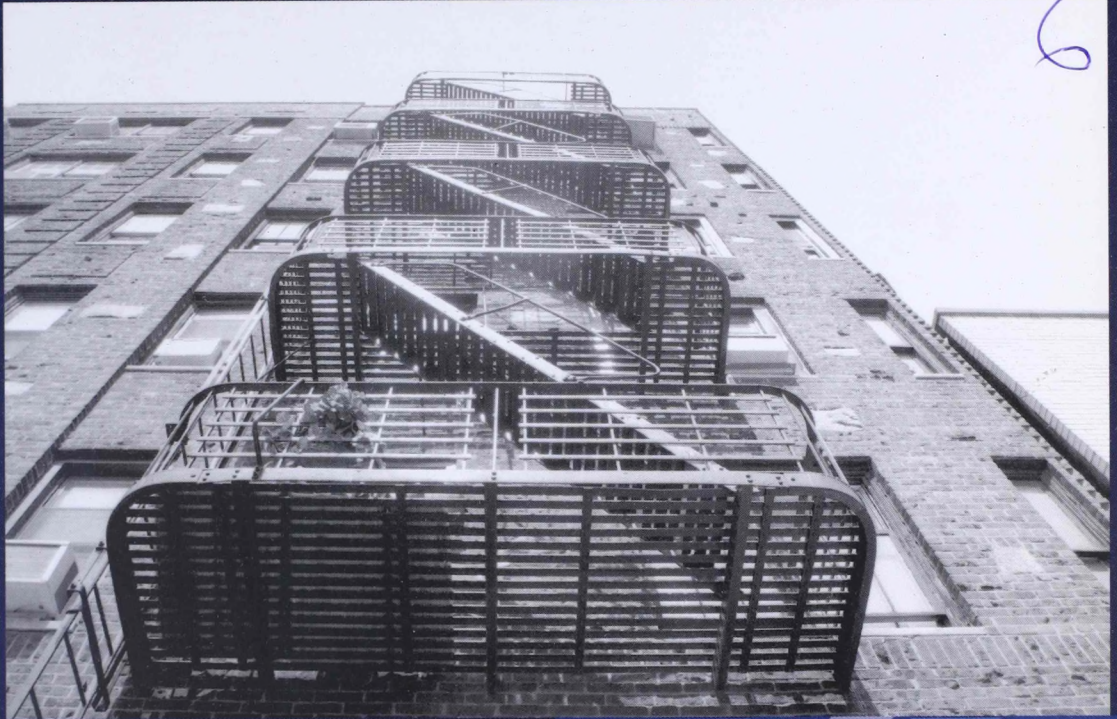

317.287

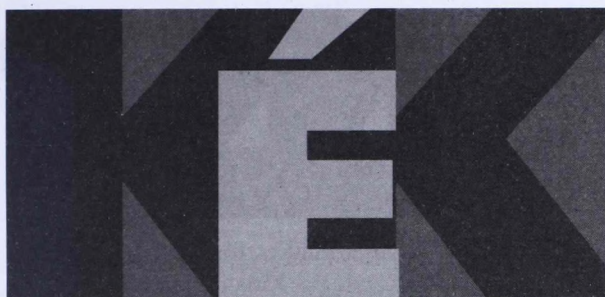
POLITIKAI KULTÚRA II.

Kultúra és Közösség
művelődéstudományi folyóirat

III. folyam IX. évfolyam 2005. III-IV. szám Ára 800 Ft

Kultúra és Közösség

művelődéselméleti folyóirat

III. folyam IX. évfolyam 2005. III-IV. szám Ára 800 Ft

MAGYAR
FUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Lapunk szerkesztősége
az MTA Szociológiai Kutatóintézetének
Kultúrakutató Műhelyében működik

Alapító és a szerkesztőbizottság elnöke: Vitányi Iván
Főszerkesztő: Tibori Tímea
Főszerkesztő-helyettes: Németh István

A szerkesztőbizottság tagjai: Antalóczy Tímea, Farkas Mária,
A. Gergely András, Kraiciné dr. Szokoly Mária, Schneider Márta, Szirmai Viktória,
Tamási Péter, T. Kiss Tamás, Utasi Ágnes

Szerkesztőségünk címe:
MTA Szociológiai Kutatóintézet
1014 Budapest, Uri utca 49. Tel./fax: 224 0797

Felelős kiadó: Németh István

A kiadó címe:
Új Mandátum Lap- és Könyvkiadó
1149 Budapest, Fráter György tér 11.

Olvasószerkesztő: Laki Ildikó és Knoch László
Fotó: Fábíán Évi
Nyomás, kötés: Kánai nyomda
Felelős vezető: Kánai József

A 2003. évi négy szám 2000 Ft-os előfizetési díjáról szóló átutalásukat az alábbi bankszámla számon
kérjük teljesíteni: 10032000-01731172-00000000

A szám megjelenését
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,

a Nemzeti Kulturális Alapprogram
és Budapest Főváros Főpolgármesteri Hivatala támogatja.

ISSN 0133-2597

Tartalom

POLITIKAI KULTÚRA

Pálné Kovács Ilona: A hatalom területi megosztása (Tények, trendek Magyarországon)	5
Dessewffy Tibor: Információs társadalom és regionális egyenlőtlenség	12
Kovács Zoltán: A regionális egyenlőtlenségek lakáspiaci jellemzői Magyarországon	17
Kovács Katalin: Osztályosodás a magyar településhálózatban	21
Boroznaki Árpád: Az elektronikus kampány (A Fidesz és az MSZP kampánya 2002-ben)	27
Mátyási Sándor–Mészáros József: Közszolgáltatások változó környezetben	42
Felföldi Barnabás–Tóth E. Manuéla: A „király” utolsó útja a képernyőn – Zámbó Jimmy temetése mint médiaceremónia	50

MULTIKULTÚRA

Ponáczy György Márk: A kultúra és az info-kommunikációs technológiák	65
Falus Sára: ak57: squat, squatterek? – Kulturális antropológiai megfigyelések az ak57 klubban	70
Danielle Juteau: Állampolgári jogok, integráció és multikulturalizmus	76
Szabó Viktória: Antropológia – Iskola: Iskola – Antropológia	84

FELNŐTTOKTATÁS

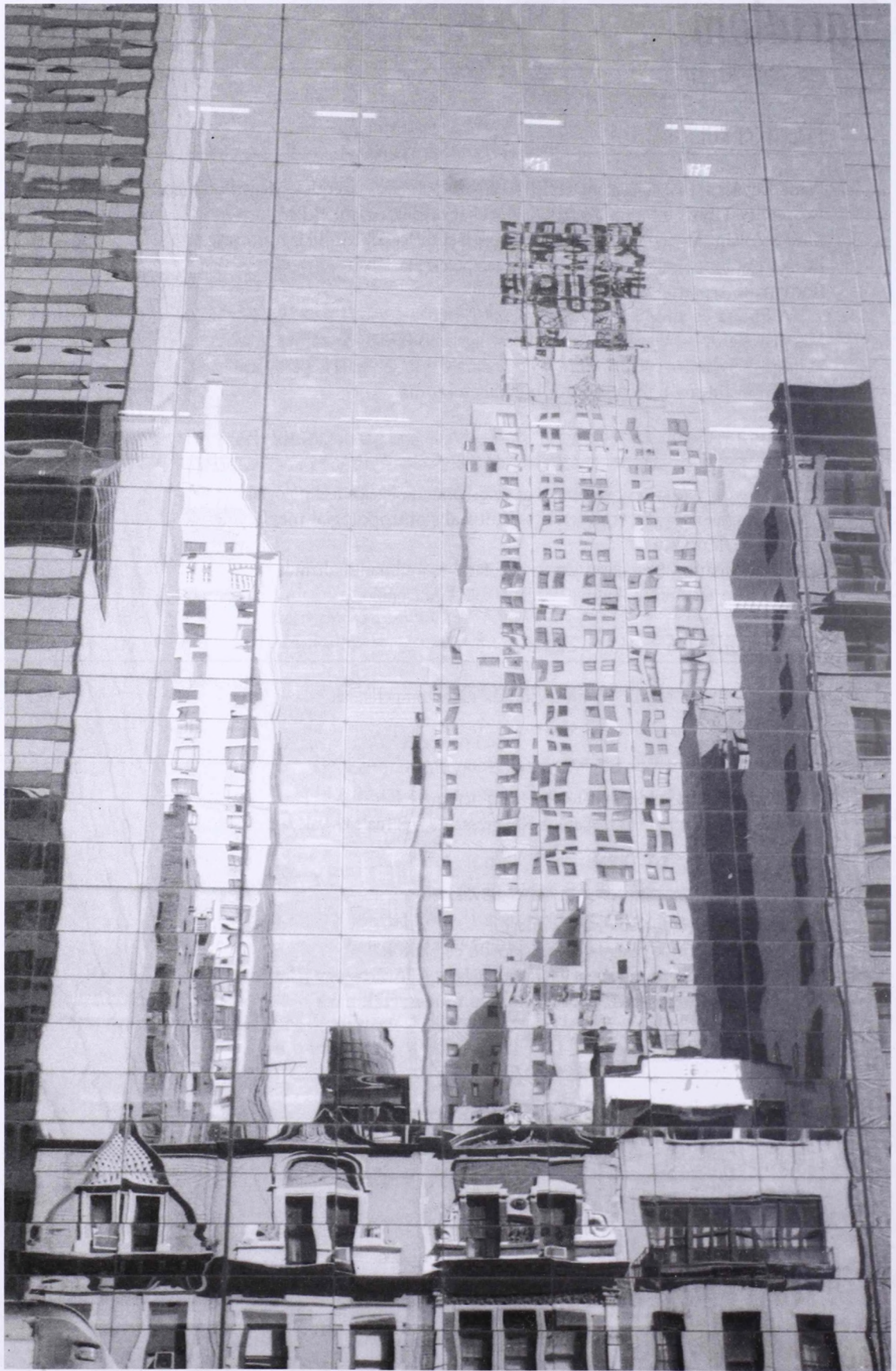
Kraiciné Szokoly Mária: Az ifjúságsegítők kulcskompetenciái	93
---	----

SZEMLE

A. Gergely András: Identitás-tér és etnikai terep	103
Bódis Kriszta: Az Egyesült Államok Kongresszusa – Rituálé és valóság	110

BUDAPEST

Zachariás Klára: Népművelő vagy dealer? Használt holmik piaca – tulajdonosok és eladók	115
Laki Ildikó: A modern művészet és irányvonalai – A főváros egy jelen kortárs művészeti intézménye, a Trafó kortárs művészetek háza	121
Szerzőink	126

Egyre bővül az a szakmai kör, amelyik regionális kérdésekkel foglalkozik. Mindinkább kiderül, hogy diszciplináris keretek között maradva nem is lehet a regionalizmussal foglalkozni, politológusoknak, jogászoknak is helye van a nap alatt. Tanulmányom azt szeretné bizonyítani, hogy amennyiben vannak regionális különbségek Magyarországon, márpedig természetesen vannak, akkor ezeknek a regionális különbségeknek – sok ok mellett – az egyik magyarzó

1. A hatalom területi megosztásának története Magyarországon

*Királyi vármegye –
akié a föld, azé a hatalom*

Magyarország térbeli szerkezetét hagyományosan a megyék alkották. A megye mint lépték a magyar közigazgatási szervezésben állandónak bizonyult, még akkor is, ha a megye politikai tartalma, jellege, szerepe a hatalomgyakorlásban folytonosan vál-

Pálné Kovács Ilona

A hatalom területi megosztása Tények, trendek Magyarországon*

5

K É K

tényezője valószínűleg a hatalom egyenlőtlen területi megosztása. Azt feltételezem, és azt szeretném az előadásomban bizonyítani, hogy a regionális egyenlőtlenségekhez hozzájárul a hatalom egyenlőtlen térbeli megosztása, amit kevésbé elegánsan centralizációnak is hívhatnánk.

Nem akarom részletesen előadni a magyar közigazgatás szervezésének történetét, de mégis fontos, hogy dióhéjban átszaladjunk azon az ezeréves történeten, amely a hatalom területi megosztása ügyében Magyarországon lezajlott. Jórészt az ezer év magyarázata, hogy miért vagyunk bajban, amikor most a magyar politikának és a szakmának a regionalizmus kihívására kellene választ adnia.

tozott. A királyi vármegye létrejötté során, az államalapítás idején, az „akié a föld, azé a hatalom” konstrukció érvényesült. Tehát a királyi hatalom csak a királyi birtokokon érvényesült, így nyilvánvalóan a megyeszervezet hosszú ideig nem szolgálhatott mást, mint a királyi hatalom közvetítését.

*Nemesi vármegye: a nemesség
önkormányzata – a duális rendszer
kezdeté*

A XIII. században változik a helyzet, akkor válik a megye duálissá hatalmi értelemben. Egyrészt megmarad az állami, királyi hatalomgyakorlás keretével, másrészt pedig elindul a decentralizáció folyamata, még ha felemás módon is, azzal, hogy a nemesség önkormányzatává válik a megye. Megjelenik

* Előadás, elhangzott a Magyar Szociológiai Társaság 2004. november 19–20-i, budapesti vándorgyűlésén.

tehát ebben a hatalmi szerkezetben a területi érdek is.

Abszolutista modernizáció – új területi struktúrák kísérlete

A következő nagy lépés a területi közigazgatás fejlődésében a feudális abszolutizmus időszaka lehet, amikor a korábbi területi szerkezet részben megváltozik. A XVI., XVII. és a XVIII. században megjelennek különböző kísérletek arra vonatkozóan, hogy a teret másként tagolják. II. József, vagy éppen Alexander Bach kísérletei a me-

Politikai kultúra

Jellemző volt a dilemmára a reformkorszakban a municipalisták és a centralisták vitája. Nem annyira a területi léptékről folyt akkor a vita, mint inkább arról, hogy egyáltalán a hatalom térbeli egységei milyen érdeket kell, hogy képviseljenek, milyen értékeket kell, hogy kövessenek. Ebben a kérdésben Eötvös és Kossuth nagyon más véleményen volt. Ez a vita viszont azt is jelezte, hogy nehéz lesz konszenzusra jutni a hatalom térbeli szerkezetét és modelljét illetően. Nem is született a szabadságharc és a polgári forradalom idején igazán átütő változás a közigazgatás területi szerkezetében. Az áprilisi törvénykezés során nem maradt idő az önkormányzati rendszert szabályozni, már csak azért sem, mert a megyékérdésben nem volt konszenzus a politikai elit körében.

Polgári önkormányzati rendszer megszületése (1870)

gyék felszámolására és az ország kerületekre osztására jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy Magyarországon a regionalizmusnak hosszú ideig negatív konnotációja volt. A regionális reformok ugyanis mindig felülről irányított, mindig idegen hatalom által bevezetett kísérleteket jelentettek, tehát mindig a centralizációt, vagy éppen a nemzet elnyomását szolgálták. Ezek az elemek a magyar közigazgatás-szervezésben hosszú ideig erősen meghatározták azt az érzelmi viszonyt, amit a megyék, illetve a régiók tekintetében a politikai elit kialakított.

Reformkor, polgári forradalom: municipalisták, centralisták

Nagyobb változást nyilvánvalóan a polgári állam kiépítésétől várhattunk volna. A hatalom térbeli megosztása már akkor is megoldhatatlan dilemmája volt a magyar politikai elitnek.

a települések és a megyék, sok tekintetben nem voltak haladóak, különösen nem a nyugat-európai önkormányzati modellekhez képest.

Erősödő állam – gyengülő önkormányzatok

Nézzük csak a folyamatot, ami elindul a XIX. század utolsó harmadában. Hiába jön létre az önkormányzati rendszer, mégis folyamatosan erősödött az állam és gyengültek az önkormányzatok. Ez a folyamat kulminál a két világháború között, amikor az úgynevezett dekoncentrált, tehát a minisztériumoknak alárendelt közigazgatás uralja lényegében a területi ügyeket is, s a megyei önkormányzatok a hatalom perifériájára kerülnek.

A tanácsrendszer (1950–1990)

Nemcsak rövid intermezzo volt a magyar közigazgatás-szervezés történetében a tanácsrendszer, nyomait máig is elszenvedjük. Tulajdonképpen a tanácsrendszernek a lényegét Beér János, aki a Kommunista Párt közigazgatást szervező ideológusa és szakembere volt, úgy fogalmazta meg, hogy a tanácsok nem a helyi hatalom szervei, hanem a hatalom helyi szervei.

Szerintem zseniális ez a definíció, pontosan mutatja azt a gondolkodásmódot, amely 40 évig a magyar pártállami keretek között működő közigazgatást jellemezte. A tanácsok egyértelműen a központi hatalom akaratának végrehajtását szolgálták, ebből nyilvánvalóan következik az a demokrácia-deficit is, ami ezt a rendszert jellemezte. Bár azt gondolom, hogy a pártállami rendszer antidemokratikus beállítottságán a helyi tanácsai rendszer túl sokat sem javítani, sem rontani nem tudott.

Hozzá kell tenni azonban valamit ehhez a megállapításhoz. Sokan a közigazgatási jogászok közül (jómagam is) máig hangsúlyozzák, hogy a tanácsrendszer térbeli szerkezete és

egyáltalán mint működő, szolgáltatásokat szervező üzem, egészen hatékony és szakszerű volt. Tehát ez a rendszer, miközben nem volt demokratikus, hatékonyan, szakszerűen működött.

Összegzés: folyamatosan domináns megye

Összefoglalóan azt mondhatjuk tehát, hogy a magyar közigazgatás-szervezésben, a magyar államszervezésben folyamatosan domináns egység volt a megye, mégpedig azért, mert a helyi önkormányzatokat lényegében a törvényhozó sem hozta igazán soha helyzetbe.

Mint térbeli egység, mint lépték, a régió csak kivételesen jelent meg a közigazgatás szervezésében, ilyenkor is mindig felülről, illetve kívülről jövő kezdeményezésként.

Azt kell még hangsúlyozni, hogy a változatlan lépték mellett a közigazgatás térbeli rendjének a tartalma természetesen folytonosan változott.

A területi szint, illetve a megye dominanciája mellett a települési igazgatás, leszámítva a legnagyobb városokat, mindig gyenge maradt. Másik fontos jellemzője a helyi szintnek, hogy rendszerint integrált szerkezetű volt. Már az első községi törvény is ismerte a körjegyzőséget, s a rendszerváltás megelőzően a tanácsrendszerben a mintegy 3200 települést mindössze 1600 helyi tanács irányította, igazgatta.

2. A rendszerváltás következményei a hatalom térbeli szerkezetére

Új súlypontok: erős helyi, gyenge középszint

Mit hoz a rendszerváltás a térbeli közigazgatásban Magyarországon? Új térbeli súlypontokat. Valóban ezer év után kerülnek először helyzetbe a helyi önkormányzatok, míg a megyei közigazgatás szinte teljes egészében elveszti ezeréves dominanciáját.

Hajszálon múltott, hogy egyáltalán megyei önkormányzatok választására sor került. A rendszerváltást követően az első szabadon választott parlamentben jelentős politikai erők erősen szorgoskodtak azon, hogy lehetőleg ne válasszunk megyei önkormányzatokat 1990-ben. Ez az attitűd teljesen érthető volt a rendszerváltás idején, hiszen a megye mindenkinek a szemében, fent és lent is az elnyomás, a centralizáció eszköze volt. Kevesen gondolkodtak azon, hogy az önkormányzati rendszer nem egyszerűen a hatalomgyakorlás kerete, hanem az igazgatást, a szolgáltatásokat szervező üzem, amellyel szemben a szakmai, hatékonysági követelmények is nagyon fontosak. Sajátos módon azonban, az új modell még politikai értelemben sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, mármint, hogy decentralizált legyen az állam.

Középszinten (is) megerősödő állam

Az erős települési önkormányzati és a kormányzati szinten keletkezett vákuumban ugyanis nem a helyi érdekek képviselői szereztek pozíciókat, hanem a központi hatalom, mégpedig az ún. dekoncentrált államigazgatási szervezetek formájában. Gondoljunk csak a köztársasági megbízottak emblemikus figurájára, majd pedig a tucatszám szaporodó miniszteriális hivatalokra, amelyeknek felszámolására azóta is hiába tesznek a kormányok jobbról is, balról is, újra meg újra kísérleteket.

Vita a léptékről

Ha belegondolunk, még csak 15 év telt el, de már fel kellett, hogy ismerjük, középszintű önkormányzás, középszintű hatalomgyakorlás és érdekképviseleti mechanizmusok nélkül

nincsen decentralizált állam. Muszáj azon a korábbi, valljuk meg jócskán megkésett, paradigmán továbblépni, hogy minden hatalmat a helyi önkormányzatoknak. A hibát egyrészt azzal követtük el, hogy a települési szintű igazgatás szervezeti rendjét végletesen elapróztuk azzal, hogy a legkisebb településnek is megadtuk a jogot, hogy az önkormányzati feladatok teljes skáláját önállóan szervezze. A másik nagy hiba volt, hogy a megyei önkormányzatok és egyáltalán a középszintű politizálás és hatalom rendjét legyengítettük, a harmadik hiba pedig az volt, hogy a korrekciót sem vol-

7

K É K

tunk képesek időben megtenni. Ez utóbbi hiba már azzal sem menthető, mint az előző kettő, hiszen a rendszerváltás eufóriáján, politikai túlfűtöttségén már túljutottunk, bőven lenne időnk józanul gondolkodni.

A felismerés pedig viszonylag korán megtörtént, hiszen már az 1994-es önkormányzati törvény novella szándéka volt a középszintet megerősíteni. A változtatás azonban szerzett jogokat sért lent is, fent is. Ezért aztán a reformok késleltetésének nagyobb és erősebb tábora volt, mint a sürgetőknek. Jó évtizedes vita kezdődött a léptékről, mondván a megye kicsi vagy éppen nagy, kistérségre (városmegyé-re), vagy éppen régióra van szükségünk. Kutatások, konferenciák, kormányprogramok és határozatok sora foglalkozott a középszintű igazgatással, melyekben egy volt a közös, a változás sürgetése, de az irányok kijelölésében nem jött létre sem politikai, sem szakmai konszenzus.

3. A regionális politika

Rendszerváltás előtt: város-centrikus, regionális kiegyenlítettég

Most egy másik közpolitika sajátosságait szeretném csak nagyon röviden ismertetni, ez pedig a regionális politika, vagy területfejlesztési politika. Magyarországon ez rendkívül jelentős közpolitika, vannak hagyományai, hiszen már a hetvenes évtizedben önálló kormányzati dokumentumok foglalkoztak a források térbeli elosztásával, területi tervezés volt Magyarországon stb. 1990-ben azonban padlóra került

Politikai kultúra

közötti egyenlőtlenségeket képes volt valamilyen módon kordában tartani.

Infrastrukturális fejlesztések gazdaságfejlesztés helyett – hatékonyság helyett méltányosság (egyenlősdi)

A rendszerváltás után megváltozik a lépték, egyrészt a fejlesztéspolitika címzettjeivé, kedvezményezettjeivé a falvak, illetve a rurális térségek válnak, a másik oldalon pedig a régiók közötti különbségek növekszenek, lehet, hogy többek között azért is, mert a városokat nagyon elhanyagoltuk.

Az alkalmazott eszközrendszer tekintetében azt látjuk, hogy a magyar területfejlesztési politika elsősorban az infrastrukturális fejlesztésekkel operál a gazdaságfejlesztési beavatkozások helyett. A hatékonyság, a versenyképesség szempontjai helyett inkább a méltányosságot, vagy inkább az egyenlősítést favorizálja. Fontos szemléleti elem az is, és nagymértékben befolyásolta a regionalizmus pozícióit, hogy a fejlesztések horizontja alapvetően a települési szint, éppen azért, mert a szereplők az alap-infrastruktúra fejlesztésében voltak érdekeltek.

4. A regionális politika menedzsmentje

Alkalmatlan közigazgatási háttér – párhuzamos fejlesztéspolitikai intézményrendszer, 1996

A regionális politika menedzsmentje hozzájárult ahhoz, hogy jelenleg a teljes zűrzavart látjuk a „regionalizmus” címszava alatt. Amikor ugyanis a területfejlesztésről szóló törvényt elfogadtuk, kiderült, hogy alkalmatlan a közigazgatási háttér a fejlesztéspolitika befogadására, arra, hogy a térbeli folyamatokat regionális léptékben képes legyen kezelni.

A megyei önkormányzatok legyengítése 1990-ben nem a helyi önkormányzatokat hozta helyzetbe, hanem lehetőséget adott arra, hogy közép-szinten újra megerősödött az állam, dekoncentrált közigazgatási szervek sora épült ki, megyei és regionális léptékben. Tehát egy olyan hatalmi képlet jött létre, ahol a centrum egyértelműen domináns pozíciót birtokolt, középszinten is az állam volt erős, helyi szinten pedig, ugyan demokratikus, ugyan autonóm, de szakmaiságában és forrásai tekintetében rendkívül gyenge önkormányzatok próbálták megtestesíteni a helyi hatalmat. Éppen ezért 1996-ban a területfejlesztésről szóló törvény a közigazgatástól teljesen elkülönült intézményrendszert hozott párhuzamosan létre. Bizonytalanság volt a tekintetben, hogy vajon a mikrorégiók, városi vonzáskörzetek/kistérségek vagy a megye, esetleg a nagy régió lesz az alkalmas akció-terep a regionális politikában. Ránk jellemző módon az egyértelmű válasz helyett, salamoni módon mindegyik teret berendeztük intézményekkel.

Bizonytalanság a lépték kérdésében – túltagoltság (kistérség, megye, régió)

Tehát most öt szinten folyik fejlesztéspolitika, öt szinten vannak fejlesztési döntéshozók. Ráadásul az intézmények is különböző szektorokban lettek elhelyezve, tehát a közigazgatásban, a kormányzati, önkormányzati szinteken, a dekoncentrált közigazgatásban és az úgynevezett területfejlesztési tanácsok mint partnerségi intézmények körében. A helyzetet csak bonyolította, hogy ezek között az intézmények és szintek között nem alakult ki világos munkamegosztás, ahogy szokták mondani, minden szinten, szinte minden zajlik, így nehezen mozdul el a rendszer a tisztulás, a súlypontok ki-kristályosodásának irányába.

8

K É K

ez a szakma, illetve közpolitikai ágazat. Az ágazatok kezébe került a forráselosztás, és tudjuk, hogy a tervezés mint olyan, gyakorlatilag teljes egészében megszűnt. Azért a környező országokhoz képest még volt előnyünk. A rendszerváltást követően néhány éves sokk után, viszonylag hamar összeszedte magát a kormányzati elit és a szakpolitikások is. Elindult a regionális politika újabb fejlődési útján, amit 1996-tól a területfejlesztési törvénytől számolunk.

Ha a területi politika vagy területfejlesztés rendszerváltás előtti és utáni modelljét össze akarnánk hasonlítani főleg a hatalommegosztás szempontjából, akkor azt mondhatjuk, hogy rendszerváltás előtt egy városcentrikus fejlesztési politika volt jellemző. Ez a politika rendkívül hátrányos volt a falvak, különösen a kisebb falvak szempontjából, de kétségtelenül azzal az előnnyel rendelkezett, hogy a régiók

*Erősen centralizált, ágazati
dominanciájú forráselosztás*

Politikai kultúra

Ez a rendkívül tagolt, bonyolult fejlesztési intézményrendszer nem tudta azonban ellensúlyozni azt a tényt, hogy a magyar területfejlesztési politika irányítása erősen centralizált maradt, és a forráselosztás továbbra is ágazati dominanciát követ.

5. Diagnózis

Tehát Magyarország továbbra is centralizált állam maradt, hiába vannak erős önkormányzatai. A közigazgatás szektorálisan és szintek szerint is erősen túltagolt, kishatékonyaságú, éppen az a szint hiányzik, amelynek a jelentősége a modern államokban folyamatosan nő. Ez a rossz struktúra törvényszerűen rossz minőségű és drága közszolgáltatásokat nyújt. Hozzá kell tenni, hogy még a demokrácia állapota sem feltétlenül javult. Nem akarok a helyi önkormányzás világába belemenni, de arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy középszinten komoly gondok vannak, egyértelműen demokrácia-deficittel jellemezhető állapotok. A területfejlesztési tanácsok kvázi korporatista döntési struktúrái nem kedveznek a nyilvánosságának, nem kedveznek a szabályozott érdekérvényesítésnek, s ami hamar kiderült, hogy sajnos a hatékonyságnak, szakmaiságnak sem. Középszinten tehát a kialakult szervezeti dzsungel ellenére a területi érdekek nem tudnak artikulálódni, a döntési mechanizmusok egy szűk, zárt elitnek kedveznek.

6. Európai kihívások

„Régiók Európája”?

Az előzőekből talán kiderült, hogy a magyar közigazgatási rendszer akkor is reformra szorulna, ha nem csatlakoztunk volna az Európai Unióhoz. Tény azonban, hogy a tagság is alkalmazko-

dásra kényszerít bennünket, fontos tehát tisztában lenni az elvárásokkal.

Az egyik kihívást az ún. „régiók Európája” szlogenjéhez szokás kapcsolni. Azt gondolom, hogy ez a jelenség lassacskán lecseng.

Erőtéljes centralizáció indult meg ugyanis az Európai Unió irányító szervezeteiben, még akkor is, ha hivatalosan a regionalizmus nem került le a napirendről. A '80-as, és különösen a '90-es évtized első fele kedvezett a régiók nemzetállamon belüli megerősödésének, és a régiók megjelentek valóban az Európai Unió döntéshozási szintjein is, gondoljunk a Régiók Bizottságára. A '90-es évtized vége, és különösen az új államok csatlakozása ezt a folyamatot megtörte, sőt a strukturális alapok menedzsmentjében már a 2000-tól érvényes szabályozás sem kedvez a korábbi mértékben a régiók közvetlen részvételének. A regionalizmus bizonytalan jövőjét vetíti előre, hogy máig nem sikerült az Európai Regionális Önkormányzati Chartát elfogadni, és az Európai Alkotmány sem tartalmaz garanciákat a régiók részvételére vonatkozóan.

*A strukturális alapok
menedzsmentje (NUTS,
partnerség, professzionalizmus)*

Nagyon gyakran hallhattuk azt az érvelést, hogy azért kell nekünk választott régió, mert egyébként nem kapunk forrásokat az Európai Uniótól. Tudni kell, hogy ez erősen leegyszerűsített állítás, s tulajdonképpen nem is igaz. Senki nem várja el tőlünk azt, hogy választott képviselők, képviseltek működjenek a NUTS II-es régiókban. Sőt, nem is tehetjük meg egyébként, hogy a források elosztásában választott képviselők hozzák meg a döntéseket. A strukturális alapok menedzsmentje a szó szoros értelmében menedzsment. Szigorú szakmai köve-

telmények, szabályozási, eljárási követelmények vannak, a finanszírozás különösen agyon van szabályozva. A partnerségi elemnek van valami köze az érdekegyeztetéshez, politikához, demokráciához. Tudni kell azonban, hogy ez a partnerség is nagyon érdekesen alakul. Egyre többet írnak a szakirodalomban arról, hogy a partnerség intézményei hozzájárultak a hagyományos képviselői demokratikus intézmények perifériára szorulásához, az elitizmushoz, a korporatizálódáshoz, a nyilvánosság kikapcsolásához. Sokan kijelentik, hogy miközben folyamatosan leírt követelmény, mégsem

9

K É K

transzparens a strukturális alapok felhasználása, Európában sem, hátmég Magyarországon.

„Európaizáció”

Az európaizáció izgalmas kihívás, azt jelenti, hogy indirekt módon mégiscsak elvárja az unió a nemzetek közigazgatásától, hogy bizonyos európai standardot kövessen, bár ez a standard sehol sincs leírva, vagy csak nagy általánosságokban. Kétségtelen azonban, ha kinyílik a közigazgatás és a területi szereplők a többi tagország régióiban találnak partnereket, ez egyfajta kényszert jelent az azonosulásra, az egymáshoz való alkalmazkodásra. Ez a kihívás azonban elsősorban nem a földrajzi léptékek, hanem a működés rugalmassága, professzionizmusa tekintetében jelentkezik, tehát nem strukturális, hanem működési reformokat, alkalmazkodást igényel.

7. Terápia

Tüneti kezelés – közigazgatási „reformok”

Mi lehet erre, s az itt vázolt jelenségegyüttesre, kihívásokra és problémákra a válasz? A terápiák sokfajta lehetnek, az egyik a tüneti kezelés. Én legalább is annak hívom azt, hogy az elmúlt 15 évben számtalanszor, talán minden évben meghirdettek közigazgatási reformot.

Nagyon találó kifejezés erre a helyzetre a „NATO” mozaikszó, amely azt jelenti: No Action Talk Only. A kor-

10 KÉK

mánynak már csak azért sem volna szabad újabb reformprogramokat bejelenteni, mert ezzel csupán azt árulja el, hogy nem sikerült a korábbi programokat végrehajtani. Megjegyzem, ez nemcsak nálunk jellemző.

Plasztikai beavatkozás – regionális reform

A regionális reform meghirdetését pusztán plasztikai beavatkozásnak, ha úgy tetszik kozmetikázásnak gondolom. Addig ugyanis, amíg tartalmi kérdésekben nem szabjuk át a közszolgáltatások rendjét, a hatalomgyakorlás rendjét, a pártstruktúrákat és így tovább, addig a közigazgatás regionális átszervezése legfeljebb szépít a dolgokon, de semmiképpen nem javít. Kétségtelen, hogy egy radikális regionális reform valóban lehetővé teszi az előbbieken jelzett változásokat, de nem szükségszerűvé.

Politikai kultúra

„Homeopátia” – kis lépések (toporgás helyett)

Úgy gondolom, hogy a jól bevált, és valljuk be, általánosan követett kis lépések, a homeopátia módszereivel kellene operálni. Ezen azt értem, hogy a világos, de hosszabb távon végrehajtható céljelölés után meg kell kezdeni a cél felé vezető lépéseket, megtervezett formában. Arra hivatkozva, hogy a reform túlságosan nagy változásokat jelent, túlságosan sok érdeket sért, nem szabad a reform végrehajtását folyamatosan halogatni, hanem kis, de határozott lépésekkel el kell indulni, mert elég volt e helyben toporgásból, 15 éve tesszük ezt.

Másrészt tanulni kellene, és nem tanulást mimelni. Jellemző ránk, hogy azt gondoljuk, ha jogszabályokat elfogadunk, amelyek látszólag Európa-konformak, ha létrehozunk újabb és újabb intézményeket, ezzel végig is járjuk a tanulás folyamatát. Pedig a szabályozással, a központban hozott döntésekkel csak elkezdődik a tanulás. Nekünk mélyrehatóan modernizálódni kell, a hatalomgyakorlás tekintetében, a közszolgáltatások megszervezésében, az igazgatási feladatok megoldásában. A minőség legtöbbször nem a formák, hanem a tartalom ügye. Ezért gondolom azt, hogy még az sem a legfontosabb fázis, ha az alkotmány elfogadná a decentralizáció elvét, s netán nyilatkozna a regionalizmus kérdésében, pedig már ez is az álmok kategóriája. Sokkal fontosabb az, hogy a hatáskörök, és különösen a források valóban elinduljanak lefelé, s ott lent valóban tudjanak a lehetőségekkel avatottan élni.

8. Regionális reform

Politikai akarat/konszenzus hiánya

A regionális reformról sokat hallunk. 2002-ben nagyon bátran azt mondta

a kormány, hogy 2006-ban regionális önkormányzatokat fogunk választani. A bátorság addig szokott tartani, amíg leírják, bejelentik a célt. Ha elolvassuk az egyes kormányok programjait, szinte mindegyik meglehetősen ambiciózus volt a közigazgatást illetően. Mára már kiderült, hogy 2006-ban nem fogunk önkormányzatokat a régiókban választani. Látszólag kézenfekvő a kifogás is: mert nem lehet hozzá politikai támogatottságot, vagy konszenzust szerezni a parlamentben. Azt gondolom, hogy ennél a helyzet sokkal bonyolultabb, még politikai értelemben is. Nem csupán az ellenzék mond ellent, bár, igazán meg sem kérdezték őket. Sokkal jelentősebb ellene a decentralizációnak a központi hatalom, amelyik ritkán szokta önként a hatalmát lebontani.

Szakmai evidenciák – közpolitikai elemzések hiánya

Súlyosabb gond azonban, hogy hiányoznak egyelőre a számszerűsített, elemzett szakmai evidenciák, vajon a regionális reformra megérett-e az ország? Valóban szükség van-e a regionális léptekre a hatalom gyakorlásában, a szolgáltatások megszervezésében, a közigazgatási feladatok megoldásában? Annyi bizonyos, hogy a területfejlesztés, gazdaságfejlesztés igényelné a regionális léptéket, tehát a regionális politika regionalizálásának szükségessége már beigazolódott. Ugyanakkor az átfogó reformra való szakmai felkészüléshez sok idő kell. A magyar államiság történetében ugyanis a regionális reform olyan drasztikus változást hoz, mint amilyen a rendszerváltás volt. Sőt, mint láttuk a közigazgatás történeti áttekintéséből, szerkezeti értelemben a változás az ezeréves státus quó értinti.

Azt is figyelembe kell venni, hogy a regionális identitás hiányzik Magyarországon. Ez azt jelenti, hogy ha regionális önkormányzatokat választunk egy belső kohézióval, civil társadalmi, politikai integrációval nem rendelkező pusztán földrajzi egységben, akkor a vákuumba kerülő regionális testületek aligha lesznek képesek demokratikus működésre, reális érdekképviseletre. Kétségtelen, egy új rendszerű választás alkalmas a régi elitek lecserélésére, de ez önmagában úgy gondolom, hogy nem lehet elég. Át kell tehát alakulni a politikai és civil társadalmi szerkezeteknek is ahhoz, hogy a regionális politikai intézményrendszer képesek legyenek működtetni, élettel megtölteni.

9. Decentralizáció = regionális egyensúly?

Érdekérvényesítési pozíció javulása

Kérdés, vajon a decentralizáció akár regionális léptékben, akár megyei léptékben, hozzá tud-e járulni valóban a regionális egyensúly feltételeinek a megteremtéséhez, tehát egy hatékonyabb regionális fejlesztési politikához? Én azt gondolom, hogy igen.

Vita lehet abban, hogy milyen középszintre van szükség Magyarországon, abban azonban nem, hogy szükség van rá. Erős középszint nélkül nincs decentralizált állam. Muszáj kiépíteni az intézményrendszereket a közigazgatásban és a politikai hata-

lomgyakorlásban is középszinten. Jelenleg ugyanis Magyarországon a területi érdekek számára egész egyszerűen nincsenek átlátható, működőképes érdekvényesítési csatornák. Nem jó megoldás az, hogy polgármesterek és megyei közgyűlési elnökök próbálják a parlamenten belül a saját érdekeiket képviselni. Ez a hagyományos, kijárássos, paternalista politikai mechanizmus része. Amíg nem válik teljesen tisztává a területi és a központi érdekmező, addig ez a fajta kijárássos rendszer nem tud igazán jól működni.

Belső kohézió erősödése

A középszint megfelelő intézményesülése azért is fontos, mert a regionális egyenlőtlenségek kezeléséhez a belső társadalmi kohézió nélkülözhetetlen. Ha nincs erős civil társadalom és gazdaság, ha nincsenek élő hálózatok, akkor a területfejlesztés a technokrata vagy politikai elit magánügye marad.

Hatékonyabb elosztás

A decentralizált rendszer hatékonyabb elosztásra képes, egész egyszerűen azért, mert több információja van, és életszerűbb döntési mechanizmusokon keresztül képes megszűlni a fejlesztési prioritásokat. Hozzá kell tegyem, a jelenlegi helyi forráselosztás ezt az ideát még nem tükrözi vissza, de ennek elsődleges oka, hogy a helyi mozgásteret nagyon szűk, egyrészt a

források alacsony nagyságrendje, másrészt a központi szabályozás beavatkozó jellege miatt.

Professzionálisabb közigazgatás- menedzsment

Sokan érvelnek azzal, hogy a decentralizációhoz nagyobb szakértelemmel rendelkező személyzetre van szükség helyben, illetve középszinten. Én viszont azt gondolom, hogy a szakmai színvonal csak akkor emelhető, ha megnő a mozgásteret és a felelősség. Nem feltételezhetjük azt, hogy vidéken kevésbé értelmesek az emberek, köztisztviselők, politikusok. Pusztán arról van szó, hogy nincsenek helyzetbe hozva. A professzionális, jó minőségű közigazgatás szintjétől a központi igazgatás is messze van. Ugyanakkor a területfejlesztési intézmények munkaszervezeteiben regionális szinten professzionális szakemberek dolgoznak, akiknek a tudását kár lenne elpazarolni arra, hogy a központi hatóságok döntéseikhez statisztáljanak.

Összességében az a véleményem, ha a regionális önkormányzati reform realizálása egyelőre kétséges is, a regionális politika regionalizálása viszont nem. A magyarországi területi különbségek kialakulásában és kezelésének kis hatékonyságában egyaránt felelős a központosított hatalmi és igazgatási rendszer. A decentralizáció elodázhatatlan, el kell indulni a hosszúnak és röögősen ígérkező úton.

Desseffy Tibor

Információs társadalom és regionális egyenlőtlenség*

Úgy vélem, hogy mikor információs társadalomról beszélünk, akkor nem árt, ha némi alázattal visszanyúlunk korábbi időkre és emlékezetünkbe idézünk régi történeteket. Ilyen például Jákob és Ézsau példázata, amelyben Ézsau egy tál lencséért eladja elsőszülötti jogát fivérének. Ez a tranzakció több ezer éve a rossz üzlet egyik metaforája, de érdemes a történetet Mózes intenciója alapján egy másik szempontból is szemügyre venni. Eszerint Jákob, aki pásztor volt, elmélkedésre és szociologizálásra hajlamos, felülkerekedett Ézsau, aki elsősorban vadászatra specializálódott. Vagyis egy másik fogalmi keretbe he-

hatalom. A tapasztalat, vagyis a kultúra alszférajának feladata értelmet vetíteni a világba, a hatalom dimenziójában akaratumat próbáljuk érvényesíteni valamilyen szervezett módon, míg a gazdaságban jogokat, illetve profitot állítunk elő. Castells véleménye szerint az információs korban megváltoznak ezeknek a cselekvéseknek a módjai.

Ezt persze nem szükséges feltétlenül ilyen absztrakt módon megfogalmazni: vannak az információs korban olyan átalakulások, amelyek egyszerűen megragadhatóak és akár már napjainkban is érzékelhetőek. Ilyen például az a szociológia számára is igen nagy kihívást jelentő átalakulás,

lyezve a történetet azt mondhatjuk, hogy itt két termelési mód találkozásáról, együttéléséről, illetve konfliktusos összeütközéséről van szó.

Mindez azért lényeges számunkra, mert a gyakran információs kornak is nevezett jelenünkben valami hasonlónak, egy korszakváltásnak vagyunk tanúi, és ebben a helyzetben arra kell törekednünk, hogy az Ézsauéhoz hasonló rossz üzleteket elkerüljük.

De mi is az, aminek tanúi vagyunk valójában? Mi az a változássorozat, ami az információs társadalmat jellemzi? Mit is jelent a korszakváltás, és milyen hatása lehet mindennek a regionalitásra?

Az információs társadalom jellemzőinek leírásakor érdemes a mára már klasszikussá vált castelli műhöz fordulni. Castells alapvetése, hogy az emberi létezés alapja három állandó alszféra: a tapasztalat, a gazdaság és a

hogy számos dimenzióban, pl. kulturális fogyasztás, munkaerő-piaci kockázatok stb., a hagyományosan nemzetállami keretekben való megközelítés egyre kevésbé tűnik adekvátnak és ehelyett globális szempontból kell vizsgálni a különböző jelenségeket. Ennek a problematikának egy másik része, hogy a hagyományosan geográfiai tömbökben, régiókban, megyékben való gondolkodás mellett egyre több olyan narratíva van, ahol ezen kategóriák helyett a hálózatoknak, a hálózatos szerveződésnek van létjogosultsága.

Végül, fontos kiemelnünk, hogy a szociológia által preferált kollektívumokkal szemben egyre nagyobb teret nyer az individualitás, ami nagyrészt a hálózatisággal is magyarázható, a hálózatoknak ugyanis egyének, nem pedig intézmények vannak a csomópontjaiban.

* Előadás, elhangzott a Magyar Szociológiai Társaság 2004. november 19–20-i, budapesti vándorgyűlésén.

Politikai kultúra

Mindezek azonban kissé leegyszerűsítő és vázlatos megállapítások, az alaposabb megértés kedvéért érdemes máshogy megközelíteni a kérdést.

Véleményem szerint inkább arról van szó, hogy a kortárs társadalmi fejlemények fényében egyes hagyományos dichotómák újragondolásra szorulnak. Ezek közül az első lehetne társadalom és technológia klasszikus szembeállítása, amelyet Bruno Latour nyomán érdemes felülvizsgálnunk. Latour tézise az, hogy nem tartható a társadalom és természet, ember és anyag, szubjektum és objektum szembeállítása, ellentétként való elgondolása. Példaként említhetnénk a szuburbanizáció jelenségét. A szuburbanizáció előfeltétele, hogy legyen közlekedés: vagy tömegközlekedés, vagy magánközlekedés, vagyis autó. Ha nem lenne autó, nem lenne szuburbanizáció, nem lenne társadalmi hatás. Tehát a technológiának és a társadalomnak egy sokkal bonyolultabban összefüggő egységét érdemes elgondolnunk annál, amit a hagyományos szembeállítás sugall.

Egy másik gyakori dichotómia az online és az offline világ elválasztása és teljesen szeparált kezelése. Ez hamis szembeállítás, ami nem veszi figyelembe az online technikákat. Azt hogy az online térben miként működünk és hogyan veszünk részt, nagymértékben meghatározza és befolyásolja az, hogy kik vagyunk és mit csinálunk az offline térben.

Végül pedig, hamis a virtuális és a valódi tér drasztikus szembeállítása is, amikor a virtuális világ, a cyberspace jelenségeiről úgy gondolkodunk, mint ha azok egy, a valódi tértől tökéletesen független világban történének.

A dichotómiákat félretéve még sokkal nagyobb kihívásnak tűnik az új korszak, az információs társadalom mibenlétének és működési módozatainak megértése.

Az információs kor megértésében jó stratégia lehet, ha elsőként jellemző sajátosságainak áttekintésére törekszünk, majd megpróbáljuk ezeket a

hagyományos fogalmi keretekre visszavetíteni. Az ilyen jellegű gondolkodási folyamat során az alaposabb megértés és illusztrálás kedvéért érdemes lehet néhány igen érzékletes metaforához fordulni. Egy gyakran idézett metafora például, hogy Bill Gates úgy vált hűsz év alatt a világ leggazdagabb emberévé, hogy semmilyen különös természeti javat nem birtokolt. Ehelyett egy ötlet és annak a szabadalmi joga tette mesés vagy birtokosává. Voltak már nagy vagyon-felhalmozódások a történelemben, de olyan eset, amikor egyetlen ötlet, egyetlen kulturális termék eredményezett ekkora profitot, újszerű jelenség.

Hasonlóan illusztratív lehet a wifi, vagyis a vezeték nélküli internetkapcsolat elterjedésének példája. Pár éve őszinte szépséggel fogadtam kollégám beszámolóját arról, hogy Amerikában járva egy olyan campuson volt, ahol nem kellett a számítógépet bedugni sehova, hanem bárhol bekapcsolva használhatta az internetet. Három év alatt azonban ez a technológia teljesen bevált, elterjedt és mára már a szomszéd kávézóban is van. Mindez csak azt példázza, hogy korunk másik sajátossága az a kulturális felbomlás, annak az éles határnak az eltűnése, amely korábban a mindennapi mérlegelések szintjén elválasztotta a realist a nem realistól, a lehetségest a lehetetlentől, az elképzelhetőt az elképzelhetlentől. Nem azt állítom ezzel, hogy az életünket valamiféle Csodák Palotájában élénk. Pusztán annyiról van szó, hogy a korábban többé-kevésbé biztosan működő iránytűnk, a realist a szurrealistól elkülönítő eszköztárunk működéséptelenné vált. Ahogy a költő mondja: „bármilyen kor megtörténhet”.

De ez még mindig semmit nem mond a regionalitásról, arról hogy mit jelent mindez a térbeliség számára. Egy vulgáris megközelítés szerint nem sok jót. Hiszen az egyik, az informá-

ciós korról kapcsolatos, elterjedt sztereotípiá, az a tér-idő kompresszió, vagyis az új kommunikációs technológiák révén előálló azonnali-idejűség, a tér összezsugorodása. Mindez azt is jelenti, hogy meglehetősen összetörődik az a kompetencia, ami ebben a két alapvető dimenzióban, az időben és a térben, megélhető.

Emellett a gyakran hangoztatott, közhelyszerű megállapítás mellett véleményem szerint a regionalitás kérdését más szempontból is érinti ez a jelenkori átalakulás.

Ez a hatás érthetőbbé válik, ha elfogadjuk azt az állítást, miszerint az in-

13
K É K

formációs korban a társadalmi-gazdasági siker előfeltétele a kreativitás, vagy kevésbé sarkosan fogalmazva, a kreativitás nagyobb mértékben befolyásolja a sikert, mint korábbi időszakokban. Ezt hangsúlyozza Richard Floridanak „A kreatív osztály felemelkedése” című, egyre ismertebb könyve is. Ez a sok szempontból igen provokatív mű ugyan rendkívül sok, elsősorban a módszertanára vonatkozó kritikát kapott, de néhány gondolatát igencsak megfontolásra érdemes. Az egyik maga a kreatív osztály fogalma.

Az információs kor teoretikusai mindig is hangsúlyozták, hogy a változások egyik legfontosabb eleme a gazdasági szektorok jelentőségének átrendeződése. Daniel Bell például azt állította, hogy az új korszak „húzóágazata” a terciér szektor, vagyis a szolgáltatói szféra, amelynek jelentősége rohamosan növekszik. Ezzel a fogalommal azonban az a baj, hogy zavaróan széles réteget fog át, és igen

nehéz meghatározni, kik tartoznak ide és kik nem.

Egy másik megközelítés pedig, amit talán mérnöki-technokrata diskurzusnak is nevezhetnénk, éppen hogy túlságosan szűk réteget, elsősorban a szoftverkészítőket, az IT-szektorban dolgozókat helyezi a fókuszba, ami viszont indokolatlanul leszűkíti az új világ motorjának számítói réteget.

Ezekkel a megközelítésekkel szemben Florida azt állítja, hogy az új korszak meghatározó társadalmi rétege az ún. szuper kreatív mag, amelybe a társadalom 14–15 százaléka tartozik: természet- és társadalomtudósok, vál-

Politikai kultúra

punk-dobosok népességen belüli aránya között. Ezek a jelzőszámok per-se metaforikusak, bár Florida ténylegesen ezeket a mutatókat használta vizsgálataiban. Mit is jelenthet azonban ez az összefüggés?

Florida létrehozta az ún. meleg indexet, ami a melegek népességen belüli arányát mutatja. Ezt az indexet vizsgálva kimutatta, hogy a magas melegindex-számmal jellemezhető területeken a kreatív osztály aránya és a technológiai kibocsátás is igen jelentős. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a kreatív osztályban a melegek aránya nagyobb lenne, mint más társadalmi rétegekben. Ez az arány ebben az esetben az adott közeg tolerancia-szintjét hivatott ábrázolni, hiszen a melegek inkább ott rendezik be életüket, ahol toleráns környezettel találkoznak. És ez a tolerancia kell ahhoz is, hogy a mindig új utat feltörő kreatív elmék szintén megfelelően tartásák az egyes városokat, régiókat.

Florida szellemes vizsgálatában ezenfelül kimutatta, hogy a melegek számán kívül a punkdobosok jelenléte is meghatározó lehet. Egyik fókusz-csoportos vizsgálatának eredményei szerint ugyanis a fiatal tehetségek számára minden részvényopciónál fontosabb a pezsgő éjszakai élet – jövődó munkahelyüket leginkább aszerint választják meg, hogy hol találnak a maguk számára megfelelő kulturális környezetet. Épp ez eredményezheti Florida szerint azt a furcsa összefüggést, miszerint a csúcstechnológia jelenléte igen nagymértékben korrelál a helyi punk-dobosok számával, hiszen azok a sokszínű kulturális környezetet szimbolizálják.

A fenti mutatók végeredményben arról árulkodnak, hogy ahhoz, hogy egy régió sikeres legyen, csúcstechnológiára van szükség, ahhoz viszont az kell, hogy a terület képes legyen fiatal tehetségeket vonzani, ezt viszont a toleráns és kulturálisan sokszínű kör-

nyezői segíti elő leginkább. A lényeg tehát a 3T szabályában foglalhatnánk össze: a siker kulcsa – Technológia, Tehetség, Tolerancia. Florida végül többek között (a szabadalmak számát, a csúcstechnológia részarányát a termelésben, a kreatív munkát végzők arányát felhasználva) ezen indexek felhasználásával hozza létre az összetett kreativitás indexet, amit az egyes térségek kreatív gazdaságbeli helyzetének méréséhez használ és a jövőbeli gazdasági potenciál jelzőjének tekint.¹

Mindez természetesen a maga direkt módján értelmezhetetlen Magyarországon, hiszen a floridai elmélet háttérben egy igen nagy belső mobilitással jellemezhető társadalom áll. Az Egyesült Államokban a munkavállalók átlagosan háromévente változtatnak munkahelyet, és egy Texasból érkező jó ajánlat kedvéért nem haboznak akár Bostonból is átköltözni a déli államba. Könnyen belátható, hogy a vonzerő, a kultúra, az éjszakai élet, a tolerancia mind egészen más értelmet nyernek ilyen feltételek között.

Mindamellett, hogy Magyarországon ebben az értelemben vett mobilitás természetes nincs, azt gondolom, hogy amennyiben elfogadjuk, hogy hazánk számára kitorési stratégiákra van szükség, és ezeket a kitorési stratégiákat helyes a korszellemhez kötni, akkor érdemes a mi szempontunkból is megvizsgálni Florida mondanivalóját. Ez leginkább azt jelenti, hogy számot kell vetnünk azokkal a kérdésekkel, hogy hol van a helye és mi a teendője Magyarországnak egy olyan világban, amit a Florida által leírtak jellemeznek, ahol a régiók versenyképessége az általa bemutatott tényezőkön múlik.

Ha el kívánjuk kezdeni ezt a gondolkodási folyamatot, négy területet mindenképpen meg kell vizsgálnunk: a teljesítmény, a szolidaritás, az esély és a verseny problémáját.

A teljesítmény kérdése arról szól, hogy amennyiben elfogadjuk azt, hogy a siker kulcsa az információs korban a kreativitás, akkor miként tudjuk egy régió, összességében egy

14 K É K

lalkozók, feltalálók, művészek. Ezeket a magokat holdudvarok veszik körül: az újságírók, jogászok, menedzserek, politikusok, szakértelmiségiek és egyéb vezetők csoportjai. Ez a két réteg együttesen jelenti a kreatív osztályt, amely Amerikában a társadalom 30 százalékát alkotja. Ezen a ponton érkezünk el a regionalitás szempontjából is lényeges megállapításhoz: Florida szerint ugyanis, ahol ez a kreatív osztály összpontosul, ott van a gazdasági növekedés és az azt indukáló csúcstechnológia: tehát minél vonzóbb egy terület a kreatív réteg tagjai számára, annál valószínűbb, hogy előbb-utóbb gazdaságilag prosperáló régióval, várossal, területtel számolhatunk.

Florida vizsgálataiban megpróbálta felfedezni, hogy mi az, ami vonzóvá tehet egy területet a kreatív osztály számára. Talán meglepő, de erőteljes korrelációt fedezett fel a kreatív osztály koncentrációja és a csúcstechnológia jelenléte, valamint a melegék és

Politikai kultúra

nemzet kreatív teljesítményét növelni. Ebben a problematikában esetünkben három olyan tényezőnek van szerepe, ami hagyományosan jellemző a magyar társadalomra, és akadályozhatja az ilyen irányú fejlődést.

Az egyik a meritokrácia hiánya. Hazánkban, aki kiemelkedő teljesítményt produkál, az általában azonnal az irigység és a rosszindulatú kritika falába ütközik. Kicsit tudományosabban leírva a jelenséget: az alapvető attribúciós hibák aránya kiemelkedően magas Magyarországon, ami azt jelenti, hogy míg saját sikereinket önmagunk nagyszerűségének és a képességeinknek, kudarcunkat pedig a világ gonoszságának tulajdonítjuk, mások sikerei mögött viszont hajlamosak vagyunk összeköttetéseket, korrupciót, szerencsét, illetve inadekvát értékek elismerését látni.

Csakúgy, mint az előző jelenség államszocialista örökség a teljesítmény témakörében a kockázatvállalás hiánya is, ami ugyancsak a siker kerékkötője lehet. A gazdasági struktúra oldaláról a siker kulcsa ugyanis elsősorban az innovatív kis- és középvállalkozások felemelkedése. Az ilyen vállalkozásoknak formailag ugyan vannak a Kádár-rendszerre visszanyúló előzményei, de mivel azok legtöbb esetben kényszervállalkozások voltak, más logikát is követtek, és a kapitalista vállalkozás-etika elterjesztése sem köthető hozzájuk. A kockázatvállalás, a vállalkozás kultúrája részben ezért is rendkívül alacsony Magyarországon, és ennek a jelenségnek egy sajátos aspektusa a bukástól és a megszégyenüléstől való rettegés, holott – ahogy mondani szokták – minden sikeres vállalkozáshoz tíz elbukott ötlet is szükséges.

A harmadik, igen érdekes tényező statisztikai mutatókban is manifesztálódik, például abban, ami a magasan képzettek arányát, vagy a high-tech iparágakban foglalkoztatottak számát mutatja. Ezekben ugyanis nagyon jók Magyarország mutatói. Ezzel szemben azonban igen rosszul teljesítünk, ha a kész termékig vezető út további szakaszait vizsgáljuk. Ezen azt értem,

hogy ha nem a tudományos cikkek számát, hanem mondjuk a piacra kikerő termékek számát nézzük, akkor igen kevés eredményt regisztrálhatunk. Mindez talán abból fakad, hogy hajlamosak vagyunk megállni az ötletnél, mivel nincsenek a kidolgozás fázisát segítő struktúrák, illetve hiányzik az a közeg, amely egy ötletet elvisz a megvalósulásig és a terméké válásig.

A második téma a teljesítmény kérdése után a tolerancia problémája. Ez valójában azt a kérdést jelenti, hogy mi lesz azokkal, akik nem lesznek ennek a kreatív osztálynak a tagjai. Itt fontosnak látom, hogy az információs társadalom sikertörténeteit figyelembe véve, vagyis Finnországot, Írországot, Hollandiát példaként szem előtt tartva kijelentsük, hogy a társadalmi kohézió nem egyszerű gesztus. Abban az esetben, ha egy társadalomban under-class termelődik, az információs átalakulás elmarad: a társadalmi kohézió alapvető feltétele ennek a típusú modernizációnak, egy olyan kérdés, amit mindenképpen kezelni kell a sikeres fejlődés érdekében.

Végül foglalkoznunk kell az esély, vagy a mobilitás problémájával is, ami annak a kérdésnek a feltevését jelenti, hogy miként nyithatnánk meg a kreatív osztályba való bekerülést kapuit. Itt idézhetném Lenint is, de hivatkozzunk inkább Tony Blairre, és a new labor egy régi jelszavára: oktatás, oktatás, oktatás. De egy olyan oktatás, ami, elsősorban az átadott tudás tartalmát tekintve, alapvetően különbözik attól, ami a magyar oktatási rendszert napjainkban jellemzi. Szükséges ugyanis, hogy a memória állóképessége helyett a képzelet és a rendszerező gondolkodás készsége lépjen előtérbe és épüljön be a tantervekbe. Fontos továbbá, hogy az elitképzés terén meglévő igen nagy hiányosságaink is pótlásra kerüljenek. Az elmúlt tíz évben azt, amit valaha egyetemnek ismertünk, kétségkívül felszámolta a tömegoktatás,

és a felsőfokú intézményekben ma már gyakorlatilag szakközépiskolai jellegű tanítás folyik. Ezzel szemben a doktori oktatás rendszere egyelőre nem kapta meg végleges formáját – és amennyire én látom – jelenleg alkalmatlan egy új elit kitermelésére.

Ezzel kapcsolatban érdemes szót ejteni az internet oktatásban betöltött szerepéről, ami egészen másról kellene, hogy szóljon, mint amin jelenleg van a hangsúly, röviden: nem a vas számít. Igen örvendetes, hogy manapság már csaknem minden általános és középiskolában jelen van ez az eszköz, de fontos lenne, hogy a használat

15
KÉK

korán az internet mint kommunikációs csatorna, mint tudástárhoz való hozzáférés, és mint a kreativitás önjelentő platformja is értelmet nyerjen.

Végül a negyedik kérdés, a verseny témaköre. Ez talán a legfontosabb probléma akár regionális, akár nemzetállami szinten. A kérdés az, hogy milyen feltételek mellett tudnánk a legelőnyösebben bekapcsolódni abba a nemzetközi versenybe, amiben – ha igaz – a kreativitás, illetve a kreativitás leképeződése a legfontosabb tényezők egyike. Ezen a ponton igen lényegesnek tartanám a best practice kutatások elterjedését és vizsgálati körük kiterjesztését. Ez nem feltétlenül azt jelenti, hogy adminisztratív módon megnézzük, hogy külföldön mi hogy sikerült, bár ezek az információk sem érdektelenek. Mindezek mellett azonban szükségesek olyan kutatások, vizsgálatok, amik feltárják, hogy milyen tényezők együtt járása kell a sikeres kitöréshez, mi a siker forrása, formája és feltétele.

Politikai kultúra

De az igazi döntő kérdés, ami a versenyképesség kapcsán felmerül: az esztétikai szűrő ereje és működése. A diagnózis szintjén azt látjuk, hogy ebben a kreatív korban egyelőre nincsenek sikeres magyar építészek, nincsenek sikeres magyar designerek, nincsenek sikeres magyar rock együttesek, tehát azokon a területeken, ahol a húzóerőként működő kreativitás megjelenik, mostanáig nem látszunk különösebben sikeresnek. Miért van ez így? Lehetséges úgy érvelni, hogy ez annak a következménye, hogy nem vagyunk nagyon erősek, egyszerűen nem vagyunk elég jók ezeken a területeken. De azt hiszem, a helyzet ennél lényegesen bonyolultabb. Ha például egy bourdieu-i ihletésű megközelítést használunk, amellet is lehet érvelni, hogy ezek a kulturális vagy esztétikai

szűrők olyan keményen és tragikusan tartják távol a felperiferia szereplőit a középpontoktól, mint korábban a gazdasági vagy politikai szűrők. Vagyis, amikor a globális versenyben a siker azon múlik, hogy egy termék mennyire divatos, menő, „cool”, melyik brandhez tartozik, milyen logót visel – akkor ezek a feltételek is épp elég keményen differenciálják a versenyben résztvevőket, méghozzá oly módon, ami nem feltétlenül és magától értetődő módon kedvez a mi régióknak.

Nyilvánvaló, hogy a negyedik, vagyis a versenybe való bekapcsolódás lehetséges módozataira vonatkozó kérdésre adandó jövődöbéli válaszuk attól is

függ, hogy az első három kérdésre milyen reakciók születnek. Az is biztos, hogy ezek rendkívül fájdalmas kérdések, és ezért csak remélni tudjuk, hogy a konfliktuskerülés és a tunyaság élvezetének az egy túl lencséjéért nem fogjuk elpazarolni a jövőnket.

JEGYZET

1 Mielőtt azt gondolnánk, hogy a kreativitás fontosságának hangsúlyozása csak néhány fura gondolkodású szociológus mániája, fontos megemlítenünk, hogy az OECD egy nemrégiben megjelent kimutatása szintén a társadalmi kreativitásban kereste a gazdasági fejlődés kulcsát és ennek ábrázolására egy ötletes útmodellt is kidolgoztak, amelyben a szabadalmak számát igen erősen magyarázza a társadalmi kreativitás szintje.

A témaválasztásról előjáróban két gondolatot mondanék. Az egyik, hogy lakáspiac alatt én nem a lakások szűk értelemben vett adás-vételét értem, hanem a Lajtától nyugatra beivódott szélesebb fogalmat. Tehát mindenféle a lakásállománnyal kapcsolatban bekövetkező változást, új lakások építését, régiók modernizálását, a központi és helyi lakáspolitikát, a szabályozó rendszert, tehát egy sokkal tágabb értelmezést használok.

A másik bevezető megjegyzésem, hogy ugyan az én nevem áll itt szerzőként, de ez koprodukcióban készült „termék”, a szűkebb intézeti

viszont érdemes áttekinteni, hogy 1990 után milyen körülmények között ment végbe a magyar lakáspiac átalakulása és fejlődése. A rendszerváltozás óta eltelt időszakra egyrészt jellemző volt a csökkenő népességszám, amely jöllehet az ország egészét érintette, de regionálisan is elég nagy különbségeket takar. Másik fontos jelenség a népesség előregedése. Az előregedő társadalomnak van ugyanis egy nagyon fontos lakáspiaci jellemzője, tudniillik, aki öreg, az nem nagyon szeret építkezni, költözni, felújítani, beruházni. Tehát ez esetben érzékelhető egy negatív lakáspiaci ha-

Kovács Zoltán

A regionális egyenlőtlenségek lakáspiaci jellemzői Magyarországon*

17
K É K

munkatársi köröm mellett segítségemre voltak a KSH Társadalomstatistikai Főosztályának munkatársai, Székely Judit és Farkas János, s az érdem legalább annyira az övék is. Közös kutatásainknak van egy tárgyiasult új eredménye, a napokban látott ugyanis napvilágot a KSH és az MTA Földrajztudományi Kutatóintézete közös kiadványaként *A magyar lakáspiac területi jellemzői az ezredfordulón* című kötet, amely amellet, hogy alapkutatósi igényel elemzést nyújt a magyar lakáspiac területi szerkezetéről, még adatsorokat, táblázatokat, színes térképeket is tartalmaz, valamint cd is kapcsolódik hozzá, így tehát pl. az oktatásban is alkalmazható, használható.

Mielőtt a kutatási eredményekre térnénk rá, talán a tágabb háttérről szólnék nagyon röviden. A témának történeti aspektust kevésbé adnék,

tás, ráadásul az előregedés is területileg meglehetősen differenciált. A rendszerváltozást követő első évtizedre jellemző volt továbbá a gazdasági recesszió. Gazdasági recesszió mondom én, jöllehet 1997 óta briliáns számok láttak napvilágot a GDP növekedéséről, de azt is tudjuk, hogy ahhoz, hogy ez visszatükröződjön a lakáspiacon, el kell telnie jó néhány évnek. Az 1997-ig tartó recesszió igazából a 2000 előtti időszakban nem nagyon éreztette hatását a lakáspiacon, másfelől a gazdasági recessziónak is van természetesen kőkemény regionális vonzata. A lakáspiac fejlődése szempontjából fontos volt még a gyors privatizáció, dereguláció, azaz hogy a lakással kapcsolatos döntések lekerültek a központi állami szintről a legalsó helyi szintre. Ez magában rejtett olyan kérdéseket, mint hol lehet építeni, hol

* Előadás, elhangzott a Magyar Szociológiai Társaság 2004. november 19–20-i, budapesti vándorgyűlésén.

támogatok, mit támogatok. Ráadásul a dereguláció részeként, a határok megnyílásával megjelent a külföldi tőke is a lakás- és ingatlanpiacon. Igaz, a lakáspiacon eddig kevésbé, de azt lehet mondani, hogy az ingatlanpiacon erőteljesen jelentkezik a külföldiek jelenlétének hatása.

A felsorolt tényezők együttesen oda vezettek, hogy a magyar lakáspiac területi differenciálódása 1990 után felgyorsult. A lakáspiac tulajdonképpen mutatja azokat a szimptomákat, amelyek az ország egész térszerkezetét jellemzik. Ezt úgy lehet összefoglalni, hogy egyrészt kimutathatók az ország

Röviden az alkalmazott módszerekről. A kutatás során az 1990-es és 2001-es népszámlálás adatbázisából dolgoztunk, nem a publikált kötetekből, hanem az eredeti rekordokba tudtunk belenyúlni, s onnan adatokat, változókat számolni. Ezt településekre aggregáltuk, összesen 3135 településre, majd miután rájöttünk, hogy baj van a kis lélekszámú településekkel, a 100 fő alattiakat kizártuk, hogy ne rontsa el a képet. Tudniillik az aprófalvaknál megjelenik a „gosztola szindróma”, nevezetesen, hogy Magyarország legdinamikusabb lakáspiaccal rendelkező települése a Lenti vonzáskörzetéhez tartozó Gosztola, a maga 16 lakosával. Az ilyen parányi településeket kizártuk. Majd legvégül a rendelkezésünkre álló adatállományt bizonyos matematikai-statisztikai elemző módszerekkel, főkomponens analízis és egyszerű térképi ábrázolással elkezdtek vizsgálni.

Milyen indikátorokra építettük a lakáspiac dinamizmusának vizsgálatát? A sok keresgélés után végül is négy mutatónál maradtunk: a lakások számának változása 1990–2001 között, az 1990–2001 között épült lakások aránya a helyi lakásállományon belül. A kettő nem ugyanaz, hiszen az előbbi lehet negatív előjelű is, mert esetleg megszűnnek a lakások. A harmadik indikátort az ezer főre jutó lakásépítés 1998–2002 közötti értéke jelentette, pontosan azért, hogy az időszaknak az utolsó 4 évét, amikor a lakáspiacon már tényleg történetek számottevő beruházások, külön is megnézzük. Végül a negyedik mutató az 1998–2002 között kiadott helyi lakásépítési engedélyek 1000 lakosra jutó száma volt, amelynek a célja az, hogy ne csak a téglában és betonban megjelenő felépített lakásokat vegyük figyelembe, hanem a lakásépítési engedélyeken keresztül egy kicsit a jövőbeli tendenciákra is tekintettel legyünk.

Következő lépésként ezt a négy mutatót térképen is ábrázoltuk. Látható rögtön a geográfia régi, jól bevált módszere, a „vak is látja” módszer. A lakások számának 1990–2001 közötti változása alapján dinamikusnak tekinthető hazánkban, egyrészt a nyugati, osztrák határ menti sáv, a Balaton térsége, a budapesti agglomeráció (valamint a vidéki nagyvárosok agglomerációjára is lehet még utalni) és végül van egy észak-kelet magyarországi demográfiailag fiatalosabb, romák által jobban benépesített dinamikus lakáspiacú régió. Nagyjából ez a négy nagy körzet köszön vissza az 1990–2001 között épült lakások arányát ábrázoló térképen is. Kivehető egy dinamikus osztrák határ menti övezet, egy idegenforgalmilag frekventált Balaton régió, a főváros agglomerációja, kisebb mértékben a vidéki nagyvárosoké, illetve az ország észak-keleti része. A lakásépítés 1000 főre jutó 1998–2002 közötti értéke tulajdonképpen ismétli ezt a négyes területi megoszlást. Végül a negyedik mutató azért mégis kicsit eltér az előzőektől, itt az 1000 lakosra jutó lakásépítési engedélyek száma 1998 és 2002 közötti értékét ábrázoló térképen már eltűnik az észak-kelet magyarországi dinamikus övezet, mintegy jelezve napjaink és a következő évek tendenciáját, ami arra utal, hogy a pusztán demográfiai adottságokból fakadó lakáspiaci dinamizmus egyre inkább háttérbe szorul hazánkban.

A négy mutató alapján egy főkomponens analízist alkalmazva lehatároltuk hazánk legdinamikusabb lakáspiacú településeit. Ennek határát 1106 településben húztuk meg (a 3200-ból), tehát az ország településeinek durván az egyharmadában minősíthető a lakáspiac dinamikusnak 1990 és 2001 viszonylatában. A számítógépes program természetesen a logikus értékhatároknál törte az állományt, ezt mutatja a térképi ábrázolás is. Tudjuk, hogy a dinamizmus önmagában nem elég, ezen belül vannak az or-

térszerkezetén belül dinamikus térségek, ahol a lakásállomány gyarapszik, és viszonylag gyorsan modernizálódik. Másfelől természetesen vannak stagnáló, hanyatló térségek, ahol a lakásállomány stagnál, esetleg csökken a lakásmegszűnések révén, másrészt a modernizáció lassú, avagy nem érzékelhető.

A két lehetséges vizsgálati szempont „dinamikus”, avagy „stagnáló-hanyatló” térségek közül a mi kutatócsoportunk – pozitív beállítottságú emberek lévén – a gyorsan modernizálódó, dinamikus oldalt vette figyelembe, s ezt vizsgáltuk első lépésként. (Nyilvánvalóan ennek a pandantjára is le kell folytatni majd a vizsgálatokat.) Célunk volt a dinamikus lakáspiaccal rendelkező magyarországi régiók, térségek lehatárolása, valamint az ottani lakáspiaci dinamizmus valamiféle magyarázata, értékelése. Fontos kérdés, hogy mivel függ össze, mivel magyarázható ez a lakáspiaci dinamizmus.

szágban nagyon dinamikusak számító és kevésbé dinamikus térségek, települések. Itt Budapest környékére utalnék elsősorban. Csak érdekességként mutatom be az ország tíz legdinamikusabb lakáspiaccú települését. Már önmagában ez a táblázat is érdekes, mélyebb elemzésre ad lehetőséget. Lakáspiacci dinamika tekintetében Telki az abszolút nyerő, amely a budapesti agglomeráció, a főváros szuburbán övezetének a kirakat-települése, azt is lehet mondani, hogy a szuburbanizáció hazai zászlóshajója. A következő település Keszű, ami Pécsnek a Telkije, a harmadik helyen áll Szántód – melyet nem kell külön bemutatni. A negyedik helyezett Hévíz ugyancsak ismert, az ötödik Tákos a Tisza mentén, amelyet az árvíz után állami segítséggel építettek újjá, tehát külső tényezőnek köszönheti lakáspiacci dinamizmusát a falu. Hatodik a sorban Zalakaros, amely ugyanolyan jellemzőkkel bír, mint Hévíz. Őt követi Cserszegtomaj, amely Hévíz „elővárosa”. (Hévíznek igazából úgy lett a nyakába rakva a városi cím, nagyon érdekes, hogy már egy ilyen parányi város körül is, az idegenforgalom és a külföldi beruházások jóvoltából megindult a szuburbanizáció.) Cserszegtomaj után Ispánk következik, az Őrség mintatelepülése. A kilencedik Bocskai kert Debrecen elővárosa, míg a tizedik Diósdot Budapest előterében igazán nem kell bemutatni.

Megint visszaköszön az a séma, hogy a dinamikus lakáspiaccú települések vagy egy város szuburbanizációs övébe, vagy egy gazdaságilag (pl. idegenforgalmilag) dinamikus térségbe koncentrálnak, illetve Tákos esetében megjelenik Észak-kelet Magyarország. Erre a logikára épült a kutatás további menete. Azt mondtuk, hogy 1990 után, a rendszerváltozást követően a lakáspiacci dinamizmusa hazánkban egyrészt függ a gazdasági tényezőtől, hol mennyire sikeres a gazdaság, a foglalkoztatás és a bérek milyen szintet értek el. Másrészt szerepet játszhat a demográfiai tényező,

vagyis a gyerekszámából kiindulva hol van igény arra, hogy új lakások épüljenek. Harmadrészt kimutatható a szuburbanizációs tényező, ahol nagyvárosokból kiáramló rétegek megjelennek és építenek, és végül létezik egy negyedik, idegenforgalmi tényező is. Az ország településeinek és régióinak lakáspiacci dinamikáját e négy tényező határozza meg.

A vizsgálat második lépéseként megpróbáltuk valami módon mérhetővé tenni, értékelni ezen tényezők erejét, szerepét. Ezért valamennyi tényezőre kiválasztottunk 3–4 mutatót, amely alapján az adott tényező súlya lemérhető. A teljesség igénye nélkül a gazdasági tényezőnél az aktív keresők arányát, a munkanélküliség szintjét, a demográfiai tényezőnél például a roma népesség arányát, a 3–4 gyermekek háztartások arányát, a szuburbanizációs tényezőnél az ingázók arányát, az 1990–2001 közötti vándorlási egyenleget, az idegenforgalmi tényezőnél pedig a külföldiek ingatlanvásárlását, az idegenforgalmi vendégéjszakák számát vettük figyelembe. A gazdasági tényező esetében volt egy meglehetősen determinista mutatónk is, az osztrák határtól való távolság, amit a kistérségi központ Hegyeshalomtól mért közúti távolságával számszerűsítettünk. Összességében mind a négy tényező esetében 3–4 mutatóval számoltunk.

A vizsgálat következő lépéseként valamennyi tényező szempontjából elvégeztünk az 1106 településre egy főkomponens elemzést, és kelistáztuk, illetve térképre vittük a 300 elsőt. Azaz kiszűrtük azt, hogy a gazdasági dinamika, a demográfiai dinamika stb. hol gyakorolta a legnagyobb nyomást a lakáspiaccra. Az így kapott eredményt térképen is ábrázoltuk. Az első ábrán piros színnel jelzett településeken, illetve térségekben volt a legerősebb a gazdasági élenkűlés lakáspiacci felhajtó ereje. Jól látható, hogy ez az Észak-Dunántúlt, a budapesti agglomeráció térségét, és az osztrák határ menti övezetet öleli fel elsősorban. A demográfiai „nyomás”, ahol tehát a fiatalos társadalmi struktúra húzta a lakáspiaccot a 90-es években, főként az ország észak-keleti részére volt jellemző. Mint közismert itt kimutatható a roma népesség hatása, de nem feltétlenül csak rájuk kell gondolni, hiszen tudjuk, hogy az Alföld észak-keleti részén a görög katolikus hagyományok, a nagycsaládos modell továbbélése a nem-roma populáció körében is erőteljesen serkenti a lakáspiaccot. Ennek együttes eredményeként az ország észak-keleti részén kimutat-

ható egy, az ország többi részéhez képest viszonylag juvenilis, fiatalos társadalmi szerkezet. A szuburbanizáció gerjesztette hatás, a térképen is jól láthatóan, elsősorban Budapest környékéhez köthető, de megjelenik Szeged, Miskolc, Debrecen, Eger, Pécs, tehát a vidéki nagyvárosok körül is. Az itt található tipikus szuburbán települések lakáspiaccja elsősorban a városokból történő kiköltözéseknek köszönhetően bővül dinamikusán. Végül az utolsó szempont az idegenforgalom gerjesztette lakáspiacci dinamizmus. Ebbe a kategóriába a Balaton környékét leszámítva, a Tisza-tó környezete, valamint elsősorban idegenforgalmi települések tartoznak, egészen apró termálfürdőig lemenően, mint például Cserkeszőlő.

Ha megvizsgáljuk a négy fő szempont szerint kelistázott és térképen ábrázolt 300 településre, hogy körükben a lakásépítés volumene időben miként alakult 1990 után, további érdekes összefüggéseket fedezhetünk fel.

Azt lehet mondani, hogy a gazdasági növekedés hatása a lakáspiacon egy 1990-es évek közepi enyhe hullám után igazából csak 1999-től jelenik meg. Ezt a kilencvenes évek közepére eső „kis hullámot” nem a gazdasági növekedés húzta, mint majd látni fogjuk, hanem az állami támogatás. Az évtized közepének kiugró lakásépítési tevékenysége java részben az állami lakáspolitikának köszönhető, mint közismert, ekkor emelte meg az ún. „szocpol” támogatást a központi kormányzat. Ennek eredménye az első csúcserték, majd rögtön utána visszaesik a lakásépítés megint a „normális kerékvágásba”. A gazdasági növekedéssel indokolható lakáspiaci növekedés majd csak a '90-es évek legvégén jelentkezik. A demográfiai hatás ereje az 1995–97 közötti időszakban éri el tetőfokát, a már említett külső lakástámogatási beavatkozás révén. A szuburbanizációs hatás időbeli vizsgálatakor megint csak látható egy, a gazdasághoz nagyon hasonló kettős csúcshullám. Lényegében ez a kettős hullám mutatható ki az idegenforgalmi tényező időbeli alakulása során is.

Politikai kultúra

Az elmondottak alapján már meg is fogalmazhatjuk az első konklúziókat, miszerint nagyon összefonódnak az egyes tényezők egymással, nehéz elkülöníteni a lakáspiac oldaláról a vándorlás, a gazdasági (idegenforgalmi) prosperitás, vagy a korstruktúra jelentette hatásokat. A fenti tényezők között gyakori az átfedés az ország térképén. Azt lehet mondani, hogy mind a négy szempont szerint 3 település volt dinamikusnak tekinthető az országban, vagyis mind a négy tényezőnél beleesett az első háromszáz településbe. Ez Telki, Eplény és Pilisjászfalu. Egyidejűleg három tényező szerint minősíthető dinamikusnak 57 település, két tényező szerint pedig 227. Nem került besorolásra a legdinamikusabb 300-ba egyik szempont szerint sem 248 település az eredetileg lehatárolt 1106-ból. Mindez ismét mutatja, hogy egyrészt nagyon nagy az átfedés, az összefüggés a különböző tényezők között országosan, másrészt hiába határoltuk le, definiáltuk a dinamikusnak számító települések körét, a

részletesebb vizsgálatoknál kijön, hogy nem tekinthető valamennyi igazán dinamikusnak.

Összegzésként elmondható, hogy a hazai lakáspiac fejlődése 1990 után rendkívül markáns regionális egyenlőtlenségeket mutat. A vizsgálatok bebizonyították, hogy bár szoros az összefüggés, a lakáspiaci dinamika mégsem egyenlő a gazdasági dinamikával, ami megfordítva is igaz. A lakáspiaci dinamizmusára jóllehet a gazdaság növekedése, a rendelkezésre álló jövedelem az első számú hajtóerő, de emellett számtalan egyéb tényező is hat, pl. külföldi tőke megjelenése, avagy a demográfiai helyzet (és ezen keresztül, mondjuk az állami lakáspolitikát). Látható, hogy a lakáspiaci indikátorok a területi folyamatok érzékeny barométerei, amelyeket eddig kevésbé alkalmaztak az ilyen jellegű regionális elemzésekben, ha mégis, akkor csak egy-két találmásra kiválasztott mutatót. A vizsgálat arra is példát nyújt, hogy a lakáspiaci vizsgálatok jól alkalmazhatók a területfejlesztési döntések megalapozásánál, országos, vagy régió szintű koncepciók készítésénél, amelyre a jövőben törekedni kell.

Motto:

„Roppant felelősséget vesz magára, aki aprófalvaink elnéptelenedését sietteti, hiszen úgy tűnik, a népességüket elvesztett területek a társadalom használatából végleg, vagy legalábbis nagyon hosszú időre kikerülnek”

Enyedi: Falvaink sorsa 1980: 80

Parafrazis:

Roppant felelősséget vesz magára, aki aprófalvainkat sorsára hagyja, hiszen mára bizonyossá vált, az aprófalvak nem veszítették el népességüket; az a politika, amely az aprófalvakat sorsára hagyja, az ott élőket hagyja magára.

Előadásom fókuszában azoknak az egyenlőtlenségi tüneteknek a bemuta-

ként használom. Mikor Szelényi és Konrád a lakás-osztályok mintájára megalkotta a település-osztályok fogalmát, nemcsak a kistelepülések „nincstelenségét”, a gazdasági és politikai centralizáció folytán bekövetkezett kifosztottságát tartották perdöntőnek. Abban, hogy a kistelepülések élők nagyobb települések bejáróiként egyben ott is adóztak, a kizsákmányolás elemét is tetten vélték érni. Amikor Vági Gábor a megyei újraelosztás gyakorlatát és szerepét tárgyalta a hetvenes évek tanácsi hierarchiájában, bár kimutatta a központosítás rendkívüli mértékét (a társközségek-

Kovács Katalin

Osztályosodás a magyar településhálózatban*

21

K É K

tása áll, amelyek egyrészt a gazdasági folyamatok rendszerváltozást követő nagymértékű regionalizálódásával, a fejlődési esélyek területi eltéréseinek növekedésével, másrészt a településhálózaton belüli fejlettségbeli különbségekkel kapcsolatosak. Az „osztály”-fogalom használatával szándékkal utalok azokra a negyedszázada íródott nagyhatású szociológiai és geográfiai munkákra, elsősorban Szelényi Iván és Konrád György, Vági Gábor és Enyedi György írásaira. Nevezett szerzők a lakóhelyi egyenlőtlenségeket legalábbis egyenlő rangúnak minősítették a foglalkozási és képzettségi hierarchia mentén fennálló társadalmi egyenlőtlenségekkel, s mint ilyeneket indokolatlannak, igazságtalannak és megszüntetendőnek tartották.

Jelen munkámban az „osztályosodás” fogalmát Szelényihez és Konrádhoz képest némileg tompítva, metafora-

tól központosított források kevesebb, mint öt százaléka került vissza oda, ahol megtermelődött), a megyei újraelosztásban forgó, a központi forrásokhoz képest jelentéktelen nagyságrendű pénzeszközöknek inkább szimbolikus jelentőségét hangsúlyozta, „osztályképző” erőt nem tulajdonított neki. Sőt, arra is figyelmeztet Enyedi Györgynek egy 1978-as írásában tett megjegyzését kommentálva, hogy a lakóhely szerint visszajuttatott adók nem javították volna a kistelepülések helyzetét; túl kevesen túl keveset kerestek már akkor is ahhoz, hogy adóbevételükkel számottevő helyi erőforrást képezhetek volna.

Konrád és Szelényi 1973-ban írt munkájában a település-osztály fogalmát a következőképpen határozza meg:

„... empirikus tény, hogy a társadalmi előnyök ... és a (társadalmi) hierarchia felsőbb szintjein elhelyezkedő csoportok a fejlődő agglomerációkban

* Előadás, elhangzott a Magyar Szociológiai Társaság 2004. november 19–20-i, budapesti vándorgyűlésén.

tömorúlnak, a társadalmi hátrányok, a szegénység, a tudatlanság és a hierarchia alsó szintjén elhelyezkedő csoportok ... a fejlődésből kieső térségekben csomósodnak. ... *Akinek van, annak adatik, akinek nincs, attól még az is elvétetik, amije van.* (Konrad–Szelényi, 2000:68) ... *egy-egy település-osztály a társadalmi előnyök illetve hátrányok felhalmozódásának meghatározott rendszerét jelenti* (uo. 75.).

Előadásom egyik célja, hogy bemutassam, ebben az értelemben a mai viszonyokra nagyon is alkalmazható a „település-osztály” metaforája. Ugyanis jól körülhatárolhatóak azok a föld-

rajzi terek, amelyekben a település-szerkezeti adottságok, a történeti, demográfiai folyamatok, a gazdasági és politikai intézkedések lenyomatai *alacsony helyi értékű pozícióba* kényszerítették vidéki térségek egész sorát, és ezt a kedvezőtlen pozíciót moréviti tovább, sőt, nyomja mélyebbre a *tőke göcsterületeket és erőterüket favorizáló mozgásiránya*. Sőt, Szelényi, valamint hajdani és jelenleg is vele dolgozó kollégái, többek között Ladányi János az „underclass” fogalmát használják, azokat a társadalmi csoportokat jellemezve, amelyek a leghátrányosabb helyzetű településeken, elsősorban az aprófalvas perifériákon élnek. Vajon használhatjuk-e az „osztály-alattiság” metaforáját azokra a településkategóriákra, egyes aprófalvas térségekre, tanyákra, amelyek az „osztály alatti” rétegek tipikus telephelyeivé váltak az elmúlt fél évszázadban?

Mielőtt állást foglalnánk, meg kell emlitenünk, hogy *e fogalomhasználat-*

Politikai kultúra

nak számos ellenzője van. Kritikusai szerint elméletileg nem eléggé kicsiszolt terminusról van szó, amely ráadásul nem állja ki a politikailag korrekt közbeszéd próbáját sem, mert elkerülhetetlenül hozzátapad az etnikai színezetű és az alkalmanként kriminalizálódó „szegény-kultúra” tételezésének, *a szegények érdemesekre és érdemtelenekre osztásának, az áldozat bűnbakká nyilvánításának veszélye.* Szelényi és Ladányi természetesen elhatárolják magukat eme kritikától, amelyet másokkal szemben többen, velük vitázva konkrétan Michael Stewart fogalmazott meg egy 2002-ben írt tanulmányában (Stewart: Deprivation, the Roma and the Underclass. In: C. M. Hann: Postsocialism), aki a gettósodás fogalmának túlzó használatától is óvott. Amit azonban Stewart használni javasol, *ez pedig az emberi-jogi diskurzus politikailag makulátlan nyelvezete, azt helyesnek, igaznak, de erőtlennek, elméletileg még kevésbé kikristályosodottnak* érzem. Ráadásul saját kutatásaim alapján egyetértek a terminológiával, *a gettósodás kifejezést* pedig magam is használtam annak a társadalmi szegregációs folyamatnak a leírására, amely Baranya megyei törpefalvakban a hetvenes-nyolcvanas években zajlott és amely a mai, térségi léptékű elcigányosodás közvetlen előzményének tekinthető. Sőt, meggyőződésem, hogy a korszak településhálózat-fejlesztési és a cigányság asszimilációjára törekvő politikájának összekapcsolása szándékolt volt, *azt a törekvést fejezte ki, hogy falusi és ne városi gettók keletkezzenek.* Mennyivel kevésbé volt ez látványos és mennyivel kevesebb nyílt konfliktussal fenyegetett, mint a városi gettók fenyegettek volna?!

A szónak ereje van, megbélyegezhet, ezért óvatos bánásmódot igényel. Ugyanakkor kijelöl, meghatároz, márpedig ha meg akarunk oldani egy problémát, meg kell neveznünk azt, s

jó, ha a megnevezés a lényegre ragadja meg. Osztom John Gray szociálliberális álláspontját, amelynek értelmében a társadalmpolitika középpontjában *a társadalmi inklúzió fogalma, törekvése kell hogy álljon,* mégpedig nemcsak az „underclass”, hanem az „overclass” inklúziója is annak érdekében, *hogy ne nőjön szakadék a túlzottan gazdag és a túlzottan szegény rétegek hétköznapi tapasztalatai, életvilága között.* Ez a nézet nem tagadja, bár nem szereti az egyenlőtlenségeket, a klasszikus szocializmus egyenlőség-eszményének megvalósítását azonban irreálisnak tartja a globalizáció körülményei között. Azonban egy olyan ideál megvalósítását, amely egyfajta tisztesség nevében *arra törekszik, hogy a társadalom minden tagja teljes jogúként vehessen, részesedjen a közös javakból és az érintkezés lehetőségeiből, lehetségesnek tart.* Márpedig éppen ez a kulcskérdés *a falusi gettókban rekedt cigány és nem cigány, leszakadt társadalmi csoportok újraintegrálásának tekintetében.* Egy inkluzív társadalom egyben kohézió társadalom is, mondja Gray, ami fordítva nem feltétlenül igaz – érdemes erre is odafigyelni. (Gray 2003:21)

Van még egy aktualitása annak, hogy a hetvenes, nyolcvanas évek településhálózat-fejlesztési politikájáról kritikai élel gondolkodók munkáit felidézzük. Nem minden ok nélkül merült fel ugyanis újra az 1971-es, igazán súlyos következményekkel járó Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió (OTK), vagy amiként széleskörűen ismert, a körzetesítés, az iskolabezárások rossz emléke; írásom második részében ezt a kérdést is érintem. Előtte azonban nézzük a területi, települési egyenlőtlenségek kérdését.

Ha a lakóhelyi egyenlőtlenségeket nem egy-egy település határain belül, hanem nagytérségi, országos léptékben vizsgáljuk, azt mondhatjuk, *hogy azok a területi és települési „helyi értékekből” képződő egyenlőtlenségek metaszépségszempontjában állnak.* Csücsről és talpazatról beszélni e témakörben csak

Politikai kultúra

megfelelő pontosítás mellett lehet, mert ha a települések számát vesszük figyelembe – a tanyákról itt nem beszélve –, akkor szabályos piramis-forma építhető a kedvezőtlen helyzetű települések tömege és a csúcs között, míg ha az ott élő népesség számára figyelünk, fordított csapott gúla alakzatot kapunk: azt tapasztaljuk, hogy viszonylag kevesen, mondhatni: elhanyagolhatóan kevesen élnek a szóban forgó település-kategóriákban.

A lakóhelyi egyenlőtlenségek felvezetéseként a *falvak és városok közötti egyenlőtlenségeknél kezdve*: Magyarországon 2002-ben 3.134 település volt, 95 százalékuk községi státusú, amely falvak az ország területének háromnegyedén helyezkedtek el, a lakosságnak azonban már csak 35 százaléka volt falusi. Ha az ezer lakosúnál kisebb településeket nézzük, számuk 1.688 volt 2002-ben, ezek az ország területének negyedrészt fedték le és a népesség nyolc százalékának adtak otthont. Az igazán hátrányos helyzetű településkategóriákban, az 500 főnél kevesebb lelket számláló falvakban (néhány híján ezer ilyen, valóban apró településünk van) és a tanyákon összesen mintegy félmillió ember élt ekkor; „súlytalanul”, ha a súlyt potenciális szavazatokban mérjük, és „hang nélkül”, ha „hang” alatt a saját érdekeikért való fellépés erejét, ez esetben erőtlenségét értjük.

Ennél finomabb képet kapunk, igaz, csak a falvak közötti differenciákról, annak az elemzésnek az alapján, amelyet egy éve Koós Bálinttal készítettünk. Főleg foglalkoztatás-intenzitási, jövedelmi, vándorlási, foglalkozásszerkezeti adatok mellett a lakosság számának és a kistermelésben dolgozók arányának figyelembevételével készítettük el a községi státusú települések csoportosítását. A kirajzolódó kép inkább egy *csapott tetűjű, mintsem egy tökéletes piramishoz hasonlatos*, ugyanis a rendszerváltozás utáni nagyon markáns, klasszikus szuburbanizáció a „napos oldalt”, a nagyvárosok, elsősorban a Budapest körüli gazdag kertvárosi övezetet is létrehozta, nagymértékben polarizálva a települési – társadalmi teret. Ez a nagy erejű migrációs folyamat egy viszonylag széles „upper-”, sőt, „over-class” réteget juttatott a kertvárosokba, Ferge Zsuzsa találó kifejezésével élve, „luxusgettók születtek”, miközben a végeken, belső és külső perifériákon térségivé duzzadt a gettósodás. Települési szintű csoportosításunk szerint a 2001. évi népszámlálás idején községekben élőknek mintegy 20 százaléka lakott kertvárosiasodó, bombasztikusan fejlődő városi agglomerációkban és mintegy 16 százaléka olyan községek-

ben, ahol markáns szegregációs jegek mutatkoztak, míg további kilenc százalék élt ún. osztott társadalmú falvakban, ahol idős parasztemberek és beköltöző romák éltek egymás mellett. Az 1. térkép a krízishelyzetben lévő falvak térbeli eloszlását mutatja.

Ennek a 2003-ban készült falutipológiának egyrészt a *területi kiterjesztését*, másrészt *új szempontrendszerrel való gazdagítását* jelentette a Bihari Zsuzsával közösen, nemrégiben végzett elemzésünk (Bihari és Kovács 2004). A kistérségeket annak alapján csoportosítottuk, hogy milyen viszony áll fenn központjuk (vagy köz-

23

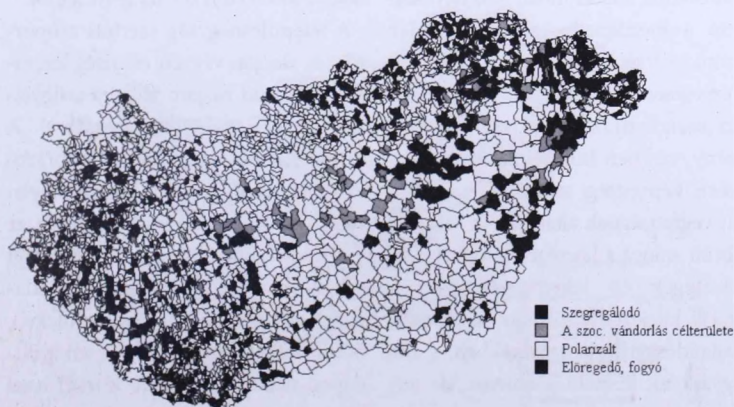
K É K

pontjaik) és „vidékük” között. A kistérségenkénti elemzésben központi jelentőségűek voltak az ingázási adatok, amelyek alapján az ingázási célterületek „felsőházát” külön is megfigyeltük vonzáskörzetük intenzitása és kiterjedése szerint. A Koós Bálint által készített térkép (2. térkép) jól mutatja azokat a „fehér foltokat”, amelyek a belső és külső perifériákon viritanak, és amelyek válságövezeteket vagy/és szegregálódó kis- és mezo-térségeket rajzoltak ki tipológiánkban.

Ezen osztályozó munkánkban elvégeztük, a tipológia megalkotása során pedig figyelembe vettük a települések népességszám szerinti csoportjainak jellemzését is. Arra a megállapításra kellett jutnunk, hogy *csapott piramis ide vagy oda, a települési lejtő továbbra is majdnem teljes tökéletességgel működik*. Vagyis: szinte biztosra vehetően nagyobb az esélye a foglalkoztatásra, a magasabb jövedelmek megszerzésére, a komfortosabb életvitel megteremtésére

1. térkép

Krízishelyzetben lévő falvak

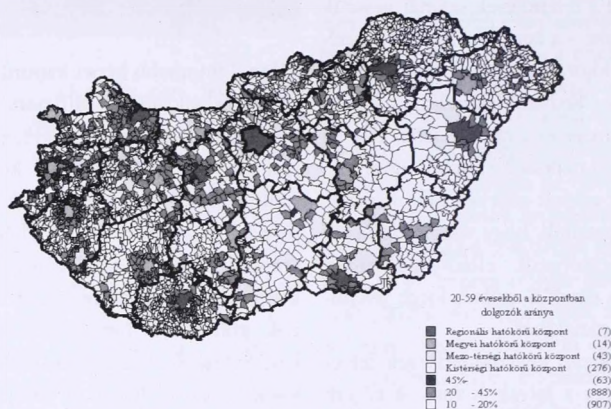
Szerkesztette: Koós Bálint, MTA RKK KÉTI TKO

annak az állampolgárnak, aki népesebb községben él, mint annak, aki kisebbben; a nagyobb város lakója helyzeti előnyt élvez kisvárosi polgártársával, városi a falusival szemben. Ebben persze annak is szerepe van, hogy a nagy szuburbiai legalábbis középfalvas szerkezetűek, vagy tíz év alatt azzá nőttek.

Csak a legfontosabb egyenlőtlenségeket említve: a jövedelemkülönbségek ugyan néhány százalékponttal csökkentek a lejtő alján és tetején elhelyezkedő települések között, a foglalkoztatás-szerkezeti mutatók esetében szigorú következetességgel működik

2. térkép

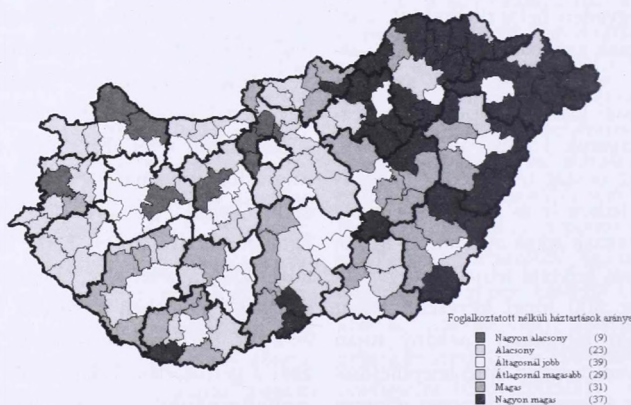
Központok és periferiák

Szerkesztette: Koós Bálint, MTA RKK KÉTI TKO

3. térkép

A foglalkoztatott nélküli háztartások kistérségenkénti megoszlása

Szerkesztette: Bihari Zsuzsanna, MTA RKK KÉTI TKO

a lejtő. Alján az elöregedés, a foglalkoztatottak „visszatorlódása”, ingázási lehetőségek és képességek hiányában fennálló „favakban rekedése” tapasztalható, amely elviselhetetlen, 80 százalékos, vagy azt meghaladó mértékű inaktivitáshoz vezet a válságövezetekben és a periférikus helyzetű, szegregálódó térségekben. Egyenes következménye és egyben jelzése ennek a csak segélyekből és járadékokból élők magas aránya: a foglalkoztatott nélküli háztartások Magyarországon kimagasló értékéért a községekben uralkodó aktivitási viszonyok kitüntetően felelősek: a falvakban élő háztartások 46 százalékában nincs aktív kereső, és ez az arány meghaladja az 50 százalékot a kistételepüléseken! A foglalkoztatott nélküli háztartások kistérségenkénti megoszlását a 3. térkép mutatja.

A visszatorlódott munkaerő szerencsésebb, ámbar kisebb hányada ideig-óráig megélhetést vagy legalább jövedelem-kiegészítést talál a mezőgazdaságban: még

a 2001-es népszámlálási adatok is azt mutatták, hogy a kistételepüléseken szignifikánsan magasabb az agrárszektorban dolgozók aránya, mint nagyobb községekben, nem is szólva a városokról. Aki azonban Magyarországon a mezőgazdasághoz kénytelen kötni a sorsát, sok jóra nem számíthat. Tömegesen semmiképpen. Megint csak azt mondhatjuk, hogy részben eredmény, részben következmény az alacsony képzettségi színvonal, a felsőfokú végzettségük általában öt százalék körüli aránya a községekben, bizonyos készségek és lehetőségek hiánya, amely kifejeződik a ritkás vállalozási hajlandóságban/lehetőségekben, s ami ugyancsak komoly probléma, de természetesen következménye a jövedelemhiánynak, az a háztartásokra jutó

gépkocsik alacsony száma a végeken. Az aprófalvak világában, ahová jó, ha egy vagy két autóbusz járat-pár betéved, a közlekedési, mozgási lehetőségek hiánya biztosan egyike a kizárás, vagy inkább falvakba rekesztés tényezőinek.

A településnagyság szerinti csoportosítás alapján végzett elemzés lezárása előtt hadd hívjam fel újra a figyelmet a regionális különbségekre. A krízishelyzetben lévő falvakat ábrázoló térkép is jól mutatta, hogy milyen óriási különbség van a nyugati és az északkelet-, délnyugat-magyarországi aprófalvas övezetek között. Egy átlagos, Nyugat-dunántúli régióban fekvő, 500 lelkesnél kisebb településen a Budapest nélküli átlag 85%-át viszi haza havonta egy adózó állampolgár, míg a Dél-dunántúli régióban csak a 2000 fő-

Politikai kultúra

nél népesebb községekben és a kisvárosokban érik el ezt a kereseti szintet, a kistélepedéseken élők 15 százalékponttal kevesebbet keresnek, az észak-magyarországi és az alföldi régiókban pedig még ennél is kevesebbet.

Az elkészült tipológia, amely tehát a településhálózatban elfoglalt hely és a gazdaságföldrajzi, benne a kommunikációs térben való elhelyezkedést tükrözi, azt az eredményt hozta, hogy a 168 kistérségből 30-ban bukkantak fel kisebb vagy nagyobb mértékű szegregációs tünetek. Ahol már messzemenőképpen nem csak felbukkanásról, hanem térségi kiterjedésű folyamatról beszélhetünk, az az északkelet- és délnyugat-magyarországi perifériák vidéke. (4. térkép) S hogy a másik pólusról is beszéljünk, jó hírek kell tekinteni a göcserületek, Budapest és a német-osztrák erőterben „sütkérező” északnyugat-magyarországi városi agglomerációk kisugárzó erejét. Ezek ugyanis viszonylag széles kiterjedésű sávban képesek hatni az ingázási kapcsolatok révén; ennek köszönhető annak a szinte folyamatos ingázó övezetnek a kialakulása, amely Kecskeméttől a nyugati-északnyugati határszélig terjed, olyan vidékeken is biztosítva a foglalkoztatást, ahol pedig a gazdaság legalább olyan mértékben összeomlott, mint a még ma is strukturális válságtünetekkel küszködő dél-nyugati, északi volt iparvidékeken. (Lásd

Dorog példáját, igaz, ehhez utak is kellett.)

Hogy a végeken krízishelyzet van, az nyilvánvaló, ahogy az is, hogy egykönnyen nem lehet kilábalni belőle. Sokan a következő költségvetési ciklus regionális léptékű tervezési és fejlesztési gyakorlatától remélik a szebb jövőt, pedig az látszik valószínűnek, hogy jó, ha a helyzet nem rosszabbodik. Angliai tapasztalatok alapján hívja fel a figyelmet egy Stephen Hall nevű szerző a probléma-megoldás nemzeti szint alatti szintekre delegálásának veszélyeire, amelyek azok súlyosbodásához vezethetnek, mert gyakran a regionális, kistérségi, helyi kapacitások túlértékelésén alapulnak (Hall, 2003: 265-277).

És itt, írásom záró szakaszában térek vissza azokra az aggodalmakra, amelyek az önkormányzati finanszírozás és feladat-ellátás válságából való kimenekülés kormányzati szinten „melegen ajánlott”, bár önkéntesnek mondott megoldásaival kapcsolatosak. A kistérségi törvényről van szó.¹

Nyilvánvaló, hogy számos hasonló, de jó néhány nagyon eltérő vonás is kimutatható a két korszak, a hetvenes–nyolcvanas évek és napjaink települési autonómiákat és településközi kapcsolatrendszereket finom szálait érintő koncepciói, az 1971-es OTK és

a kistérségi törvény között. A legfontosabb, a kiinduló helyzetben fennálló különbség a települési önkormányzati önállóság, garantált, bár csekély bevételekkel. Megjegyzendő, hogy a községek egy főre vetített bevételei csak valamivel több, mint felét érik el a városokénak, ez azonban így is óriási lépést jelent a korábbi időszakhoz képest, igaz, a városok és a nagyobb települések jelentős részének finansziális ellehetetlenülése árán, amint azt Vági Gábor megjósolta nagyszerű könyvében (Vági, 1982). Ugyancsak lényeges különbség áll fenn a kormányzati akarat érvényesítésének módjában

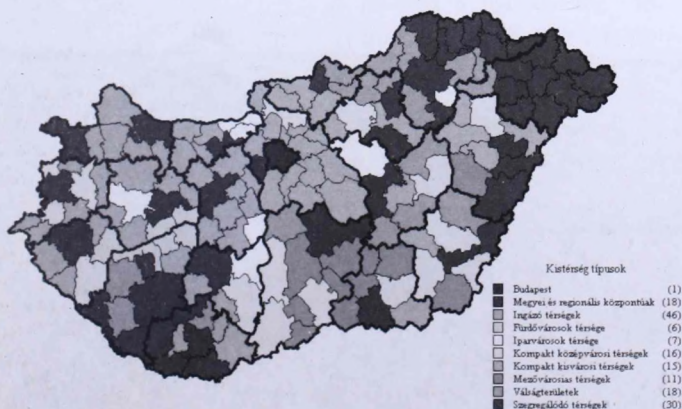
25
K É K

és erejében. Bár az 1971-es településhálózat-fejlesztési koncepció csak egy kormányhatározat volt, a jelenlegi törvény hozzá képest gyenge szellő. Ámbátor nem kellemesen langyos.

A költségvetési törvénytervezet ugyanis kihatározó kormányzati taktikáról árulkodik: az elvben önkéntes társulásokhoz vagy csatlakoznak az önkormányzatok három kötelezően felvállalandó közszolgáltatás és a területfejlesztés közös szervezésének, nem titkolt szándékkal majdan közös működtetésének erejéig, vagy az eddigieknél kisebb normatív támogatást kapnak.² Inflációarányos emelésről nincs szó, többet csak azok remélhetnek, akik a többcélú kistérségi társulás erényje alá bújtak, hogy pontosan mennyivel, azt egyelőre csak sejtteni lehet, de az összesen 6.5 milliárd forint működési költség, amelyet összességében a többcélú kistérségi társulások számára elkülönítettek, nem sok jót ígér. Gyanús, hogy a problémák

4. térkép

Kistérség típusok

Szerkesztette: Koós Bálint, MTA RKK KÉTI TKO

Politikai kultúra

és felelőségek alsóbb szintekre delegálásának esetével állunk szemben.

S itt egy következő különbség: a legújabb „körzetesítési elképzelés” mögött túl kevés a forrás. Nem mintha az előző mögött elég lett volna, de ami volt, az legalább a hierarchia felsőbb szintjein tényleges fejlődést indukált. Ez az újabb nem fog. S még mindig a különbségeknél maradvány: lehetett ideológiailag vitatni az 1971-es településhálózat-fejlesztési koncepciót, de szakmai előkészítettségéhez kevés kétség férhetett. Vitatni, javítani való persze volt rajta, amit kimerítően meg is tett például Bibó István 1975-ben, majd Vági Gábor 1982-ben, a már hivatkozott könyvében, régi-új alternatívákkal is előhozakodva.

S a hasonlóságokról szólván: a hatalmi szempontok jelenléte, a nem egyenes beszéd, az „ügy adok, hogy elvesszek” elve mindkét dokumentumban tetten érhető. Az 1971-es koncepció a maga erőszakos módján, de legalább mikro-térségi kapcsolatokra épített, és elvben gondoskodni igyekezett a településközi kapcsolatrendszerek fizikai biztosításáról a közlekedés fejlesztése révén. A „mienkben” ilyen

csak érintőlegesen merül fel (iskolabuszok). Az ellátási szintek végiggondolatlansága, a túlzott előre rohanás egy „üres”, nem létező kistérségi szint megerősítésének szándékával, türelmetlenséget mutat, ezért a mézesmázgént szolgáló támogatások ellenére sem nagyon szerethető.

Annyit azonban mindenképpen megérdemel ez a hamarosan hatályba lépő törvény, hogy próbáljunk meg legalább félig olyan komoly, szakmailag releváns diszkussziót nyitni róla, mint eleink tették az Országos Területfejlesztési Koncepcióról, és a teendőket egymással valamint az alkotókkal folytatott vitákban kiérlelni, összhangot találni a kizárt, vagy ezzel veszélyeztetett falusiak érdekeivel.

IRODALOM

Bibó István (1986): Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció. In: Huszár Tibor (szerk.): *Bibó István Válogatott tanulmányok*. Budapest: Magvető, 143–294.

- Bihari Zsuzsanna–Kovács Katalin (2004): Lejtők és csúszdák, avagy a foglalkoztatási esélyek térbeli egyenlőtlenségei az ezredfordulón. In: Pritz Pál és mtsai. (szerk.): *A tudomány a gyakorlat szolgálatában*. Budapest: MTA, 7–35.
- Enyedi György (1980): *Falvaink sorsa*. Gyorsuló idő, Budapest: Magvető.
- Gray, John (2000): Inclusion: A Radical Critique. In: Askonas, Peter–Stewart, Angus (szerk.): *Social Inclusion. Possibilities and Tensions*. London–New York: Macmillan Press, St. Martin's Press, 19–36.
- Hall, Stephen (2003): The „Third Way revised... Planning, Practice and Research, 265–277.
- Konrád György–Szelényi Iván (2000): *Urbanizáció és területi gazdálkodás*. Szeged: JGYF kiadó.
- Stewart, Michael (2002): Deprivation, the Roma and the Underclass. In: C. M. Hann (szerk.): *Postsocialism*. London–New York: Routledge, 133–157.
- Vági Gábor (1982): *Versengés a fejlesztési forrásokért*. Budapest: KJK.

JEGYZETEK

- 1 2004. évi CVII. törvény
- 2 Az előadás szövege a 2005. évi költségvetési tervezet számain alapulnak. Az elfogadott változat nem csökkentette a közoktatási normatívákat, ez azonban a lényegi mondanivalón nem változtat.

I. A Fidesz és az MSZP kampánya az elektronikus térben

Napjainkban a választási kampányok egyre több területre terjednek ki. A „felületek” száma növekedőben van. A pártoknak mindent meg kell tenniük azért, hogy a lehető legnagyobb teret foglalják el a nyilvánosság csatornáin. A kormány gyakrabban jelenhet meg a nyilvánosság előtt, mivel a közfeladatok ellátása miatt – akaratlanul is – érintkeznie kell az állampolgárokkal. Az ellenzék pedig a kormány ellen irányuló támadásokból profitálhat.

internet. Minden fontosabb pártnak volt honlapja, de az abban rejlő lehetőségeket nem használták ki. Leginkább csak információkat közöltek vagy saját programjaikat helyezték el az oldalakon. Az internetes kampány ténylegesen nem létezett. A helyzet a 2002-es választásokon változott meg. Az első választási forduló előtt (2002. április 7.) a Fidesz pozitív üzeneteket igyekezett megfogalmazni. A stratégia a néppárti szavazatszerzés bevált taktikájára épített, először megpróbálták a szélen található voksokat összeszedni, de azután már nem maradt idő „bejönni” közép és

Boroznaki Árpád

Az elektronikus kampány

A Fidesz és az MSZP kampánya 2002-ben

27

K É K

Annak a pártnak, amely nem jelenik meg a médiumokban és azon belül az elektronikus médiumokban, kevés az esélye a sikeres szereplésre. Manapság leginkább a rádió és a televízió jelenik az elsődleges tájékoztató csatornát, ezekhez társul az internet. Aki nem jelenik meg a hírekben, az gyakorlatilag nem létezik, ezért a különböző politikai csoportosulásoknak állandóan a nyilvánosság előtt kell szerepelniük. Az emberek leginkább a botrányokra fogékonyak, a visszaélések, a korrupció és az összefonódások számíthatnak figyelemre a sajtó részéről is.

A pártok „életében” megkülönböztett figyelmet érdemel a kampány ideje. A meggyőzés érdekében a legkülönbözőbb módszereket vetik be. A paletta széles: a hagyományos szórólapoktól az interneten megtalálható anyagokig.

Magyarországon a választási kampányokban csekély szerepet kapott az

megszerezni a mérsékelt és a bizonytalan szavazatokat. A bizonytalanokból a Centrum Párt és az MSZP tudott profitálni.

Az MSZP sikeresen vette az első fordulót, a második előtt (2002. április 21.) a Fidesz mindent feltett egy lapra és intenzív negatív kampányba fogott, amire már kevésnek bizonyult a két hét. Az MSZP a két forduló között nem tudott mit kezdeni ezzel. A következőkben a kampány internetes áthallásait kíséreljük meg „rekonstruálni”, kizárólag a hálózatról származó források felhasználásával.

1. A Fidesz a hálózaton

A Fidesz honlapja¹ nem mutatott különleges megjelenést, a fejlécen a párt hirdetéseiből jól felismerhető kék–narancs színek domináltak, az egyszerű kettős osztatú oldalon a baloldalon található menüsorban az alapvető in-

formációk voltak megtalálhatók (a párt, a frakció stb.). A jobb oldalon a híreket két hasábra törölve, dátumozva olvashatták a látogatók. Nem volt intro² és csak néhány kép³ volt letölthető. A kampány végéig nem is nagyon változott az oldal arculata, alapvetően unalmas és a fiatalokat nem igazán vonzó megjelenést láthatunk, interaktív⁴ és multimédiás⁵ tartalmak nélkül.

A pártok internetes megjelenését és befolyását nem lehet csak és kizárólag az általuk jegyzett honlap alapján megítélni. A Fidesz által képviselt világnézet, ideológia és értékrendszer

tek Orbán Viktor beszédeire, ezek közül a legtöbb elérhető és letölthető volt az oldalon. Az interaktív érintkezést egy üzenőfal biztosította, mely elektronikus levél formájában küldte el üzenetünket az oldalra. A képek közül a legtöbb protokolláris volt, viszont nagy számban voltak megtalálhatók az oldalon. A multimédiás szolgáltatások közül leginkább a hanganyagok voltak jelen, ezek a miniszterelnök nyilatkozatait (a Kossuth Rádióban szerdánként zajlott interjúkat és a Vasárnapi Újságnak adott interjúkat) tartalmazták. Az első fontosabb videók a 2001 őszi Magyar Televízióban sugárzott, Baló Györggyel készült interjúval indultak, a Terror Háza megnyitóján (2002. február 24.) tartott beszéd szintén letölthető volt. Az archívumban korábban jelentős beszédei is megtalálhatók voltak, beleértve a párt számára ismertséget szerző 1989. június 16-i beszédét is. A videók lejátszásához szükséges szoftvereket⁷ az oldal készítői hozzáférhetővé tették, ez növelte a komfortérzetet. Összességében nézve nagyon eltalálták az oldal hangulatát, a tekintélyt, a komolyságot sugallták az oldal apró elemei, a betűk típusai és az elküldhető képeslapok is. Fontos részem volt Orbán Viktor szignója, egy kitűnően sikerült fotóján, amit a menüsor alatt lehetett letölteni. A kampányt tekintve sikerült olyan oldalt létrehozni, ami segítette a stratégia végrehajtását.

más honlapok tartalmából is egyértelműen megállapítható volt. A következőkben ezeket az oldalakat mutatom be a teljesség igénye nélkül.

A Fidesz a kampányban több szereplőre építette fel a stratégiát, a szereplők közül Orbán Viktor volt a legfontosabb. Megpróbálták kivonni a hétköznapi csatározásokból, mintegy nemzetek és pártok felett álló, az ország érdekeiért aggódó és dolgozó államférfiként bemutatva. Erre a célra kiválóan megfelelt a számára készült honlap.⁶

Az oldalt a kellemes sötétbarna, és annak színárnyalatai jellemezték, a háttérben a parlament kupolacsarnokának belső része volt látható. A ketős osztat baloldali részén a menüsorból minden fontosabb információ elérhető volt. A jobboldalon egy egyszerű, könnyen átlátható, informatív blokk tájékoztatott az aktuális hírekről. A híreket naprakészen frissítették. Az évek során nagy hangsúlyt fektet-

fogottságot tanúsított. Az interjúk megítélése alapvetően pozitív volt, sikeresnek nevezhető ez a fajta megjelenés a médiumokban (az azonban már vitatható, hogy miért a közszolgálati tévén került erre sor, persze csak a Fidesz médiapolitikáját ismerve vonhatjuk kétségbe az eljárást). Érdekes továbbá, hogy a Baló-interjú napján az MTV reggeli műsorában is a kormányfő szerepelt. Talán a véletlen műve volt, de feltehetőleg nem erről van szó. A „több szereplés jobb mint a kevés” elve érvényesülhetett az interjúkat tekintve.

Az országértékelő beszédeket a Fidesz vezette be először a köztudatba. Ez az eszköz az Egyesült Államokban már régóta használatos, eredete F. D. Rooseveltnél, a „kandalló melletti” rádióbeszédeire vezethető vissza. A Fidesz alaposan kidolgozta a koreográfiát. Az első beszédet 1999-ben mondta el a kormányfő, a MPEE⁹ felkérésére. Tehát az állampolgárok kérések az értékelésekre, melyek minden esetben a Pesti Vigadóban zajlottak. A mostani beszéd¹⁰ elsősorban a kampány szellemében született és nemcsak a 2001-es évet értékelte, hanem a négy év történéseit is. A rendezvény hangulatára jellemző, hogy megjelentek rajta a Fidesz holdudvar tagjai, szimpatizánsai és egyfajta arisztokratikus, komoly légtörő uralkodott.

A következő immár teljesen a kampány alá rendelt beszéd a Terror Háza megnyitóján hangzott el. A videón látható először a későbbi gyűléseken megjelenő hatalmas tömeg. A színpadon jól megtervezett beszédet mondott, aminek történelmi fordulatai a jobboldali toposzok közé emelkedtek.¹¹ A rendezvény háttérét is érdemes kissé feltárni. A megnyitó napján az SZDSZ lufieregető koncertet tartott a Múcsarnok mellett, a MIÉP pedig az Erkel Színház előtt demonstrált. Mire elkezdődött Orbán Viktor beszéde az Andrassy út 60. számú múzeum előtt, a MIÉP tüntetésére érkezett emberek átvonultak a megnyitóra, tehát a tömeg korántsem csak a Fidesz szimpa-

Politikai kultúra

tizánsaiból állt. Erre az időpontra, tehát nemcsak a Fidesz, hanem mások is megpróbálták kampányeseményt szervezni, az más kérdés, hogy az internetes látogatók ingerküszöbét leginkább Orbán Viktor beszéde érte el, és az sem mellékes, hogy minden portál kénytelen volt beszámolni a megnyitóról.

A beszédek változó számáról is érdemes néhány szót szólni. 2001. november és 2002. januárja között összesen 17 beszédet helyeztek el az oldalra. A kampány intenzitását jelzi, hogy februárban 15 megnyilatkozás, márciusban pedig – kiugróan sok – 35 beszéd került fel a honlapra. Áprilisban 15 alkalommal beszélt (legálábbis ennyi beszéd került fel az oldalra) a miniszterelnök és ebből csak egy beszédet mondott a választások első fordulója előtt.

Korábban említettük, hogy a miniszterelnök és stábjja több újítást is alkalmazott. A permanens kampány jegyében nemcsak az országértékelések jelentettek egyfajta állandó „reklámot”. A rádiót is felhasználták, az ún. szerda reggeli miniszterelnöki interjúk¹² próbálták elérni, hogy az éteren keresztül is a kormány hangja szólaljon meg. A másik sokat vitatott műsor a Vasárnapi Újság volt, ami leginkább a MIÉP stílusát követte, a miniszterelnök itt is többször megjelent.

Az első forduló kampányával csengett össze több honlap is. Nevezetes dátum volt 2002. március 15-e, amikor átadták a Nemzeti Színházat és a Hídember című film bemutatója. A magas költségvetésű filmnek kitűnő honlapot¹³ készítettek, ami már önmagában is reklámértékű volt. A gazdasági minisztérium oldalán külön tárgyalták a Széchenyi Tervet. Az Ifjúsági és Sport Minisztérium oldalai már önmagukban is kampányelemek voltak. Az olimpiai kezdeményezés, a Budapest Sportszernak újjáépítése, a Bózsik program mind-mind a párt hirdetését szolgálták. A fiatalokat külön oldalon¹⁴ szólították meg, ahol a letölthető képeslapokon kívül egy in-

gyenes sms-küldő program is működött viszonylag hosszú ideig.

A Fidesz megjelenését növelte a 2002-es választásokra bevett szokássá vált parlamenti képviselőjelöltek által készített bemutatkozó oldal. Ezek az oldalak színvonalban nem versenyezhetek a párt központi oldalával, de mégis segítettek a jelöltek megismerésében és bizonyos mértékű reklámfelületet is jelentettek. Elérhetőségük általában a képviselő nevével volt azonos Pl: <http://www.roganantal.hu>. A választási szövetségek oldalai sem voltak igazán vonzóak, láthatóan csak kötelező jelleggel készítették el őket, sőt volt olyan szövetséges, akinek nem is volt ilyen elérhetősége.¹⁵

A Fidelitas, a párt ifjúsági társszervezete szintén jól elkészített honlappal rendelkezett, felkerült egy klip¹⁶ is, ami a szervezet vonzó jellegét hivatott kiemelni. Egy népszerű és közismert dallamot választottak (Celin Dion: That's the way című slágerét), melynek még a szövege is üzenetet hordozott. A szervezet szlogenje: *Az új nemzedék – Fidelitas* volt. Persze nem szabad túlhangsúlyozni a látogatókra gyakorolt hatását, de az mindenképpen növelte az oldal népszerűségét, hogy viszonylag sok képet lehetett az oldalon látni. Saját nyomtatott, belső újsággal is rendelkeztek a tagság részére, ami letölthető volt az oldalról és ingyenesen meg lehetett rendelni (ez volt az UFI – Utolsó Figyelmeztetés). Visszatérve a klipre, elég egyszerű technikát alkalmaztak, különféle képeket mutattak egymás után, ezek egy része az ötéves születésnap bulin készült (1996-ban alakultak és 2001 őszi lettek öt évesek), a kivitelezés profi volt.

Az internet speciális közeg, ahol a reklámok sokkal nagyobb teret kaphatnak. Alacsony ráfordítással nagyban megnövelhető egy párt ismertsége. A legegyszerűbb megoldás az ún. bannercsere. A banner egy ablak,

mely kétféleképpen helyezkedhet el: az egyik változat az oldalon található, általában rögzítve, ha rákattintunk, az adott párt oldalán találhatjuk magunkat (tehát link-ként viselkedik). A másik megoldás akkor jelentkezik, mikor beírjuk a megtekinteni kívánt címet, megnyomjuk az entert, és amikor letöltődik az oldal hirtelen „felugrik” egy ablak és ebben található az üzenet. Bannercsere akkor történik, mikor két oldal megegyezik, hogy ingyen (vagy pénzért) kiteszik egymás logóját, üzenetét stb. saját oldalukra.

Az internetes kampányban, tehát a pártoknak az a célja, hogy eljuttassák

29

K É K

üzeneteiket minél több felhasználóhoz, ezért logikusan következik, hogy a leglátogatottabb oldalakat kell célba venniük. Magyarországon az index.hu az egyik legnépszerűbb, legforgalmasabb internetes portál, mégsem találtunk a kampány idején egyetlen egy fideszes hirdetést sem. Az oldal gyorsan nyilvánvalóvá tette, hogy az ellenzék támogatja. Az origo.hu szintén nem favorizálta a kormányoldalt. De a legtöbb nagy látogatottságú oldal így tett.

A pártnak tehát más megoldást kellett keresnie, ezért létrehozták – persze az oldal létrehozása és a Fidesz kapcsolata nem bizonyítható – a gondola.hu oldalt, ahol számtalan cikk és képet láthattunk a kormánydallal kapcsolatban. Az oldal az [index](http://index.hu) és az [origo](http://origo.hu) portáljait vette alapul. Rovatai kielégítették a hírekre „szomjas” látogatót, ugyanakkor igen tendenciózus politikai üzenetet is megfogalmaztak a kormányoldal mellett. Az oldal „el-

fogultsága” az első forduló után érte el a csúcspont, mégpedig azáltal, hogy real formátumban elhelyezték az oldalon Orbán Viktor országjáró kampánykörútjának videóit (Győr, Kalocsa, Mátészalka, Szeghalom, Szekszárd). Az oldal megjelenése megfelelt a praktikus igényeknek, jól használható, gondosan tematizált és célorientált volt.

A Fidesz internetes kommunikációjához volt köthető a kormányoldalt támogató írott médiumok elektronikus megjelenése is. Ide elsősorban a Magyar Nemzet oldala¹⁷ sorolható, de a Heti Válasz¹⁸ is egyértelmű elkötelezettséget mutatott. A Magyar Nemzet

Politikai kultúra

szám megjelenése után helyezték el a cikkeket.

Meg kell még említenünk, a Terror Háza¹⁹ internetes elérhetőségét, mely elsősorban a múzeum szempontjából fontos, de rendkívül jól elkészített oldal volt. A Fidesz pedig a megnyitón készült képek tanúsága szerint kampánycélokra használta fel a múzeumot és a megnyitőünnepséget.

2. Az mszp.hu és „társoldalai”

Az mszp.hu a párt hivatalos oldalaként funkcionált, a fejlécen megtalálható volt a párt emblémája a piros szegfű és az oldal színösszeállítását is a piros, illetve némi zöld szín dominálta. A fejléccel párhuzamosan sorakoztak a különféle szervek: elnökség, kabinetek, platformok stb. – ez kifejezetten nehézkesé tette az oldal kezelését. Az oldal háromszatú volt, a baloldalon a különféle menüpontok, míg a jobboldalon az aktuális programok, események voltak megtalálhatók. Az oldalt nem túl gyakran frissítették, de alapvetően informatív volt. Képeket nagy számban lehetett találni kongresszusokról, különféle eseményekről.

Fontos elem volt, hogy a 2002-es kongresszus anyagait is elhelyezték. Ide tartozik öt kongresszusi nyilatkozat, a választási program és a program vitaanyagai.

oldalát komoly hírportállá fejlesztették, a vizsgált időszakban hihetetlen tempót diktáltak a frissítésekben. A beérkező hírek szinte azonnal elérhetőkké váltak az oldalon, nem ritkán percek múltak el egy-egy új információ közlése között. Kiderült, hogy a lap két szerkesztőséggel dolgozott, az egyik csak a nyomtatott újsággal foglalkozott, a másik csapat viszont kizárólag az internetes tartalmat szerkesztette. A híreket profi módon kezelték, a külföldi hírekből összeállított rovat naprakészebb volt, mint bármelyik hasonló profilú portálé (index.hu, origo.hu). Az elkötelezettség leginkább az első forduló után volt észlelhető, amikor még videókat is le lehetett tölteni a Kossuth téri Fidesz rendezvényről.

A Heti Válasz honlapja nem kapott különösebb funkciót a kampányban, inkább a cikkek gyors elérhetősége volt a tét, de ennek sem tudtak megfelelni, mivel csak egy héttel az aktuális

Schmidt Mária legszívesebben „lelőte” volna a szerzőt, a kijelentést bizonyító felvételhez könnyen hozzá lehetett férni az interneten.

Az igazán nagy ügy Kövér László „akasztós-beszéde” körül alakult ki. Az MSZP botrányt csinált a dologból, a Hősök terén tüntetést szerveztek, a Tv-ben pedig lement egy hirdetés, amit betiltottak. Az interneten azonban bárki megnézhetette és levonhatta a konzekvenciákat, mint ahogy a Fidesz is megtette ezt – Kövér László elűnt a kampányból.

A szocialisták már korábban is nagy hangsúlyt fektettek a fiatalokra (bár ez az említett időszakra kimerült), a BIT²¹ és utódja a FIB sikeres szervezetnek tekinthetők. Több, a párthoz közvetlenül vagy közvetve kapcsolódó ifjúsági szervezetük is van. Az Úttörőszövetségen kívül az ISZM és a SZESZ emlithető meg. Központi oldalnak a FIB oldalát²² tekinthetjük, ami igen sanyarú képet mutatott a választások előtt, felújítására csak a két szervezet (FIB és ISZM) egyesülése után került sor. Az oldalon sok képet láthatunk a kampányban dolgozó fiatalokról, ötletes plakátokat helyeztek el és egy humoros klipet is készítettek Orbán Viktorral. Kicsit később megszületett saját „fibisz” videójuk is. A Republic együttes népszerű dala adja az aláfestést, a klipet videó-anyagokból vágták össze. Nagyon jól sikerült, jól megszerkesztett, profi munka. A dolognak csak egy szépséghibája van, hogy a képeken látszik, hogy 1998 előttiék, ez könnyen megállapítható, hiszen a zászlókon BIT felirat olvasható és az MSZP korábbi színösszeállítású logói jelennek meg. Medgyessy Péter néhány másodpercet kap az anyag végén, amint egy iskolába látogat, feltehetően Pécsen.

A társoldalak között számtalan oldalt találunk, hírportálokat, folyóiratokat. Leginkább az index.hu és az origo.hu mutatták ki ellenzéki elkötelezettségüket, de sok más hasonló tematikájú oldal is az ellenzékét támogatta.²³

A vitát váltott ki Kende Péter: A Viktor című könyve. A reakció nem sokkal a megjelenés után érkezett,

Összeségében elmondható, hogy az MSZP nem tulajdonított nagy jelentőséget saját arculatának internetes felépítésére, feltehetőleg arra számított, hogy a magas látogatottságú oldalak betöltik ezt a funkciót és kisebb ellenzéki partnere, az SZDSZ szintén ellátják az ezzel kapcsolatos teendőket.

Leginkább az SZDSZ²⁴ köthető az internetes kampányhoz. Messze a párt oldala volt a legjobb a többiekkel szemben, jól emészthető üzenetei, humoros és csipkelődő negatív kampánya remekül átjött az elektronikus térben. Sikeres kezdeményezés volt a netpárt, amivel saját szavazóikat igyekeztek mozgósítani, de sokan csatlakoztak a fiatalok közül is. A kampány összes eleme fellelhető volt oldalukon. Szamizdata nevű oldalukra összegyűjtötték plakátjaikat, szórólapjaikat, képeslapjaikat és ezeket kitűnő minőségben lehetett letölteni. Továbbá ők voltak az egyetlenek, akik kampánydalukat, rádiós és televíziós hirdetéseiket is közzétették. Az oldal szerkezetében fontos szerepet játszott egy „mozgó hirdetőszalag”, ami a honlap jobb oldalán tájékoztatott az SZDSZ legfrissebb kampányrendezvényeiről. Meg kell említenünk Gusztos Péter honlapját,²⁵ ahol szintén jól megszerkesztett elemeket lehetett látni, letölthető meghívót kampányrendezvényére, jó minőségű képeket a jelőről és az összes eddig megjelent publikációt, írást, hozzászólást.

3. A két választási forduló között

A váratlan eredmények hatására megváltozott az internet szerepe, mint említettem, sokkal nagyobb számban jelentek meg a különféle politikai hirdetések és videók. Leginkább a Fidesz által indított negatív kampány hozott változást az elektronikus kampányban. A párt tömeggyűlései videó formájában megtekinthetők voltak a gondola.hu oldalon. De megjelentek például képeslapok vagy kampány e-mailek is. Az MSZP és az SZDSZ en-

nek az agresszív váltásnak nem találta meg az ellenszerét, ezt jelzi az is, hogy több olyan körzetet is elvesztettek, ahol ők álltak a vezető helyen az első forduló után (az persze kérdéses, hogy ebben mekkora szerepet játszott az internet).

A felfokozott hangulathoz kapcsolódtak, hogy magánemberek is elkezdtek kampányolni, olyanok, akik korábban nem voltak aktivisták.

A Fidesz kampányához és megítéléséhez elengedhetetlen, hogy a MIÉP-pel való kapcsolatra is kitérjünk. Az elektronikus térben is megjelent valami hasonló látens együttműködés, elsősorban a fiatal szimpatizánsok részéről. A két párt egyre inkább hasonló retorikát ütött meg, az internetes oldalakon leginkább a határon túli magyarok kérdésében volt hasonló a hozzáállás. A státustörvény idején megjelenő vitákban azonos nézetet vallottak, hazaárulónak tartva az ellenzéket. Az interneten ezzel kapcsolatosan nem születtek maradandó képek, videók vagy hangok, de ez akkor is jelen volt. A fórumokban leginkább az szdszesek és a fideszesek csaptak össze. A kormányoldal stratégiát váltott és a totális kampány irányába befolyásolta a választási „harcot”. Hatalmas tömegrendezvényekkel, negatív kampánnyal, önkéntesekkel és aktivistákkal rukkoltak elő. Ezek kommunikálása terén nagyon sikeresek voltak, az interneten sikerült tematizálniuk a közbeszédet. A Testnevelési Főiskolán tartott beszéd után kisebb szünet következett, majd a Kossuth téri rendezvény zárta a képet. A második héten pedig Orbán Viktor járta be az országot és igyekezett mindenhová eljutni (de leginkább oda, ahol a Fidesz jelöltjének volt esélye a második fordulót megnyerni).

A párthoz köthető internetes oldalak ontották az elemzéseket és a biztató szavakat, nem volt ez másképp a közszolgálati médiumokkal sem. A kam-

pány pozitív üzenetei viszont negatívba váltottak, azt próbálták sulykolni, hogyha a szocialisták kerülnek a kormányra, akkor az nagyon rossz lesz az országnak. A korábbi „gyenge” hangvételt felváltotta egy dinamikus, direkt kampány, amivel leginkább a saját bázist igyekeztek meggyőzni és mozgósítani. A bizonytalan szavazók meggyőzése intenzív emocionális alapokon általában nem vezet sikerre, mert a nagy érzelmi dózis és a közvetlenség félelmet vált ki az emberekből és elriasztja őket.

Az MSZP nem tudta megtalálni az ellenszerét ennek a virtuális kam-

31
KÉK

pánynak, de feltehetőleg nem is akarta, leginkább társoldalai vették fel a kesztyűt a kormányoddallal. Az SZDSZ már korábban bizonyított, ezért neki sem sok tennivalója akadt, az azonban mindenképpen kérdéses és vizsgálat tárgyát képezi, hogy közvetve vagy közvetlenül mekkora volt az internet szerepe abban, hogy a Fidesz csökkenteni tudta az első fordulóban elszenvedett vereségét és a második forduló előtt reális esélye volt a győzelemre.

A következőkben az interneten található anyagok alapján kíséreljük meg rekonstruálni az elektronikus kampányt (ezek az anyagok koránt sem teljesekek, a válogatás szempontját egy átlagos hálózati felhasználó elérhetőségeihez igazítottuk).

Az általunk használt anyagok a következőképpen csoportosíthatók:

1 Írott anyagok: hírek, elektronikus levelek, kampánylevelek, elemzések, cikkek, vélemények

- 2 Képek, fotók, plakátok, karikatúrák, rajzok
- 3 Hangfelvételek, audió formátumú anyagok
- 4 Videók, mozgó animációk, klipek, rajzfilmek, flashek.

A fentebbi hálózatról származó forrásokat az események időrendjébe illesztve próbáljuk felhasználni, bár kétségtelen, hogy eredeti származási helyük és keletkezési időpontjuk nem minden esetben meghatározható, de mivel sok ember véleményét és ezáltal szavazatát befolyásolhatták, mégis érdemes elemezni az üzeneteiket. Nem

ragaszkodhatunk minden esemény megvilágításához, hiszen a rengeteg információ nem jelent azonos hír- és egyben kampány-értéket, csak a fontosabb tematizáló erejű eseményeket vizsgáljuk meg.

Egyértelmű változást hozott a Fidesz stratégiájában a Testnevelési Egyetemen elhangzott beszéd, amit érdemes alaposabban megvizsgálni. A beszédről készült videót²⁶ a Duna TV műsora sugározta, a bemondó hangsúlyozta, hogy a „kiadott műsортól eltérően Orbán Viktor a választások első fordulóját értékelő beszédét” közvetítik. Ez nagyon érdekes annak ismeretében, hogy egy közszolgálati televízióban hangzott el és Orbán Viktor nem mint egy párt vezetője, hanem miniszterelnökként volt megemlítve. Ez a gyakorlat jól illeszkedett a Fidesz négy éves közmédiумokkal kapcsolatos politikájába, de azt is alátámasztja, hogy bizonyos funkciókat, közméltóságokat a kampány és a párt érdekében használtak fel.

Politikai kultúra

Az április 9-én tartott beszéd meghatározta az elkövetkező két hét kampányának jellegzetességeit. A miniszterelnök értékelte a választások első fordulóját, igyekezett tompítani a vereség érzetét, ezzel a további erőfeszítések szükségességét próbálta igazolni: „A listás választásokat tekintve mintegy 0,9, tehát kevesebb, mint 1 százalékkal a legfőbb riválisunk, az MSZP fordult előnnyel... A mérleg másik serpenyőjében pedig azt olvashatjuk, azt találhatjuk, hogy 12 megyében mi győztünk, 7-ben pedig ők.”

A következőkben a teljesség igényével törekszik felsorolni azokat az intézkedéseket, melyeket az ellenzék „nem szavazott meg”. Előkerülnek a fiatalokat érintő intézkedések: a tandíj eltörlése, a diákhitel. A családokat és a nyugdíjasokat támogató döntések: családi pótlék, lakástámogatás, nyugdíj-emelés, ingyenes fogászati ellátás. Láthatjuk, hogy minden társadalmi réteget és csoportot igyekeznek bevonni a felsorolásba.

Orbán Viktor az ellenzékét a következőképpen határozza meg: „Ne kereljünk! Ne kereljünk kedves barátaim, tisztelt hölgyeim és uraim. Magyarország minden polgárának tudnia kell: ha a szocialisták alakítanak kormányt, akkor valójában Magyarországon a nagytőke és a pénztőke alakít kormányt.” A pénztőke és képviselői pedig a hasznukat tartják szem előtt és ezért jelentős gázár-emelést fognak végrehajtani.

A továbbiakban szó esik még a bünyőzés visszaszorításáról, a drogtörvényről, a Széchenyi Terv és a Bokros-csomag összevetéséről. A tennivalók meghatározása előtt egy tartalmilag jelentéktelen, érzelmileg viszont jelentős hatást kiváltó példával él: „Mostantól kezdve azonban, hogy elmondtuk, hogy körülbelül mit gondolunk a készülődő világról, mindannyiunknak számolnia kell azzal, első helyen természetesen nekem,

hogy minden nyíl, minden dárdahegy felénk fog szegeződni. Sok támadásban lesz részünk. De mi csak azt tudjuk mondani, amit Leonidasz egyik katonája mondott, amikor úgy fogalmazott, hogy az ellenség nyilvesszőitől még a napot sem fogjuk látni, annyian vannak. És erre Leonidasz csak azt felelte: hát nem jobb árnyékban harcolni?”

A választások tehát nemes küzdelemmé, harccá válnak a szónok szemében. De nem a hatalom megszerzéséért folytatott harccá, hanem egy védekező összecsapássá, ahol „meg kell védenünk” a családunkat, a gyermekeinket, az emberi méltóságunkat, a szabadságunkat, a hitünket és a hazánkat. Ez persze erőteljes emocionális túlzás, hiszen ezek az értékek a „másik oldalon” állók számára is épp olyan fontosak. Az összefogás motívuma később nagy szerepet kapott a Fidesz retorikájában, de feltűnik a „mindenki hozzon magával a következő választási fordulóra még egy embert” választási szlogenné vált mondanéja. A cél tehát választók mozgósítása és nem is akárhogyan, hanem saját személyükön kívül még másokat is győzzenek meg. Ez az „utasítás” a direkt kampány leghatékonyabb módszere, az átlagos állampolgárok talán sikeresebben győzhetik meg szomszédait, barátaikat, ismerőseiket.

A záró mondatokban újabb jobboldali toposzok születnek. Itt hangzik el a „sokan voltunk, de nem elegendő” (ami a második forduló után egyfajta „vigasszá” vált a jobboldali folklórban) és a köszönés: „Hajrá Magyarország! Hajrá Magyarok!” Az itt megjelenő üzenetek sikerességét támasztja alá, hogy a későbbi beszédeket is így zárta le Orbán Viktor.

Az internetes szemléletben a beszéd és a terem hangulata mély nyomokat hagyhatott. A fiatalok közül rengetegen jelentek meg a gyűlésen és egyfajta koncerthangulat teremtődött. A magyarországi választási gyűlések történetében először a Fidesz rendezvényén sikerült megtalálni a tökéletes

összhangot a „kép és a hang” között. A felvételünkön nem látszik, de Orbán Viktor a tömegben keresztül ment fel a színpadra miközben tapsoltak a „rajongók”. A színpadon nem egymagában állt, hanem székeket és különféle „típusú” embereket helyeztek el: fiatalok, idősek, nők. Miközben a szónok a pulpitus felé igyekezett, kezét fogott a színpadon lévőekkel, ezzel is közvetlenséget igyekeztek hangsúlyozni. A körülötte ülő emberek azt a látszatot keltették, mintha a szónok közülük való lenne és néhány perccel korábban állt fel és lépett előre – ez nagyon hatásos elem, főleg ha figyelembe vesszük, hogy a képernyőn egy idősebb úr volt látható a pulpitustól balra. A kamera a tömeget mutatta, akik folyamatosan tapsoltak és a „rajongók” hamarosan a miniszterelnök keresztnevét kezdték skandálni: „Viktor! Viktor!” A személyi kultusz csökkentése érdekében Orbán Viktor maga is tapsolt és mosolygott. Miután elkezdte a beszédét, többször hatalmas ovációt kapott, majd a képernyőn keresztül is ájtott az az érzelmi töltet és vibrálás, ami a teremben jelen volt. A molinón a hagyományos Fidesz üzenet: „A jövő elkezdődött” volt olvasható. Bekiabálások és érzelmi kitérőek is szabdalták néhol a beszédet és többször bevágták a kint várakozó tömeg kéréseit, amivel az erőt akarták demonstrálni.

Az itt elhangzottak eredményeként megindultak az interneten a különféle e-mailek és az sms-ek. Kétségtelen, hogy a Testnevelési Egyetemen is azért tudott ilyen nagy tömeg összegyűlni, mert használták a mobil telefont mint kampányeszközt. Számátalan szórólap és különféle üzenet jelent meg a kampány további részében, az interneten pedig az elektronikus levelezés és a fórumok teltek meg különféle érvelésekkel.

A Kossuth téri újabb összejövetelt a Testnevelési Egyetemen elmondott beszéd végén hirdette meg a miniszterelnök. A két rendezvény között alapvető különbség volt, az első in-

kább tekinthető spontán megmozdulásnak, míg a második tudatosan szervezett és szerkesztett kampányesemény volt. A Kossuth téri események elemzése önálló kutatói munkát igényelne, mi a fennálló korlátokat figyelembe véve Orbán Viktor beszédére koncentrálnunk és ismét a hálózaton elérhető videó lesz a kiinduló forrásunk.

A beszéd visszaautal a választások első fordulójára, majd megszólítja a „kisgazda érzelmi emberek tízezreit”, akik feltehetőleg megfordíthatják a választásokat. Előkerülnek a Horn-kormány idején hozott negatív döntések.

Az Orbán-kormány intézkedéseinek elsorolása után, már enyhébb hangot üt meg a „tökével” kapcsolatosan: „Mert jó, ha nem felejtjük el, hogy Magyarország államformája köztársaság és nem részvénytársaság. Természetesen, tisztelt hölgyeim és uraim, nekünk magyaroknak, a mi hazánknak is szüksége van jelentős nagytőkére és pénztőkére, de annak a maga helyén és felelősségi körében kell működnie.”

A továbbiakban megdicséri az embereket, amiért hoztak magukkal még egy embert, igaz, csak a Kossuth térre. De ha ez a kezdet, akkor ez április 21-ére még nagyobb tömeggé válhat majd.

A záró sorokban újabb jobboldali toposzt alapoz meg: „Ezért mi hiszünk a szeretet és az összefogás erejében. Mi tehát hiszünk és higgyünk továbbra is a szeretet és az összefogás erejében.”

Megállapítható, hogy ez a beszéd kevésbé radikális, mint a korábban hallottak. Célja, hogy kordában tartsa a felfokozott indulatokat, hiszen a tömeg feletti kontroll nagyon fontos. A hangulat nagyon felfokozott volt, az emberek bármire hajlandóak lettek volna a vezetőért. Egyesek azzal példálóztak, hogyha Orbán Viktor azt mondja a tömegnek, hogy lépjenek hátra a Földművelésügyi Minisztérium irányába, elsöpörték volna az épületet.

A rendezvényt most is kitűnően megszervezték, mint utóbb kiderült:

ingyen vonaton szállították fel az embereket a fővárosba, a rendezvény előtt zászlókat osztogattak, pólót lehetett venni és megjelentek a különböző szervezetek által készített szórólapok és plakátok is. A rendezvényt lehetőségünk van vizuális szempontból is áttekinteni. A színpadon ismét a korábban bevett technikát alkalmazták, de ezúttal nem az állampolgárok, hanem hírességek, sportolók, művészek ültek a székeken. A szervezők úgy gondolták, hogy a tömeg most már rendelkezésre áll, a saját szavazókat feltehetőleg már sikerült mozgósítani, ha népszerű emberek is

kiállnak a párt mellett, akkor az hozhat további szavazatokat. Azt nem tudjuk, hogy a szavazatok növelésének szempontjából mennyire volt ez jó ötlet, de mindenképpen kockázatos volt az ország „Egérkéjét” felhasználni, mint kampány elemet. Orbán Viktor világgosszurke öltönyben és bizakodó hangulatban lépett a színpadra, a képernyőn Usztics Máttyás (a későbbi Magor-bolt tulajdonos), Cseke Péter és Kovács „Koko” István volt látható. Az óriási hömpölygő tömeg látványa sokakat megrémisztett, de a második forduló eredményeit tekintve, sokakat magával is ragadott.

A rendezvény programjában elhangzott egy dal, ami kampánydallá vált. Az Örvendj Magyarország! című szerzeményből videó klipet is készítettek, aminek célja kettős volt: a saját táborának akarta megmutatni, hogy a jobboldalnak is „vannak” hírességei; másrészt pedig a mozgósító erejű dalnak többletszavazatokat kellett szereznie a

pártnak. Persze nem szabad túlértékelni az eredményekre gyakorolt szerepét, de mindenképpen egyedi és új momentum volt a magyar kampányokban. Az interneten pedig gyorsan hozzá lehetett jutni, ami növelte reklámértékét (az már szintén más kérdés, hogy esztétikailag milyen színvonalú).

A két beszéd alapvetően megváltoztatta a Fidesz korábbi passzívna tűnő kampányát, mivel mindenki ezekről a tömegrendezvényekről beszélt. Az igazság az, hogy nem találtak ellenszert a kormányváltó erők ennek leküzdésére, inkább csak sodródtak

hogy a miniszterelnök nagyon fegyelmezett, mindig tudja hol van, egyszerű sem rontja el a települések neveit.

A Győrben zajlott rendezvényen megtartották az „emberek a színpadon” technikát, de megjelent Helmut Kohl is, aki a miniszterelnök mellett kampányolt. A himnusz elénekelésével nyitották meg az eseményt,²⁸ majd Szakács Imre, Helmut Kohl és Orbán következett. A MIÉP szavazóinak „kedvéért” (3,9%-ot szereztek) egy hölgy elénekelt a Szép vagy, gyönyörű vagy Magyarország című irredenta dalt, majd a keresztény szavazók megnyerésére (a Centrum Párt 4,32%-ot kapott) a Boldogasszony anyánk című ének következett, egyértelmű, hogy ezekkel a gesztusokkal a szavazatmaximálás volt a cél. A politikai giccs csücsát a rendezvény végén fellépő idős úr szereplése jelenti: „Kedves Barátaim! Tudom, hálátlan dolog most ideállni a mikrofon elé, amikor Orbán Viktor éppen távozik, hiszen minden szem rajta, az enyém is félig. De a forgatókönyv szerint most a Kossuth-nóta következne. Én a napokban kaptam egy sms-t, ami úgy szólt, hogy Orbán Viktor azt üzenté, elfogyott a regimentje. Hát énekeljük most ezzel a szöveggel jó?”

A további rendezvényen megtartották a bevált technikákat: a szónok az emberek között beszél, az énekes elénekel az irredenta dalt, a rendezvényeken felcsendül a himnusz és a Kossuth-nóta is. Orbán Viktor öltözékét is érdemes megfigyelni, a Szekszárdi Csamokban kigombolt kék inget visel, rajta fekete rövid szövetkabát, ún. autós kabát. Kalocsán viszont tovább megy, egyszerű fehér kigombolt nyakú ingben kampányol. A rendezvényekben közös továbbá, hogy mindig az emberek között van, vagy közéjük megy. Szeghalmon is ezt láthatjuk, bár itt akkora a tömeg, hogy közel három percig tart mire felér a szín-

padra (ezalatt folyamatosan zúg a taps és skandálják: „Viktor! Viktor!”).

Az MSZP és az SZDSZ a választások napjáig nem tudott új tartalommal előrukkolni. Az internet nem hasonlítható egyik elektronikus médiumhoz sem, a speciális közegben az emberek sokkal nagyobb lehetőségük van arra, hogy kiválasszák, mi érdekli őket. Az állandó megújulási kényszer és az információéhség csak újabb és újabb akciókkal és beszámolókkal csillapítható. Az MSZP korábbi anyagait megtalálhattuk a hálózaton, de az unalmasnak és szürkének hatott. A felhasználók jellegzetes viselkedése, hogy az újat, a frisset keresik és ha azt nem találják, akkor másik oldalra mennek át. Az internetet elárasztották a Fidesz kampánytémái, még a korábban ellenzéki elkötelezettségűkről ismert honlapok is kénytelenek voltak tudósítani a rendezvényekről,²⁹ mert ha nem így tesznek, akkor csökkent volna a látogatottságuk. Az ellensúlyozásra csekély erőfeszítések történtek, ráadásul a hálózatot egyre tudatosabban használták fel a kormányoldal hívei.

Végül elérkezett a választások napja, a Fidesz a Millenáris parkban, az MSZP a Köztársaság téren várta az eredményeket. Az itt lezajlott eseményekről csak képes tudósítások kerültek fel a honlapokra. Az origo.hu oldal egy néhány másodperces videót is készített arról, hogy Medgyessy Péter bejelenti, hogy Orbán Viktor felhívta és gratulált győzelméhez. A fotókon leginkább a várakozás izgalma és a győzelemről való megbizonyosodás érzései jönnek át.

A Fidesz központjában már más a helyzet, több ismert személy, művész, politikus szerepel a képeken és rengeteg fiatal, akik mind az eredményeket várják. Orbán Viktor szavazásáról is készültek képek és egy rövid videó-tudósítás (az origo.hu oldalon). Amikor kiderül, hogy vesztek, többen sírva fakadnak és óriási – az elmúlt időszak érzelmi felfokozottsága után – a csalódás. Az érzelmi feszültség és a görcsös reménykedés átsüt a képeken.

és bíztak az első forduló eredményeinek megismétlődésében.

A miniszterelnök minden kommunikációs csatornát igyekezett kihasználni, még arra is hajlandó volt, hogy korábban kevésbé preferált műsorokba is elmenjen szerepelni. Az ATV magán tévécsatornán látható Napkelte című reggeli műsornak is adott egy egyórás interjút. A kifejezetten ellenzéki orientációjú műsorban Lakat T. Károly és Gyárfás Tamás próbálta meg „megdolgozni” Orbán Viktort. Mindent összevetve sikerült könnyedén leszerelnie a riporterek próbálkozásait és nyugodt, jó benyomást keltett a képernyőn.

Orbán Viktor eközben vidéki kampánykörútra indult, erről a gondola.hu internetes portál videó²⁷ számoltak be. Az itt elhangzott beszédek általában a két nagyobb beszéd elemeire épülnek, de mindig ügyelnek arra, hogy valami jellegzetes helyi elem is bekerüljön. Megfigyelhető,

Az SZDSZ-ről készült képeken is feltűnnek a párthoz közelálló értelmiségiek, mivel az első fordulóban sikerült bennmaradni a parlamentben, most a kormányalakításban való részvétel a cél, ami be is következik. Kedélyes beszélgető emberek és bizakodó hangulat uralkodik.

4. A választások után

Röviden érdemes kitekinteni a választások utáni történésekre is, mivel a felfokozott hangulat és a mozgósított emberek nem tudtak olyan gyorsan lehiggadni. A választási eredmények minimális ellenzéki többséget jelentettek a parlamentben, az MSZP és az SZDSZ 10 mandátumos többséggel koalíciós kormányt alakított. Lényeges kérdés volt az, hogy miként fogja lecsillapítani és kordában tartani szimpatizánsait a Fidesz.

A párttal kapcsolatos videók elhelyezése a kampány után is folytatódott. Az emberek egy része elégedetlen volt a választási eredményekkel és létrejött a „választási család” jobboldali toposza, amit több spontán megmozdulás is kísért. Kétségtelen, hogy a Fidesz vezetői nem igyekeztek határozottan cáfolni és elhatárolódni ettől a lehetőségtől, a választási eredményeket azonban hivatalosan is elfogadták.

Orbán Viktor első megszólalása a választások elvesztése után a Disz térre (a Budai várban található) szervezett nagy tömegdemonstráción történt. A beszéd leginkább vigasztalni igyekezett a hallgatóságot, erőteljesen érzelmi hürokat pengetett, de nem mozgósítani, inkább csillapítani akart. A mondanivaló végén került elő az igazán lényeges elem, a polgári körök: „Most egy új feladat áll előttünk. Arra kérem Önöket, hogy a következő három hónapban hozzanak létre kis-, néhány emberből álló csoportokat, baráti csapatokat, polgári köröket.”

Az Aktuális című MTV műsor aznap leadta Orbán Viktor beszédét, amit

elhelyeztek az interneten. Az origo.hu szintén tudósított a rendezvényről.

A polgári körök célja az volt, hogy a rendszerváltás óta dőcögösen és nehézkesen meginduló civil szerveződések létrehozását segítse. Az már más kérdés, hogy sohasem lehet valami igazán spontán és civil akkor, ha azt felülről hozzák létre, pláne ha egy párt kezdeményezésére, amihez erősen kötődnek ezek a csoportok. A saját tábor összefogásában azonban fontos szerepet játszott a kezdeményezés, és ne felejtjük el, hogy a Fidesznek nem voltak igazi tömegszerveződései és kiépített párszervezete, hálózata. A pártot gyakran médiapártként emlegették, ami igaz is volt, tehát taktikai okokból mindenképpen fontos volt, hogy támogassák a köröket. A választások után sokan beléptek a pártba és a későbbiekben a polgári körök szervezésével foglalkozók komoly funkciókat kaptak a párton belül.

Az önkormányzati választások előtt fontos volt, hogy megtartsák a tömegek aktivitását és legalizálják őket. Végül 2002. júniusában sor került az első nagy polgári körös találkozóra, ahol feltűnt Schmitt Pál (a Fidesz későbbi budapesti főpolgármester-jelöltje) és Kerényi Imre, mint a mozgalom arcai. Az MTV is beszámolt a rendezvényről, miközben Orbán Viktorral készítették interjút a stúdióban. Az anyagok ismét letölthetőek voltak és vizuális elemzésük további következtetésekhez segítheti hozzá a kutatókat.

A várbeli történésekről, az Orbán-kormány búcsúpartijáról és a parlament megalakulásáról is találtunk képeket, akárcsak a radikálisabb hangot megütők tiltakozásáról.

A MIÉP kiesésével a Fidesz „beszippantotta” a párt szavazóit, a választások után még egy ideig a radikális hang uralta a kommunikációt és az eseményeket. Igazán akkor kezdett elcsendesedni a hangulat, amikor polgári körökbe szerveződtek a szimpati-

zások (nem elhanyagolható tényező, hogy a Fidesz negatív kampánya sokakat konkrét tettekre sarkallt – a szavazófülkén túl is – ezeket az „energiákat” pedig a polgári körök használták fel). A „végső megnyugvást” a párt „Szövetségé” alakulása hozta meg 2003 tavaszán.

Az MSZP és az SZDSZ a koalíciós tárgyalásokkal volt elfoglalva, ami az internetes felhasználókat talán kevésbé érdekelte, mint a Fidesz további tevékenysége (ambivalens érdeklődéssel fordultak a történések irányába: volt, aki aggódott a demokráciáért és volt, aki szimpatizált az immár ellen-

zéki párttal). Az MSZP klasszikus tömegrendezvénye a május elsejei ünnepség szokott lenni a Városligetben. Sajnos erről az eseményről nem rendelkezünk anyagokkal, de az bizonyos, hogy nagy számú kép készült, ami a győzelmi hangulatot tükrözte. Videók és hangfájlok ezúttal sem kerültek fel a honlapokra, de lehet, hogy nem tulajdonítottak ennek akkora jelentőséget.

A Fibisz nem tudott igazán tókéit kövacsolni a győzelemből, bizonyára többen is csatlakoztak a szervezethez, de ez meg sem közelítette a rivális csapat (Fidelitas) tagságának bővülését. Az igazság az, hogy még mindig nem találták meg a fiatalokkal a hangot, ez a jövő feladata. A szervezet szerepe nagyban változhat, ha nem megfelelően teljesítenek, a pártnak is el kell gondolkodnia azon, hogy más megoldást keressen a fiatalok megszólításához.

A videók, hangfájlok és képek elhelyezése nem kétséges, hogy igazából

még a választások után is alakított sokak pártpreferenciáin. A fiatalokat célozta meg például az Áprilisi Ifjak mozgalom,³⁰ melynek a Kossuth téren szereplő Varga László parlamenti képviselő lett a vezetője és sok tette kész fiatal tömörített (tehát sikerült az indulatok és tettekészség egy részét törvényes keretek közé terelni).

A korábban említett ifjúsági társszervezet, a Fidelitas tagsága is ugrásszerűen megnőtt, lapjuk az UFI³¹ pedig kikerült a szervezet belső használatából. Először ingyenesen lehetett megrendelni, később jelképes 1200 forintos összegért, végül újságos standokon

pánnyal nem lehet választást nyerni. A humort központi elemmé is lehet tenni, ahogy az SZDSZ is erre épített 2002-ben. Lényeges különbség az, hogy a humort a magánemberek is használhatják. A plakátok, írásos és nyomtatott anyagok előállítása költséges és időigényes, ezért az internet kitűnő lehetőséget jelent az ilyen tréfás üzenetek eljuttatására.

Az interneten megtalálható humoros elemeket különbözőképpen lehet csoportosítani. Találunk kizárólag erre az elemre koncentráló és csak ezért létrehozott oldalakat.³² Az is előfordul, hogy a honlapokon csak egy bizonyos területen jelennek meg humoros megnyilvánulások. A humor lehet írott formájú, hagyományos keretű: versike, hosszabb elemzés, politikai pamflet, rövid, csipős megjegyzés.

A vizuális típusú humor szintén megjelenhet az elektronikus hálón. Lehet fotó, kép, rajz és ezek az elemek mozgóvá is alakíthatók, ezek az ún. gifek.³³ A filmek, kis méretű klipek, videók szintén ebbe a csoportba sorolhatók, multimédiás jellegük sokkal látványosabb hatással kecsegtet. A flash formátumban tárolt humor igazából a számítástechnika terméke, hiszen létrehozásához és megtekintéséhez is számítógép kell.³⁴

A következő csoport az audió típusú humor. A zene mint népszerű humorforrás nagy számban található meg a hálózaton, különféle mixek és dalok sorolandók ide. Az üzenetek lehetnek magánemberek által létrehozott zenei fájlok és profi szakemberek által készített többcsatornás mp3 formátumú dalok.³⁵

1. Humor az ellenzék „ellen”

A humor természete kettős: egyszerre irányul valami ellen és támogat valamit. A Fidesz a kampányban nem fordított nagy hangsúlyt a humorra,

mint a politikai meggyőzés eszközére. Két ellenfél volt a hálózaton: az MSZP és az SZDSZ, akik sokkal jobban jelen voltak a médiumokban, mint a kormány. A kormányoldalt támogató anyagokat gyakran lelkes amatőrök készítették, de látszik, hogy néha profik is bekapcsolódtak a munkába.

Az első nagyobb csoport, amit vizsgálatunk tárgyává teszünk, a fotók, rajzok és a plakátok. Ezek az egyszerű vizuális üzenethordozók nem igényelnek komolyabb háttérismeretet, de mégis frappánsan kifejezik a kormánnyal szimpatizálók nézeteit.

Az MSZP ellen irányuló kampányanyagok leginkább a jobboldal bevett nézeteit közvetítik. A szocialisták vezetőinek kifigurázásán kívül, a kommunizmus és a párt azonosságát és változatlanóságát hangsúlyozzák. Széles körben elterjedt, az egyik kettős osztatú fekete-fehér kép: a felső részen Medgyessy Péter ásit a parlamentben (felirat: 1988. március 15., Felső képen: Medgyessy Péter, Alsó képen: Orbán Viktor), az alsó részen pedig Orbán Vikort láthatjuk, amint gumibotot szorítanak a nyakához és három rendőr veszi körbe (felirat: Ekkor Medgyessy Péter még csak miniszterelnök-helyettes volt...). A képek egy csoportja a későbbi koalíciós partnerrel, az SZDSZ-szel való kapcsolatot emeli ki. A Heti Hetes című politikai-közéleti műsor két szereplőjét (Verebes István, Farkasházy Tivadar) is kritikával illetik a képek.

Vannak egyszerűbb vizuális üzenetet hordozó képek is, amik csak egy logót vagy képi szimbólumot jelenítenek meg. Ezek közé tartozik egy piros színű, útésre lendülő baseball-játékos, akinek mezén az MSZP logója látható, az áthúzott sarló és kalapács, továbbá egy gonosz tekintetű polip, akinek egyik csápjában a „velünk az ország” kampányszlogen, míg másikban az „éljen a magyargyűlölet” írás olvasható. Csápjáiban tart még egy pénzeszsákkot, egy kettőtört keresztet és egy kést. A lap alján a következő kérdés olvasható: „Ezt akarod?”

árulták, tehát kinötte magát (mivel havilap, ezért csak csekély hatása van a közvélemény alakítására).

II. Kampányhumor az interneten

A magyar parlamenti választásokon máig is jelen volt bizonyos fokú politikai humor. Jellegzetes megnyilvánulás volt a Fidesz plakátja az 1990-es választásokon, ahol egy kettős felosztású képen a kommunista rendszert megjelenítendő két pártfunkcionárius „csokolózott”, míg az alatta lévő fotón egy fiatal pár tette ugyanezt – a szöveg: „Tessék választani!”. Hasonlóan emlékezetes plakát volt az MDF legendás „Tovariszi konyec!” feliratú üzenete.

A humor, mint kampányeszköz leginkább a negatív kampányban használatos. Közhely, de mára bebizonyosodott, hogy csak pozitív, racionális érveket felsorakoztató választási kam-

Politikai kultúra

A korábban szóba került gifek is nagyon érdekesek: az egyikben egy figura a kukába hajtja az ötágú csillagot, a másikon az MSZP közismert szegfű logója alakul át ötágú vörös csillaggá, végül pedig egy tökéletes ötágú vörös csillagot látunk, amit egy kalapács megüt és a csillag ezernyi darabra repedezik.

A humoros képek az SZDSZ-t sem kímélték, a párt ötletes képeslapjait átvették a kormánydallal szimpatizálók és saját céljaiknak megfelelően alakították át őket. A liberális pártot kifestő képek a könnyedebb stílustól a keményekig terjednek. Az egyik ötletes fotón a következő kérdés olvasható: „Valami hiányzik, Kuncze Úr?”. A kérdés alatt nagy betűkkel a KORMÁNY szó olvasható, de a „K” betű nincs jól rögzítve, mert majdnem leesik a képről. A felirat mellett SZDSZ feliratú pillanatrágasztó látható, az alatt pedig „Ragaszkodjunk hozzá!” felszólítás olvasható. Az SZDSZ logója mellett pedig a következő „szlogen” tűnik fel: „Ártó szándék, tiszta Amerika.” A kiváló minőségű képek témáiban megtalálható az SZDSZ „kispártiságára” utaló humor, a homoszexualitás, a párthoz közel álló Geszti Péterre történő utalás és a sokat hangoztatott „üvegseb” kigúnyolása. Érdekesen vegyíti az eddigi elemeket az „Ami a narancsbőrt garantáltan megszünteti” fantázianevű kompozíció. A képen egy hölgy látható, aki éppen bekrémezi magát, mellette egy tubus, amin Lenin feje látható Gulyás Tinktúra felirattal. A képbe beékelődik egy nagyon jó minőségű színes vörös csillag, benne sarló és kalapács. A kép alsó felén „Egységben az erő! Világ Proletárjai Egyesüljetek!” és „Szavazz az MSZP-re!” felszólítás olvasható. Az MSZP szó helyett a párt logóját látjuk, mellettük pedig egy sarló kalapácsot. Ez a kép azt jelzi, hogy a kormánnyal szimpatizálók egybevonták a két pártot, ezt támasztotta alá az „Összenőtt, ami összetartozott!” szlogen, ami a két ellenzéki párt 1994-es koalíciókötésére utalt. Természetesen a képekből nem lehet

általános következtetéseket levonni, hiszen a radikálisabb üzenetet hordozók származhattak a MIÉP szavazóitól is, akiket a második forduló után „beszippantott” a Fidesz.

A képek nagy része negatív tartalmú volt, de néhány pozitív, tehát nem támadó jellegű is megtalálható volt. Az egyik ilyen a közismert anyag az „Orbán Viktor Szeret Téged!” feliratú mobiltelefon képernyővédő, ami képként is terjedt a hálózaton. Továbbá volt még egy nagyon jól megszerkesztett kép, melyen a háttérben narancsok voltak, a felső részre a régi „Hallgass a szívedre, szavazz a Fideszre!” szlogen, a jobb oldalra a Fidesz plakátokról ismert „kiabáló kisiú”, a baloldalra pedig egy Magyarország térkép került. A kép alsó részén piros-fehér-zöld csikban a következő felirat olvasható: „Sokan vagyunk, de még mindig nem elegendő.”

A humorban a zene is fontos szerepet játszott, az interneten megjelentek a kormány mellett kiálló és nézeteivel egyetértő audió fájlok. Igaz, hogy a kampány idején csak kevés ilyen zene volt megtalálható, de a választások után számtalan olyan alkotás született, ami a kampányban elhangzott anyagokra épített. Érdekes röviden áttekinteni ezeket a munkákat, mivel rengeteg tanulsággal szolgálnak.

Két csoportot különböztethetünk meg: az egyik a jobboldal vezetőjét Orbán Viktort favorizálja, a másik pedig az ellenzék emblematisz alakját – a későbbi miniszterelnököt –, Medgyessy Pétert figurazza ki.

Az Orbán Viktorról szóló dal felépítése nagyon egyszerű részletekre épül. A kampány alatt megismert beszédek jellegzetes elemét: „Többen vagyunk, mint valaha, de mégsem voltunk elegendőek. A recept a következő: mindenki hozzon magával még egy embert!” ismételték a szerzők, a dal refrénje a „még egy embert” üzenetre épül. Végül felhangzik a nagy karriert befutott: „Hajrá Magyarország! Hajrá

magyarok!” köszönés. A megzenésítés modern és fiatalos, leginkább a techno zenére hasonlít. Bár nem túl bonyolult, de jól megszerkesztett és profi módon összeillesztett dal.

A következő dalban a Terror Háza előtti megnyitó beszéd fontosabb gondolatai jelennek meg, szuggesztív, elgondolkodtató zongoraalapon megzenésítve. Az egész egy kicsit Nagy Imre rádiós bejelentésére emlékezteti az embert, a torzított, patinát kölcsönző hang is ezt próbálja elérni. A rövidebb dal vastappsal zárul.

Medgyessy Péterrel szemben már nem ilyen tiszteletudóak a szerzők.

37

K É K

Már a dal címe is érzékelteti, hogy nem kedvelik a dalban szereplő személyt: A varázslatos miniszterelnök. A technika itt is azonos az előzőekben megismertekkel, a beszédet zenésítik meg. Medgyessy elhíresült kijelentésével indítanak: „Az a szándékom, hogy az iskolában tanuljanak, a munkahelyeken dolgozzanak, a templomokban imádkozzanak, az utcákon közlekedjenek.” A jobboldali folklórban annyira elhíresült ez a mondat, hogy a szerzők elegendőnek tartották beillesztését a dalba ahhoz, hogy érzelmeket, érzéseket váltsanak ki a hallgatóból. Ezt követi egy 20 másodperces rész, ami csak és kizárólag Medgyessy „özéseiből” áll. Visszatérnek a mondatokra is: „Az emberek pedig azt szeretik, ha az utcán közlekedni lehet... Elnézést ezért a rossz viccért, de hát muszáj volt elmondanom.” A záró rész meglehetősen brutálisra sikerült, egy pisztolylövés hallatszik, amit egy sátni kacaj követ.

A következő dal szintén az előzőekben megismert „közlekedés” szavakkal kezdődik, majd különféle interjúk szavait forgatják ki, teljesen megváltoztatva az eredeti jelentést. Úgy tűnik, hogy az előző dal egy változatát hallhatjuk. Itt is előkerülnek a beszédhibák és utalások hallhatók a száznapos programmal kapcsolatban is.

A rendelkezésünkre álló anyagok közül a legérdekesebb a Vita című szerzemény. Ebben mindkét személy helyet kap. Egy kérdéssel indul a dal: „Orbán Viktor vagy Medgyessy Péter?”. Medgyessy szavait kifigurázzák, majd az özésből ismét refrén lesz, ez-

erők képviselték a sötét oldalt, a konzervatív pártok képviselői pedig hősként jelentek meg (Obi-Wan Kenobi, Yoda, Anakin Skywalker). A rövid (két és fél perces) bejátszásban több érdekes elemet is felfedezhetünk. Az űrhajó leszállása után feltűnik a Lánchíd (rajta jól kivehető Széchenyi István feje), majd a Parlament is. Ezután Kovács László szól az egybegyűltekhöz: Dávid Ibolyához, Kövér Lászlóhoz. A következő jelenetben jedi lovaként megjelenik Pokorni Zoltán és Orbán Viktor, ezután Anakin-Orbán beszélget Kovács Lászlóval. Deutsch Tamás és Demszky Gábor is megjelenik, őket követi Kuncze Gábor és Kovács immár együtt, majd Medgyessy Péter. Mádl Ferenc Yodaként ad tanácsokat. A végső összecsapásban SZDSZ és MSZP logóval ellátott harci járművek támadnak, Dávid Ibolya is feltűnik, majd Kövér László kaszabolja az ellenfeleket. A végső feliraton az Episode II szerepel, ami a választások második fordulója utal, alatta a Vörösök támadása cím látható, a záró képek között feltűnik Pokorni és Orbán is. Végül az április 21-i dátum jelenik meg, a végső „összecsapás” időpontjaként. A filmről elmondható, hogy nagyon etalálta a mondanivalót, igazság szerint egyik politikai oldal támogatása sem olvasható ki belőle, a visszajelzések alapján azonban inkább a kormányoldal szimpatizánsai érezték magukénak a klipet.

után Orbán szavaival polemizáltatják Medgyessy szavait. Az özés hosszan jelenik meg a dalban, majd a váltáskor Orbán Viktor ébreszti a hallgatót híres „Veszélybe került minden...” kezdetű retorikai fogásával. Szó esik a Széchenyi tervről, amit Medgyessy helyeslő szavai követnek. A záró szót Orbán mondja ki: „Nem bizhatjuk rájuk az ország kormányát, ez az igazság”, ezután befejeződik a rövid dal.

A videók kevésbé jelentettek terepet a humornak, mivel sokkal nagyobb szakértelmet igényelnek. Néhány példát azért láthattunk. Ezek közé sorolható a tévéből ismert bejátszásokkal való operálás, erre példa a Lendvai Ildikó kitüntetéséről tudósító rövid híradófelvétel. A leginkább közismertté vált anyag a Csillagok háborújának előzetese, amelyet komoly munkával átalakítottak és tettek hozzáférhetővé az interneten. A Klónok támadása című előzetest Vörösök támadása néven írták át a szerzők. A kormányváltó

A következő kisfilm kapcsolódik szorosan a kampányhoz, hiszen már Medgyessy Péter miniszterelnöksége alatt keletkezett, az ügynökműltat mutatja be kitűnő színvonalon. A zene és a képsorok között pontos az összhang, a film megtekintése azért hasznos, mert láthatjuk, hogy az ellenzékbe került Fidesz mennyire össze tudta tartani szimpatizánsait a választások elmúltja után is. Az internet lehetőségét pedig csak egy későbbi kampány során használták ki.

A humor kampányban való felhasználásában az SZDSZ járt az élen, a párt ténylegesen felismerte ennek jelentőségét, szereplésük eredményessége mégis vitatott. A következőkben nem választjuk ketté a két párt (MSZP, SZDSZ) interneten keringő anyagait.

Az ellenzék szimpatizánsainak is megvoltak a humoros megjelenítés alapjául szolgáló „toposzai”. A rendelkezésünkre álló anyagokban megjelenik a Fidesz és a MIÉP kapcsolata, a be nem tartott ígéretek, a botrányok, Kövér László kötele beszéde.

Az SZDSZ egységes színnel (kék és árnyalatai) és formával jelenítette meg politikai nézeteit. Leginkább a negatív kampányra helyezték a hangsúlyt, gyakran vulgárisan megfogalmazott üzeneteikkel. A képeken a vizuális képi megjelenítést és a frappáns jelmondatokat ötvözték. Vannak olyan plakátok is, amelyek nem köthetők közvetlenül a párthoz (nincs rajtuk logó), de a téma, amit megjelenítenek, egyértelművé teszi a liberálisokkal való kapcsolatát.

A felsorolt témák között nagy hangsúlyt fektettek a Fidesz mint csapat bemutatására. Az egyik plakáton három személy látható: Schlecht Csaba, Simicska Lajos és Varga Tamás. A felirat szerint: „Ők már megvalósították álmukat...”, erre válaszként olvasható: „Valóítsuk meg mi is: Váltunk kormányt!”, végül a plakát alján: „Szavazz a változásra!”, mellette pedig az SZDSZ logója. Egy másik képen focisták láthatók, köztük Nagy Andor és Orbán Viktor, az üzenet a következő: „Tedd őket a kispadra!”. Több elem is előkerül: bányaugyek, a kokárda mint pártjelvény, a Fidesz miniszterei, Széchenyi-terv, Vegyepszer. Az elmúlt évek ügyeit hivatott összefoglalni „A kormány hazudott” című plakát is, ahol Orbán Viktor látható.

Jellegzetes humorforrást jelent a narancs mint Fidesz-jelkép bevonása, több plakát is erre koncentrál. A MIÉP és a Fidesz kapcsolata humoros for-

38

K É K

Politikai kultúra

mában jelenik meg, sejtetve a kapcsolatot következményeit. Kövér László köteles beszédéből is készítették anyagot.

Orbán Viktor is megjelenik a képeken, van, ahol bőrféjű, van, ahol jedi lovag vagy koronás személy. Az Orbán által hangoztatott mondás, miszerint vannak dolgok, amelyeket személyesen kell átélni, szintén megjelenik a képeken. Az „Orbán agy sematikus működési modellje” és gyermekkori úttörő igazolványa szintén érdekes és humoros téma. A Fiala Baloldal plakátjain a béke és a nyugalom jegyében kampányol, de a humort sem nélkülözi. A Népszava honlapjáról származnak az akkori kormány és a körülötte lévő személyek humoros karikatúrái.

Az MSZP nem alkalmazta közvetlenül a humort kampányában, nem tréfálkozott és hívei nem készítettek az interneten MSZP-logóval ellátott képeket, plakátokat.

Az audió fájlok közül kettő áll rendelkezésünkre. Az egyik Torgyán Józsefet veszi górcső alá és a Sláger Rádió adásában hangzott el. A kiszagadk szétesése már korábban megtörtént, mégis a kampány ideje alatt töltötték le a legtöbben a dalt. Hasonló technikát alkalmaznak, mint a kormánnyal szimpatizálók, a politikusok szövegeit jatszák össze a zenei aláfestéssel. A dalban Torgyán József és Csúcs László vitája bontakozik ki a jellegzetes „torgyáni” fordulatokkal és szólamokkal.

A második dalban Orbán Viktor és Torgyán József szövegei vannak összemixelve. Komolyabban megvizsgálva a szöveget hallhatjuk, hogy Kunce Gábor parlamenti felszólalását is beleverték a szövegbe, amiben sajátos humorral Csurka és Orbán „nászát” vetíti előre. A jellegzetes fordulatok kifizetése megkísérli csökkenteni az Orbán Viktor köré felépített nimbust.

A videók közül az Orbán Viktor által közvetített gratuláció is érdekes, ami nem tudjuk, hogy hol készült, mindenesetre a választások idején sok helyen lehetett látni az interneten.

A következő érdekes rajzfilm a korábbi audió fájl „megfilmesített” változata. Az animáció 2001-es dátumozású, feltűnik benne Lányi Zsolt és a háttérben traktorok és egy kombajn robog el. Torgyán mondásai közül a „sas nem vadászik legyekre” a záró akkord. A színek intenzitása és a jól elkészített animáció profi kivitelezőkre vall, a végén a Lali király és a Voga proceszor neveket találjuk meg, amiből a Sláger Rádió reggeli műsorára következtethetünk.

A következő kisfilmnek Orbán Viktor és Horn Gyula a főszereplője. Az aláfestő zene ugyanaz, mint a „torgyános” rajzfilmmel, csak a szövegek mások. A kezdő képen Orbán Viktor jelenik meg rövidnadrágban és pólóban, mellette Horn Gyula áll barna „pedellus” köpenyben. A mögöttük lévő államkassza feliratot viselő széfből Orbán pakolja ki egy taligába a pénzt, közben az ablakon „bekukucskál” a megvesztegetéséről elhíresült Székely Zoltán kiszagadk képviselő. „Mi egy kicsit mindent másképp csinálunk. A pálinka segít” hallatszik a szöveg Orbán szájából, miközben egy pohárból iszik, majd egy piros Ferrariban ülve elszárgul előttünk („Magyarország egy jó hely!” – mondja ezalatt) és végül megérkezik egy palota elé, ahová bemegy. Eközben mellékszálként egy „Torgyán-fejű” repülőgép jelenik meg. Ezután egy bánya jelenik meg, ahol a csillékben pénz látható, majd Orbán különféle kolbászokat szagol meg, majd egy árvízzel kapcsolatos jelenetet láthatunk. A következő jelenet Orbán három gyerek, három szoba és négy kerék szlogenjének kifizetése, ezt követi a „hivatalos dokumentum átadási ceremónia”, ahol Orbán kiosztja az államkasszában található pénzt. A záró képen Horn Gyula sétál el a rács mögé került szereplők előtt, majd egy Franciaország tábla előtt Orbán a Ferrariban ülve elhajt, de előtte azt mondja, hogy

neki elege van ebből. Az animáció szintén a Sláger Rádióhoz köthető.

A harmadik flash anyagban a Republic együttes közismert „bálnás” dala képezi az aláfestő zenét, a képi elemek pedig nagyon erős hatásúak. Megjelenik Orbán fején a koronával, őt üldözi Torgyán bohócsapkában, a következő képen a koronához kapcsolódva megjelennek a Fidesz által „birtokba” vett intézmények: MTV1, MTV2, Info Rádió, Duna TV. A következő képen fekete áruházban megjelenik Simicska, majd egy focipályán találjuk magunkat. Itt többek között Csurka István fekete ruhás vámpírként

39
K É K

riogat, Deutsch Tamás focizik a koronával, a pálya széléről pedig egy kisebb társaság szurkol: Dávid Ibolya, Pokorni Zoltán, Selmeczi Gabriella, Rogán Antal, Áder János és Pintér Sándor. A képen közben egy kórházi ágyon ülve, szirénával a fején átrobbog Mikola István. A következő téma a bányák, ahol az „Or-bánya” bejáratánál vagyunk, majd a dolomitot egy benzinkúthoz viszi Orbán. Egy hidon keresztül emberek jönnek át, a hid mellett áll Orbán kezében egy karral, amit ha meghúz akkor egy hatalmas ököl nyomja össze az embereket, az ököl felirata: APEH. A következő jelenetben Orbán és Deutsch egy étteremben ülnek, Orbán megkérdezi: Kaja van? A pincér válasza: Kaja? Van! Ibrahim. Végül a Hidemberre való utalások kerülnek elő, ahol Kövér László pumpál egy lufit, amire Széchenyi Terv van írva. A lufi kipukkad és egy Ezüst Hajó Kft. feliratú hajón eltűnik szemünk előtt a csapat. A záró

képen az „Ennyi volt fiúk” üzenet olvasható.

A következő flashban furcsa elemek jelennek meg, a kivitelező feltehetőleg egy amatőr volt, ez látszik a képekből. A történet igazán furcsa, Orbán sztárként kerül elénk, aki leginkább Elvisre hasonlít, majd feltűnik Jimmy, az énekes és Kövér László, aki mentős ruhában van. A következő jelentben elütik Jimmyt, aki meghal, Orbánt pedig egy rendkívül agresszív személyként ábrázolják, ezután egy bányában vagyunk, ahonnan Kövér László tol kifelé egy Dolomit Kft. feliratú csillét. A záró képsorban a parlamentben vagyunk, a korona előtt, Orbán egy pöttös labdával játszik, megjelenik Jimmy, és együtt fociznak tovább. Ekkor véletlenül leesik a korona és Orbán fejére kerül, Jimmy meglöki, így az ő fejére esik, ekkor civakodni kezdenek, majd egyszerre landol a fejükön a korona.

A humor tehát rendkívül elterjedt eszköznek bizonyult, a sokszínű és sokféle nézet kedvezett a demokráciának. Az internet a sajtó- és vélemény-szabadság egyik legfontosabb eszköze. Bárki szabadon közölheti elgondolásait, maga választhatja meg a típust. Lehet írásban, képen, karikatúrán, videóon megjeleníteni az elgondolásokat. Persze azért vannak korlátok, ha túlzottan kidolgozott egy anyag, akkor az nagy helyigényű, és mivel nagy méretű, ezért kevesen fogják tudni letölteni. Az alkotók ezért a kreativitás területén is kihívások elé kerülnek, kis méretű, egyszerű de frappáns üzeneteket, szimbólumokat kell tolmácsolniuk. Ha mindkét kritériumnak megfelelnek, akkor van esélyük, hogy sokan megnézik a képet, amit készítettek és kis méret esetén elektronikus levél formájában tovább küldik az ismerőseiknek, akiket ezáltal is befolyásolhatnak. De önálló internetes oldalt is létrehozhatunk, ahol egy képnézegető program segítségével számtalan politikai karikatúrát és elképzelést gyűjthetünk össze (SZDSZ). A videók és a zenei vagy audió meg-

Politikai kultúra

oldások már időigényesebbek, de ezekre is találtunk számtalan példát.

Mindent összevetve elmondható, hogy érdekes és szükséges színfoltját képezték a kampánynak a különféle humoros üzenetek. Addig, ameddig ezeket nem központi utasításra, hanem saját elhatározásból és elképzelésből hozzák létre az állampolgárok, mindenképpen ott a helye a hálózaton. Fontos lenne, hogy az elkövetkező választásokon is megjelenjenek az ilyen üzenetek (az már más kérdés, hogy milyen céllal és színvonalon).

IRODALOM

Internetes források:

- <http://www.orbanviktor.hu>:
2002. február 7. Országértékelő beszéd a Pesti Vigadóban;
2002. február 24. Beszéd a Terror Háza Múzeum megnyitóján;
<http://www.fideszfrakcio.hu>:
2002. április 9. Orbán Viktor beszéde a Testnevelési Egyetemen;
2002. április 13. Orbán Viktor beszéde a Kossuth téren
<http://www.mszip.hu>:
A jóléti rendszerváltás programjának szakmai vitaanyagai – Az MSZP kabinetek szakmai füzeteinek rövid összefoglalói. Budapest, 2001. november
A Magyar Szocialista Párt Kongresszusának nyilatkozata a hivatalban lévő kormány kötelezettségvállalásairól. Budapest, 2002. január 26.
A Magyar Szocialista Párt Országos Kongresszusának nyilatkozata a magyar-EU agrártárgyalásokról és a Nemzeti Európa Kerekasztal összehívásáról. Budapest, 2002. január 26.
A Magyar Szocialista Párt Országos Kongresszusának nyilatkozata az árvízveszélyről. Budapest, 2002. január 26.
A Magyar Szocialista Párt Országos Kongresszusának nyilatkozata az Orbán-Nastase paktumról. Budapest, 2002. január 26.
A Magyar Szocialista Párt Országos Kongresszusának nyilatkozata a téglatorvényről. Budapest, 2002. január 26.
Medgyessy Péter beszéde az MSZP 2001. őszi kongresszusán

Egyéb források:

- A jövő elkezdődött. FIDESZ-MPP és MDF választási program. 2002. Megjelent: a Fidesz – Magyar Polgári Párt XIV. Kongresszusán. Budapest, 2002. február 16.
A jövő elkezdődött. Otthon Magyarországon, otthon Európában. A Fidesz – Magyar Polgári Párt vitairata. 2001. Kiadja a Fidesz – Magyar Polgári Párt. 2001.
Állaspontok. 14. Füzet. A Közgazdasági Tagozat 2001. decemberi előadása, valamint válogatás 2001 őszenek és telének sajtóvitaiból – kiegészítő tanulmányokkal. Kiadja: az MSZP Országos Közgazdasági Tagozata. Budapest, 2002. február.
Szabadság és jólét. A polgári jövő programja. 1998. Szerk.: Ferencz I. Szabolcs és Perger Éva
Velünk az ország! Jóléti rendszerváltást! A Magyar Szocialista Párt választási programja. Megjelent: a Magyar Szocialista Párt Kongresszusán. Budapest, 2002. január 26.
Feldolgozások
Lázár A. Tibor (szerk.): *4 év tévúton. Cikkek, interjúk, dokumentumok „2002” Társaság.*
Bayer József: *A politikatudomány alapjai.* Budapest: Napvilág Kiadó, 2000.
Dr. Kende Péter: *A Viktor.* Budapest: KendeArt, 2002.
Csulák András–Dési János (szerk.): *Hogy volt? Országgyűlési Választások 2002.* Budapest: La Ventana Kiadó, 2002.
Sukósd Miklós–Vásárhelyi Mária (szerk.): *Hol a határ? Kampanystratégiák és kampányetika, 2002. Élet és Irodalom.*
Király Gábor: *Új beszéd. Orbán beszédeinek mágójára.* Budapest: Bolt, 2002.
Körösényi András: *A magyar politikai rendszer.* Budapest: Osiris, 2000.
Mazzoleni, Gianpietro: *Politikai kommunikáció.* Budapest: Osiris, 2002.
Mészáros Tamás: *Rendkívüli állapot. 1998–2003.* Budapest: Magyar Könyvklub, 2003.
Németh Erzsébet: *Az önismeret és a kommunikációs készség fejlesztése.* Budapest: Századvég, 2002.
Németh Erzsébet: *Közszereplés. A modern retorika eszköztára.* Budapest: Osiris Kiadó, 1999.
Newman, Bruce I.: *A politika tömegmarketingje – Demokrácia a gyártott imázsok korában.* Budapest: Bagolyvár, 2000.
Newman, Bruce I.: *Politikai marketing mint kampánystratégia.* Budapest: Bagolyvár, 2000.

Petőcz György: *Csak a narancs volt*. Budapest: Irodalom, 2001.

Kiss Balázs (szerk.): *Politikai kommunikáció*. Szöveggyűjtemény. Budapest: Rejtjel, 2000.

Pratkanis, Anthony–Aronson, Elliot: *A rábeszélő gép. Elni és visszaelni a meggyőzés mindennapos mesterségével*. Budapest: AB OVO, 1992.

Rendszerváltás és kommunikáció. Az Erasmus Közéleti Kommunikációs Intézet 1999. március 25–26-án, Balatonföldváron rendezett konferenciájának tanulmányai. Budapest: Osiris Kiadó, 1999.

Róka Jolán: *Kommunikációtan. Fejezetek a kommunikáció elméletéből és gyakorlatából*. Budapest: Századvég, 2002.

Rosengren, Karl Erik: *Kommunikáció*. Budapest: Typotex, 2004.

Tóth Csaba–Török Gábor: *Politika és kommunikáció. A magyar politikai napirend témái a 2002-es választások előtt*. Budapest: Századvég, 2002.

Weber Attila: *A Fidesz-jelenség*. Budapest: Napvilág, 1996.

JEGYZETEK

- 1 <http://www.fidesz.hu>
- 2 Az intro (jelentése: belépés, bekezdés) egy adott honlap kezdő oldala előtt megjelenő oldal. Általában valamilyen animáció vagy mozgó ábra, gyakran zenei aláfestéssel. Az intro megtekintése után jutunk az általunk meglátogatott honlap tényleges tartalmához.
- 3 A látogatók először leginkább a fotókat, képeket keresik, ezért fontos, hogy minél többet helyezzenek az adott oldalon.
- 4 Interaktív tartalom például a levelezés, a fórum vagy az egyéb véleménynyilvánító szolgáltatás, ahol párbeszéd alakulhat ki a látogatók között.
- 5 Multimédia: letölthető képek, hangfelvételek és videók.
- 6 <http://www.miniszterelnok.hu> a kormányváltás után pedig <http://www.orbanviktor.hu>
- 7 A real (rm) videó formátum előnye, hogy viszonylag kisméretű, ezért gyorsan letölthető, de mégis jól látható.
- 8 A három interjú 2001. november 27-én, 2001. december 18-án és 2002. január 15-én sugározták.
- 9 Magyar Polgári Együttműködés Egyesület elnöke volt Mádl Ferenc, majd Martonyi János.
- 10 2002. február 7-én zajlott le.
- 11 Lásd: II. Kampányhumor az interneten című fejezet 1. Humor az ellenzék „el-

Politikai kultúra

- len” alfejezetben olvasható megzenésített Orbán-beszédek.
- 12 Az interjúkat a <http://www.miniszterelnok.hu> oldalon lehetett elérni, vagy néhányat a
 - 13 <http://www.hidember.hu>
 - 14 <http://www.ifjusag.hu>
 - 15 Ilyen volt a Lungo Drom.
 - 16 <http://www.fidelitas.hu>
 - 17 <http://www.mno.hu>
 - 18 <http://www.hetivalasz.hu>
 - 19 <http://www.terrorhaza.hu>
 - 20 <http://www.medgyessy.hu>
 - 21 BIT=Baloldali Ifjúsági Társulás; FIB=Fiatl Baloldal; ISZM=Ifjú Szocialisták Mozgalma; SZESZ=Szocialista Egyetemisták Szövetsége.
 - 22 <http://www.fiatl.hu> és <http://www.fiatlbaloldal.hu>
 - 23 Ide sorolható a legtöbb napilap és folyóirat honlapja: Magyar Hírlap, Népszabadság, Népszava, Mozgó Világ, Elet és Irodalom stb.
 - 24 <http://www.szdsz.hu>
 - 25 <http://www.gusztospeter.hu>
 - 26 A videó felvételen nemcsak a beszéd, hanem a közeg és a reakciók is követhetők, így átélhetjük azt a hatást, amit a nézőkből, illetve az internetes felhasználókból váltott ki. A kampány szempontjából lényeges, hogy milyen emocionális hatást gyakorol a választókra egy ilyen esemény.
 - 27 Helyszínek: Győr, Kalocsa, Mátészalka, Szeghalom és Szekszárd.
 - 28 Szakács Imre a Fidesz jelöltjeként 43,50%-ot kapott, míg Szabó Sándorné (MSZP) 43,48%-ot. A rendezvény sikeres volt, mivel a második fordulóban a Fidesz jelöltje nyert.
 - 29 Az index.hu azért annyit mégis megtett, hogy a Kossuth téri rendezvényről készített képein csak és kizárólag a miépesek láthatók, Csűrűkával, Bognárral és Frankával.
 - 30 Honlapjuk <http://www.aprilisifjak.hu>
 - 31 Saját honlapot kaptak <http://www.ufi.hu>
 - 32 <http://magyar.uw.hu> – ez az oldal ingyenes tárhelyre került, tehát nem kellett bérleti díjat fizetni az elhelyezéset.
 - 33 A gif egy olyan képformátum, mely alkalmas kisméretű – tehát könnyen kezelhető és letölthető – animációk készítésére.
 - 34 A flash leggyakoribb megjelenése a Macromedia és a Shockwave formátum.
 - 35 A zenei anyagok különféle formátumokban érhetők el. A leggyakoribb az mp3 tomorítási forma, de megtalálható a wma (windows media audio) és az rm (real media audio) is.

Összefoglalás

Hazánkban, és nemcsak hazánkban az állami jelző sajnos nagyon gyakran egyet jelent a silány minőség fogalmával, holott ez nem szükségszerű. Az állami mindössze egy tulajdonformát jelent és nem kellene, hogy egyben minőséget is jelentsen. Ezzel a kihívással néz szembe napjaink magyar közszolgáltatási rendszere is. A cikk azt a kérdést vizsgálja, hogy egy állam által tulajdonolt közszolgáltató intézményt milyen szervezeti megoldásokkal lehetne jobban működtetni.

szervezeteknél (Weber, 1987). Napjainkban, mikor az állam szolgáltatási feladatokat is ellát, mindez már nem egyértelmű. Tapasztalhatjuk, hogy a bürokratikus megszervezett állami szolgáltató intézmények nem működnek elég hatékonyan és rugalmasan. Ez nemcsak hazánkban van így.

A „nagy állam” XX. századi létrejötte, azaz az állami szolgáltató intézmények és szolgáltatások meghonosodása óta a helyzet alapvetően megváltozott. A közszolgáltató intézményeket is igyekeznek bürokratikus elven megszervezni és működtetni. Ez abban az időben, amíg ezen intézmé-

Mátyási Sándor-
Mészáros József

Közszolgáltatások változó környezetben

1. Közszolgáltatások és a közigazgatás

A modern államapparátusok majd mindegyike az elmúlt száz évben robanásszerű növekedésen ment át. Míg korábban az állam csak a klasszikus igazgatási funkciókat látott el, addig napjainkban az államok mindegyike közszolgáltatási és szociális feladatokat is felvállalt. Az 1800-as évek elején az állam nem jelentett többet, mint az igazságszolgáltatás, a hadsereg és más erőszakszervezetek igazgatási rendszerét, és ezen intézmények finanszírozásához szükséges adó és pénzügyi apparátust. Napjainkban például az oktatást mindenütt természetes állami funkciónak tekintik, holott korábban ezt más intézmények (pl. az egyházak) látták el.

Az államigazgatás természetes szervezeti szervező elve és létezés módja a bürokrácia volt és maradt, ez természetes volt a klasszikus igazgatási

nyek nem váltak általánossá és hatókörük viszonylag szűk volt, és a közigazgatásban még létezett a bürokrácia ethosza, nem jelentett jelentős problémát. Napjainkra azonban a helyzet alapjaiban változott. A közszolgáltató állam elérte növekedésének határait. (Legalábbis a közel- és középjövőt tekintve.) A társadalom érzékenyebbé vált a szolgáltatások költségére és színvonalára. Az 1990-es évek elején megkezdődött globalizációs és transznacionalizációs¹ folyamatok az amúgyis átalakulásra szoruló közszolgáltató intézményeket alapjaiban rázták meg (más kérdés, hogy sajnálatos módon ezen intézmények jelentős része ezt a válságot nem érzékeli, vagy nem hajlandó szembenézni vele). E kihívásokra új szervezési-szervezeti módok kialakításával próbált reagálni az angolszász és skandináv világ. Az új működési mód kialakításának folyamata, a közszolgáltatások újrafeltalálása új működés-

módok kikisérletezését jelenti: hogyan lehet az állami tulajdonban lévő nagy közszolgálati intézményeket ügyfélbarát, költséghatékony szervezetekké átalakítani.

Fenti gondolatok és tapasztalatok tükrében nem meglepő, hogy a fejlett gazdasággal rendelkező országokban a közigazgatás és közszolgálat (public administration és public services) hatékonyságának és kliens-közeli megoldásainak fejlesztése már a '80-as évek végén, a '90-es évek elején megkezdődött.

Az EU-ban, de különösen az USA-ban a '90-es években egyre inkább a kormányzati szervek/intézmények működésének reformja, sőt azt meghaladó mértékű fejlesztése – reinventing, BPR – került előtérbe. A cél a teljes intézményrendszer hatékonyságának és szolgáltatás- (service) orientációjának kialakítása volt, amelyhez az üzleti szektorban bevált alapelveket és módszereket hívták segítségül.²

Ennek megfelelően az elmúlt 8–10 évben a fókuszban már nem – vagy nem csak – az alapvető hatósági/ellátó/elosztó funkciók fejlesztése állt, hanem a szolgáltatás minőségének, a kormányzati szervezetek hatékony működésének folyamatos mérése és fejlesztése vált a legfontosabbá.

E szemléletmód terjedését a civil öntudat fejlődése, a fogyasztói társadalom legfontosabb jellegzetességeinek (szokásainak) gyors átterjedése a közszférára, és az üzleti szektorban megszokott versenyképes szolgáltatás iránti igény megjelenése váltotta ki, és erősítette folyamatosan.

A hagyományos paradigmával szemben – amelynek a hosszú évtizedek során világossá váltak gyengeségei, inkonzisztenciái, fiaskói bizonyos problémák megoldásában, és külső kihívásoknak való megfelelésben – merült fel az „új közigazgatás menedzsment” igénye és koncepciói, amelyek a hangsúlyt a teljesítményre teszik.

Hazánkban, és nemcsak hazánkban az állami jelző sajnos nagyon gyakran

egyét jelent a silány minőség fogalmával, holott ez nem szükségszerű. Az állami mindössze egy tulajdonformát jelent és nem kellene, hogy egyben minőséget is jelentsen. Ezzel a kihívással néz szembe napjaink magyar közigazgatása is. Az 1990-es években hazánkban kialakult a piacgazdaság intézményrendszere és így mára az állami szolgáltatások újragondolásának feladata egyre sürgetőbbé válik. Írástudunk abban a kérdésben, hogy ezen intézmények egy részét érdemes-e állami tulajdonformában tartania vagy sem, nem kíván állást foglalni. Megítélésünk szerint ez a kérdés általánosságban nem, hanem csak az egyes konkrét esetekben válaszolható meg. Mi a továbbiakban azt a kérdést vizsgáljuk, hogy egy állam által tulajdonolt közszolgáltató intézményt milyen szervezeti megoldásokkal érdemes működtetni.

2. Közigazgatási és közszolgálati szervezetek³ működésének fejlesztése

A közigazgatás teljesítmény-problémáját egyszerűn az alábbi három okban foglalhatjuk össze:

- Egyre erősödő állampolgári panaszként jelenik meg, hogy a kormányok teljesítménye nem nő arányosan a befizetett adókkal, sőt, a befizetéseket rosszul és nem hatékonyan használják fel.
- Az előbbi okok miatt az állampolgárok nem akarnak több adót fizetni a jelenlegi szolgáltatásokért.
- Sőt, ugyanezért a pénzért még jobb szolgáltatásokat szeretnének kapni.

Ez a közvélekedés természetesen politikai támogatást és megerősítést is kap, ami sok országban a közszolgálat/közigazgatás terén reformok sorát indítja/indította el.

E megoldások, mozgalmak különféle neveket kapnak, beszélnek „a kormányzat deregulációjáról”, „a kormányzat reinveniójáról” és a „vállalkozói kormányról”, mások közszféra „menedzsmentmúsaról”, még mások „új közszféra menedzsmentről”. Tekintet nélkül különféle elnevezésekre, mind egyik fogalom használója a jobb kormányzati menedzsmentet hangsúlyozza, amely jobb eredményekre vezet.

Az eseményeket Osborne és Gaebler Reinventing Government című könyvükben „globális forradalom”-nak nevezik, amely nem korlátozódik az Egyesült Államokra. Donald Kettl, a Wisconsin-i

Egyetemről azt írja, hogy ez „Egy valóban figyelemreméltó forradalom, amely az egész világon végigsöpört, Koreától Brazíliáig, Portugáliától Svédorszáig.”

2.1 Melyek az új közszolgáltatás-menedzsment alapelvei?

Napjainkban a szakirodalom és a közbeszéd is tele van olyan fordulatokkal, mint e-government, új közigazgatási menedzsment stb. A fogalom használói azonban nagyon gyakran nem tisztázzák pontosan, hogy mit is értenek ezen. Elég emlékeztetnünk az elektronikus közigazgatás esetére, minden nap olvashatunk valamilyen közleményt e tárgyban, miközben a fogalom használata nem egyértelmű, sőt nagyon gyakran az egyes értelemek között csúszkálnak a jelentések. Az új közigazgatási menedzsment fogalmának használata és a fogalom tartalma sem egyértelmű.

Mi a továbbiakban Sanford Borinsa hagyatkozunk, aki elemzi az új közigazgatási paradigma fogalmának a hétköznapi használaton túl nyúló tartalmát és vizsgálat tárgyává teszi, hogy megítélése szerint mit is kell, hogy jelentsen.

Sandford Borins 5 eszmét sorol fel, amelyeket szerinte az új közigazgatási paradigma tartalmaz:

1. A kormánzatnak olyan magas színvonalú szolgáltatást kell nyújtania a polgároknak, amelyeket ők ténylegesen értékelnek.

2. A közigazgatási menedzserek autonómiáját, különösen a központi szervezetek befolyásától, növelni kell.
3. A szervezeteket és az egyéneket azon az alapon kell értékelni és jutalmazni, amilyen jól teljesítik a kívánt teljesítmény-célokat és előírásokat.
4. A menedzsereket biztosítani kell arról, hogy a jó teljesítéshez az emberi és technológiai erőforrások rendelkezésükre állnak.
5. A közszféra menedzsereinek méltányolniuk kell a verseny értékeit, és egy nyitott szellemű viszonyt kell fenntartaniuk azzal kapcsolatban, hogy mely szolgáltatások tartozzanak inkább a magánszektorhoz, mint a közszférához.

Borins 5 kulcsgondolatából az első a közszféra „megjavított” teljesítménydefinícióját adja, míg a másik 4 azt mondja el, hogyan lehet azt elérni.

Politikai kultúra

A közigazgatási menedzsment fenti elvei nagyon sokféleképpen alkalmazhatók a gyakorlatban. Még a nyugati világban is nagyon sokfajta kormányzati megoldás, közigazgatási modell keletkezett. Hollandia és Németország szomszédos országok, mégis mind a közigazgatás, mind a közszolgáltatások szervezésében alapvetően különböző megoldásokat alkalmaznak, sőt a továbblépés irányai is különbözőek. Számunkra fontos szakmai megközelítés, ahogyan Peters (1998) a kormányzatokat a különböző szervezési elvek gyakorlati alkalmazása szerint tipologizálta és négy ilyen elvet, típust különített el.

Peters négy „felbukkanó kormányzati modell”-ről beszél, amellyel az angolszász országokban kísérleteznek a teljesítménynövelés érdekében:

- 1. modell: „Piaci kormányzat” – decentralizációra, teljesítményért való fizetésre, és más magánszektor technikára összpontosít.
- 2. modell: „Résztevő kormányzat” – az egyértelműbb szervezeteket, a TQM-et és a team-eket hangsúlyozza.
- 3. modell: „Rugalmas kormányzat” – virtuális szervezeteket és időleges személyzeteket alkalmaz.
- 4. modell: „Deregulált kormányzat” – a nagyobb menedzserei szabadságot hangsúlyozza.

Tapasztalataink szerint mind a négy modellben vannak olyan elemek, amelyek a hatékony és modern közszolgálathoz szükségesek.

2.2 Új közigazgatási paradigma bukkan fel?

A válasz: IGEN. Az új közigazgatási stratégiát makro-aspirációi alapján nevezhetjük új paradigmának. Az OECD Közigazgatási Szolgálata (Public Management Service) erre a megál-

apításra jut: „A közigazgatásnak egy új paradigmája bukkant fel, amelynek a célja a teljesítmény-orientált kultúra ösztönzése, amely [többek közt] az eredményekre való szorosabb összpontosítással jellemezhető.”

Robert Behn ennek szellemében úgy definiálja ezt az új közigazgatási paradigmát, mint „azoknak a taktikáknak és stratégiáknak egész gyűjteményét, amelyek azt keresik, hogyan lehet megnövelni a közszféra teljesítményét, annak érdekében, hogy megjavítsák a kormányzati szervek és nonprofit és profit érdekeltiségi együttműködők eredményteremtő képességét.” (Rethinking Democratic Accountability, 2001)

2.3 Az átalakítási koncepciók legfontosabb elvei

Az OECD egy 1997-es tanulmánya a következőket írja:

„A Public Management számára döntő jelentőségű az a kérdés, hogy az igazgatási struktúrákat miként lehetne erősíteni valamely ország gazdasági és szociális célkitűzéseinek támogatására. Amikor ilyen problémákkal néznek szembe, a közszolgálati menedzserek és miniszterei az OECD berkein belül megállapították, hogy sok a közös vonás és sokat tanulhatnak hivatali kollégáiktól. Bár az OECD-országok közigazgatási menedzsmentjének legfontosabb kérdéseiről összeállítottak egy listát és van egy közös listája a válaszoknak is, mindmáig nincs sem általános modell, sem egyszerű megoldás a hatékony Public Management megteremtésére. A Public Management minőségi javítása folyamatos fáradozások eredménye lehet csak, amelyek az adott ország speciális szükségleteihez igazodnak”.

Az OECD egy korábbi tanulmányban az új közszolgáltatással kapcsolatos paradigmát az alábbiakkal jellemzi:

- nagyobb fokú eredmény-közpon-túság és költség-tudatosság,
- a felelősség alsóbb szintekre telepítése és nagyobb rugalmasság,

Politikai kultúra

- szigorúbb beszámoltatás és ellenőrzés,
- ügyfél- és szolgáltatás-orientáció,
- a stratégiák kidolgozására, rendelkezésre álló kapacitások bővítése,
- versenyszellem és más piaci elvek elemeinek bevezetése,
- a kormányzati szintek közötti új kapcsolatrendszer.

A fenti elvek leginkább nagy-britanniai és az Egyesült Államok-beli változásokból leszárt tapasztalatok alapján alakultak ki.

„A kormány legfontosabb reformterekvéseivel összhangban a szolgáltatási feladatokat általában alsóbb szintű hatóságokra kell ruházni. A szövetségi szintű közigazgatás ésszerűsítésének célja kisméretű politikai minisztériumok létrehozása, a minisztériumokon belüli szolgáltató tevékenység minimalizálása, alsóbb szintű hatóságokra való delegálása útján.”

Majd minden európai országban valamifajta reform-folyamat megindult, de igazából Nagy-Britannia, Hollandia és a skandináv államok tekinthetők csak komolyan elkötelezettnek a közszolgáltató szektor ésszerűsítésében. Az átalakítás során követett legfontosabb elveket az alábbiakban összefoglaljuk:

A felelősség alsóbb szintre delegálása

Az állami szolgálatot hagyományosan a bürokratikus igazgatással azonosítják, amely minden eljárást meghatároz. Napjainkban a bürokratikus szabályokat a közszolgáltatások területén sokan tekintik a rugalmatlanság és a rossz teljesítmény egyik fő okozójának. Az új koncepciók hívei megpróbálnak egyensúlyt teremteni az újraszabályozás és a teljesítmény-növekedés között. A decentralizáció részben ezt a célt szolgálja.

Beszámolási kötelezettség és az ellenőrzés új módszerei

A teljesítmény-értékelés a menedzsment-feladatok decentralizációja az alsó szintekre való átruházása és a bü-

rokratikus merevség oldásával keletkező vákuum betöltésére hivatott intézmény. A teljesítményértékelés fő kérdése, hogy a költségsökkenés és a minőségjavítás között meglévő feszültséget a kiválasztott teljesítménymutatók miként kezelik. A közszolgáltatás által nyújtott szolgáltatásokat általában is nehéz mérni, hiszen itt a minőségi eredmény és a mennyiségi eredmény nem mindig egyértelműen szétválasztható. Mindenesetre a gazdaságban használatos minőség-menedzsment és teljesítmény-menedzsment elvek nem ültethetők át egy az egyben a közszolgáltatások területére.

Költségvetési gazdálkodás átalakulása

A gazdálkodás átalakításánál legfontosabb alapelv a nagyobb döntési szabadság és a rugalmasság kialakítása a költségsökkenés érdekében. Számos országban a közszolgáltató intézmények területén megszüntették a szigorú éves költségvetési gazdálkodást. A különböző költségvetési források átcsoportosításának széles körű lehetőségét teremtették meg. Mindez azt jelenti, hogy a hangsúly ma már nem a költségvetési forrásokon, hanem az eredményeken van. Ez a folyamat egy jelentős kultúraváltást is jelent. A menedzsment által a nagyobb pénzügyi önállóságért fizetett ár a szigorú teljesítmény-beszámoltatási rendszerben nyilvánul meg.

Fokozottabb ügyfél-orientáció

A megnövekedett minőségi igényekre a közszolgáltatások fokozottabb ügyfél-orientációval kell, hogy reagáljanak, nagyon gyakran újra definiálódik a szolgáltató és a felhasználó közötti viszony is és egyre jobban közelít a piacgazdasági szolgáltató fogyasztó fogalomparhoz.

Verseny és más piacgazdasági elemek

Számos kormány az állampolgár-közei szolgáltatások létrejöttét úgy is

igyekszik előmozdítani, hogy nagyobb választási szabadságot ad a szolgáltatási lehetőségek között. Ennek érdekében a szolgáltatás nyújtását piacgazdasági elemekkel gazdagítják, esetleg a szolgáltatásokat külső cégre bízzák.

Szabályozás reformja

A szabályozás reformja a kormányok változóban lévő szerepfelfogásának következménye. Ezt szokás az „irányítani és nem evezni” jelszóval megfogalmazni, ez az elv a központi bürokrácia és a közszolgáltatási intézmények szerepének, szervezési elveinek radikális szétválasztását jelenti.

45
K É K

Új technológiák

Az információs technológiákban bekövetkezett fejlődés új lehetőségeket nyújt a közszolgáltatások terén. Ma még nem látjuk pontosan, hogy milyen mértékben rendezi át a szolgáltatások piacát, de azt biztosan állíthatjuk, hogy alapvető változásokat hoz. Egyszerre teszi lehetővé a szolgáltatások egységesülését és olyan szolgáltatások nyújtását, amelyek korábban nem voltak elérhetőek.

3. Teljesítménymérés szerepe, fontossága

Általános vélekedés, hogy a csak abban az esetben lehet valós eredményeket elérni, ha ténylegesen is az „eredményekért” vállalnak felelősséget az egyes kormányzati végrehajtó szervezetek. Megállapíthatjuk, hogy addig, amíg nem rendelkezünk precíz és összehasonlítható eredmény-muta-

tókkal a teljesítményekkel kapcsolatban, nem lesz eredményes az átalakítási munka. Ez megnehezíti a Parlament, a Számvevőszék és egyéb ellenőrzési feladatokat is betöltő szervezetek munkáját; így a magas szintű döntéshozatali folyamatok is jelentősen lelassulnak, nehezebbek.

Fenti célok elérése érdekében az üzleti életben alkalmazott módszerekhez hasonlóan kezdtek el a teljesítmény- adatok és elvárások megfogalmazását (KPI – Key Performance Indicator, PMI – Performance Measurement Indicator). Ezt a munkát – ahol ilyenre sor került – minden esetben a tör-

vek egységes teljesítmény-mérése teszi lehetővé a szervezetek (és vezetőik/munkatársaik) tevékenységek egyértelmű értékelését. Ez elősegíti, hogy a központi szervezetek működése áttekinthető, elszámoltatható legyen, és e szervezetek és vezetőik ténylegesen is felelősséget vállaljanak működésük eredményességért. Megteremtheti a folyamat-alapú kormányzati munka kialakítását, amelynek alapvető célja a kliensek (lakosság, vállalkozások, civil szervezetek) elégedettségének növelése.

A központi kormányzati szervek egységes teljesítmény-mérése alapjául szerte a világban az Egyesült Államok Government Performance Results Act néven közzétett kormányzati teljesítmény-mérési törvénye (GPRA). E törvény végrehajtásával kapcsolatos ellenőrzési és fejlesztési feladatokat a GAO (General Accounting Office) végzi.

A GAO kibocsátott egy kézikönyvet a GPRA alkalmazásának megkönnyítésére, amelyben az alábbiakat emelte ki:

- A GPRA erős és egyértelmű támogatást nyújt (hatékonyság, értelem, érvényesség tekintetében) a szövetségi (központi) ügynökségeknek ahhoz, hogy saját missziójukra és céljaikra tudjanak összpontosítani: hogyan tudják azokat elérni, és hogyan tudják szervezetüket (felépítésüket), üzleti folyamataikat folyamatosan fejleszteni.
- A központi ügynökségeknek küldetésük és az elvárt kimenetek (desired outcomes) – az eredményes működést mérő, illetve megmutató teljesítmény-paraméterek, kulcs-mutatók) megfogalmazásakor a stratégiai tervezés eszközeit kell használniuk (kötelezően), az összes érintett csoport bevonásával, környezetük (illetve arra való hatásuk) felmérésével, meghatározva/összehangolva és folyamatosan fejlesztve alapvető központi folyamataikat és erőforrásaikat. Mindezt annak érdekében, hogy

küldetés-vezérelt eredményeket tudjon felmutatni a szervezet.

- Az ügynökségeknek mérniük kell saját teljesítményüket (fenti elvek alapján kialakítva), biztosítva azt, hogy a célok elérése ellenőrizhető legyen, és megfelelő információkon alapuló döntéseket hozzanak.
- A teljesítmény-mérési paramétereknek program- és aktivitás-alapúnak, a teljesítmény-adatoknak pedig teljes mértékben hiánytalannak („egésznek”), pontosnak és konzisztensnek kell lennie.
- A teljesítmény-mérés adatait az ügynökségeknek arra (is) fel kell használniuk, hogy fejlesszék szervezeti folyamataikat, azonosítsák/megfogalmazzák a kitűzött célokban és teljesítménymutatókban bekövetkezett változásokat, és kidolgozzák a fejlesztési célokat, előkészítsék az akciókat.
- Összességében a GPRA sikere erős vezetési gyakorlaton és a modern menedzsment-technikák alkalmazásán múlik, önálló döntési lehetőséggel felruházva a „hivatalos szervezet” (döntéshozó hatóságokat) az átláthatóság, kezdeményező kreativitás, szakértelem-építés, és a menedzsment-reform beindítása terén.

3.1. Results Act tervezési és beszámolósi elvárásainak tartalma

A törvényben előírták az a kormányzati szervezeti kört, amelyre kötelezően vonatkozik a teljesítmény-tervezés és értékelés. Az operatív feladatokat, illetve rövidtávú tervezési folyamatokat olyan önálló szervezetek végzik, amelyek vagy tényleges, vagy kvázi-szerződéses kapcsolatban vannak a kormányzati szervekkel (ügynökségekkel). Így e kapcsolatban a stratégiai tervezés és eredménymérés csak ajánlott – de e szervezetek ezt már automatikusan, saját érdekeiket szem előtt tartva teszik meg. Hasonló megállapodások jönnek létre, mint amit az üzleti szektorban SLA-nak (service level agreement), vagy

vényhozás és végrehajtó hatalom legmagasabb szintjéről indították.

A kormányzati munka teljesítmény-mérésével foglalkozó törvények azt célozzák, hogy egyre jobban elterjedjen a teljesítmény-alapú irányítás (performance based management) a kormányzati szektorban és a közsférában. A működéssel kapcsolatos eredmény- adatok szerepe felértékelődött, mind a belső működés, mind a kliensek vonatkozásában. Az üzleti modellek egyre inkább behúzódtak a kormányzati szektorba is, így a vezetés, a stratégia, emberi erőforrások, partnerekkel való kapcsolatok, a folyamatok fejlesztése, kliensek és munkatársak elégedettsége, társadalmi felelősség és hatások, valamint a kulcs-eredmények területén történnek mérések, értékelések és korrekciók/fejlesztések.

A teljesítmény-mérés az első és viszonylag könnyen bevezethető lépés a kormányzat és szervezetei újraalkotásában. A központi kormányzati szer-

business agreement-nek hívják.⁴ E folyamat nem titkolt célja, hogy a költségvetési terv-alku helyett valós „piaci” értékű szolgáltatás alakuljon ki, azaz önálló gazdálkodásra szoktassa a kormányzati szerveket. Az önálló gazdálkodás a pénzügyi tervezéstől a stratégiai célok kijelölésig, a teljesítmények értékelésén alapuló személyzeti politikáig terjed.

Ennek eredményeképpen teljesítménycélokra épített „elszámolás” és értékelés alakul ki, és a kormányzati szervek mindennapi gyakorlatává válik a stratégiai tervezés és az önértékelés. E folyamatot támogató szervezeti és technikai/technológiai infrastruktúrát is kialakították.

A törvény alapvetően három nagy (összefoglaló) szempontot ír le, határoz meg:

- Többéves stratégiai tervezési horizont
- Éves teljesítményterv
- Éves teljesítmény-riport (beszámoló).

E munka alapvetően önálló szervezeti tervezésre és önértékelésre épül, ez szolgáltatja az alapot a kormányzati munka teljesítmény-mérésére és értékelésére. Éves ellenőrzéskor (Számvevőszék végzi) állapítják meg az eltéréseket (kormányzati szervezetenként) és mutatnak rá a változtatási szükségletekre.

Az éves teljesítmény-tervvel kapcsolatosan hét elvárást fogalmaznak meg, amelyeket három fő kérdéscsoportba lehet sorolni:

i. Éves teljesítmény-célok és mérésük
Első fő témakör:

Meghatározni az elvárt teljesítményt (mutatókkal, főfolyamatonként). Ennek lehetővé kell tennie az összehasonlító értékelést menet közben is. Elsőrendű szempont az eredmény- és kimenet-orientált mérőszámok meghatározása, amelyek a szervezet programjainak eredményeire épülnek, és egyértelműen jelzik az emberek (lakosság/állampolgár) életminőségében bekövetkező változásokat, fejlődést (főként az érintett szervezet főfolyamataihoz kötődően). A teljesítménymutatók-

nak tartalmazniuk kell pénzügyi és nem pénzügyi (szakmai) mutatókat, valamint a programok költségeit.

Az eredmények bemutatása: A teljesítménymutatókat a szervezet minden szintjére le kell bontani, el kell mondani, hogy miért fontos, hasznos és jó azok elérése.

A részleg számára „érvényes” néhányra való korlátozás: Ezeknek le kell fedniük a legfontosabb teljesítmény-dimenziókat.

Az összetett prioritásokra való válasz, reagálás, figyelembe vétele: a programoknak sok, összetett, szinte egymással versenyző elvárásnak kell megfelelniük, és ez a mérőszámokban is megjelenik. Más fordítás: olyan mérőszámokat kell kidolgozni, amelyek sok szempontból képesek mérni a teljesítményt. Ezek között mindenképpen meg kell jelennie a költségeknek, a szolgáltatás minőségének, a vevők elégedettségének, és az egyéb érdekelt csoportok elvárásainak.

Szoros kapcsolódás a „felelős” programokhoz: a mérőszámoknak direkt módon kell kapcsolódnia azokhoz az irodákhoz, amelyek felelősséget viselnek a programokért, megteremtve az átláthatóságot, elszámoltathatóságot feltevéleit, és biztosítják, hogy a szervezet napi tevékenysége ténylegesen is hozzájárul a szervezet által tervezett eredmények eléréséhez.

Második fő témakör:

Kapcsolódás a misszióhoz, célokhoz és az alaptevékenységhez.

Kapcsolat az éves teljesítménycélok és a stratégiai célok között.

Kapcsolat az éves teljesítménycélok és a (programok) költségvetés között.

Harmadik fő témakör:

Más, kapcsolódó kormányzati erőfeszítésekkel való összefüggések azonosítása, meghatározása.

A kapcsolódó célok és mérések azonosítása, meghatározása (más progra-

mok és szervezetek hatása). Bizonyítékok a kapcsolódó programokkal való koordinációra.

ii. Stratégia és erőforrások

Negyedik fő témakör:

Kapcsolat a stratégiai célok és kitűzött eredmények (mutatók) között.

A stratégiák és teljesítménycélok egymáshoz rendelése.

Más nézőpontok figyelembe vétele: mit tesznek a szervezetek, hogy a megszokott mederből, napi rutintól eltérve javítsák hatékonyságukat (BPR, partnerség, contracting out, PPP, privatizáció, stb.).

47
K É K

Külső hatások számbavétele, amely hathat a szervezet teljesítményére.

Ötödik fő témakör:

A rendelkezésre álló szervezeti erőforrások hozzárendelése a stratégiai célokhoz, a pénzügyi/költségvetési területen, IT, és más erőforrások terén, a humán erőforrások terén.

iii. Milyen mértékben biztosítja a szervezet teljesítmény-terve a megbízhatóságot, a tekintetben, hogy a teljesítmény-információk hitelesek?

Hatodik fő témakör:

Megbizonyosodás a teljesítmények valódiságával kapcsolatban, azaz hogyan biztosítja a szervezet, hogy a teljesítmény-információk megfelelően komplettek, pontosak, és konzisztensek legyenek.

Hetedik fő témakör:

A mérési adatok korlátozottságának felismerése, tudatosítása, azaz milyen

mértékben tartalmazza (azonosítja) a teljesítmény-terv azokat a korlátokat, határokat (és azok hatását) amelyek, a teljesítmény-célok elérésének felmérésekor felléphetnek.

4. A közigazgatás és közszolgáltatások átalakításának kudarca hazánkban

Hazánkban az utóbbi tizenöt évben nem volt olyan kormányzat, mely ne hangsúlyozta volna a közigazgatás, a közszolgáltatások átalakításának fontosságát, a költséghatékonyt és az

vetség, szervezet. A kormányzati és közszolgálati szervezetek működésével kapcsolatos egységes teljesítmémmérésre és minőségfejlesztésre is hasonlóak igazak. Csak egységes kormányzati filozófia és koordináció esetén biztosítható, hogy az egyes részterületek reformjai egységes kereten belül mozogjanak, a közszolgáltatások között meglévő összefüggések a folyamatokat erősítsék, azaz egy irányba mozgassák a reformfolyamatot.

A kormányzati kiadások belső szerkezete alapvető átstrukturálásra szorul: a gazdaság fejlődése és az ezzel együtt járó új kihívások egyes funkciók leépítését, más részfeladatok megerősítését követelnék meg. A reformok ellenzői, kárvallottjai mindenkor jelentős erőt képviselnek, a későbbi remélt hasznokért pedig jelentős számú támogató nem nyerhető meg.

A közszolgálat tényleges reformja csak felülről lefelé valósítható meg, miközben ennek alapján az egyes szervezeti egységeken belüli fejlesztés is lényeges feladat. Tapasztalatok szerint a kormányzat és közszolgálat fejlesztése törvényalkotással kezdődik, amely a kormányzati/kormányzati tevékenység teljesítmény- és eredmény-mérését is meghatározza. Így fontos, hogy elegendően magas szinten kezdődjenek meg a kormányzati és közszolgálati munka „újrarendelése” (reinventing) és újraszervezése (BPR – Business Process Reengineering), illetve ezzel kapcsolatos szakmai és szabályalkotási munka.

A kormányzati és közszolgálati szervezeti struktúra megváltoztatása mellett szükséges lenne, hogy komoly folyamatfejlesztés is elinduljon, a közszolgálati munkát üzemszervezési szempontból is indokolt átgondolni és racionalizálni, ami a szervezetrendszer és a folyamatok átgondolása mellett az egyes szervezetek működésének belső fejlesztését is magába kell, hogy foglalja. A folyamatok újraalko-

tásával együtt a minőség- és eredménycentrikus támogatási/fizetési/javalmazási rendszert kellene bevezetni. A közigazgatásban dolgozókat meg kell ismertetni a minőségirányítással.

A közszolgáltatás „szolgáltatói minőségét” a partnerek és a piac elvárásai alapján kell definiálni. E minőségnek megfelelően a szervezet működési minőségének fejlesztését, a munkatársak elkötelezettségét és a működés állandó javítására való törekvéseket kell előtérbe állítani.

A fentiek alapján a minimális programot az alábbi pontokban tudnánk összefoglalni:

1. Konceptcionális keretek megfogalmazása, egységes kormányzati koncepció kidolgozása
2. Iniciatívák/irányelvek kidolgozása a közigazgatás, közszolgálat hatékonyságának növeléséhez (a hatékonyság, mérhetőség/számonekíthetőség, összehasonlíthatóság, folyamatok fejlesztése terén)
3. A hatékonyságnövelés alapelveinek meghatározása, alapvető eszközök és módszerek ajánlása:
 - Teljesítmény-követelmények felállítás, monitorozása (Egységes irányelvek megfogalmazása a mérési paraméterek kidolgozásához, illetve szektoronkénti/ágazonkénti módszertani ajánlások kidolgozásának előkészítése)
 - Hatékonyságmérési módszerek, összehasonlítási – benchmarking – módszerek, a CAF és EFQM logika alkalmazásának és elterjesztési lehetőségének vizsgálata
 - Közfunkciók kiszervezésének (outsourcing, outcontracting) szerepe/lehetősége.
4. Megvalósítás intézményrendszerének kialakítása
5. Javaslat programokra, programkidolgozásra, ütemezésre, költségekre
6. A kormányzat érdemi elkötelezettségének bizonyítása, demonstrálása.

ügyfélcentrikusságot. A törekvések ellenére azonban mindnyájunk mindennapi tapasztalata az, hogy nem történtek érdemi változások. A szolgáltatások színvonala nem javult, költséghatékonyt romlik. Minden bizonnyal e folyamat nem véletlenül, hanem szükségszerűen alakul így. Ahhoz, hogy a negatív tendenciák változtatni tudjunk, érdemes áttekintenünk, hogy miben látjuk a reformtörekvések kudarcát, mik azok a döntő tényezők, amelyek a minőségi és költséghatékony szolgáltatások létrejöttét akadályozzák.

Fontos, hogy az egyes közszolgáltatások reformja mögött egységes kormányzati filozófia és akarat álljon. Számos szakterületi elképzelés, koncepció és reformterv született-születik, amelyek tartalmilag több ponton kapcsolódnak egymáshoz. Ezek összehangolását, egymásra való hatásainak értékelését azonban nem tartja kezében megfelelő szakmai stáb, szó-

Behn, Robert D.: *Rethinking Democratic Accountability*. Brookings Inst., 2001.

Blau, Peter M.: *The Dynamics of Bureaucracy*. 2. kiadás, Chicago: University of Chicago Press, 1973.

Borins, Sandford: The Challenge of Innovating in Government. Arlington (VA.): Pricewaterhouse Coopers Endowment for the Business of Government, February 2001.

Borins, Sandford: Leadership and Innovation in the Public Sector. *Leadership and Organizational Development Journal*, 23:8 (2002), 467–76.

Eckhardt, J. Dittrich-Kühl, Stefan: Miért nem küzdhető le a bürokrácia? *Veze-téstudomány*, 2000/3.

Etzioni, Amitai: *The Active Society*. New York: Free Press, 1968.

Hammer, Michael-Champy, Jones: *Reengineering the Corporation*. New York: HarperBusiness, 1994.

Hammer, Michael-Stanton, Steven A.: *The Reengineering Revolution*. New York: HarperBusiness, 1995.

Heeks, R.: Reinventing Government in the Information Age. *International Council for IT in Government Administration (ICA)* 2000. április.

Minogue, Martin-Hulme, David-Polidano, Charles (szerk.): *Beyond the New Public Management: Changing Ideas and Practices in Governance*. 1999.

Osborne, David-Gaebler, T.: *Reinventing Government*. Reading (Mass.): Addison Wesley, 1992.

Osborne, David-Gaebler, T.: *Új utak a közigazgatásban*. Budapest: Kossuth, 1994.

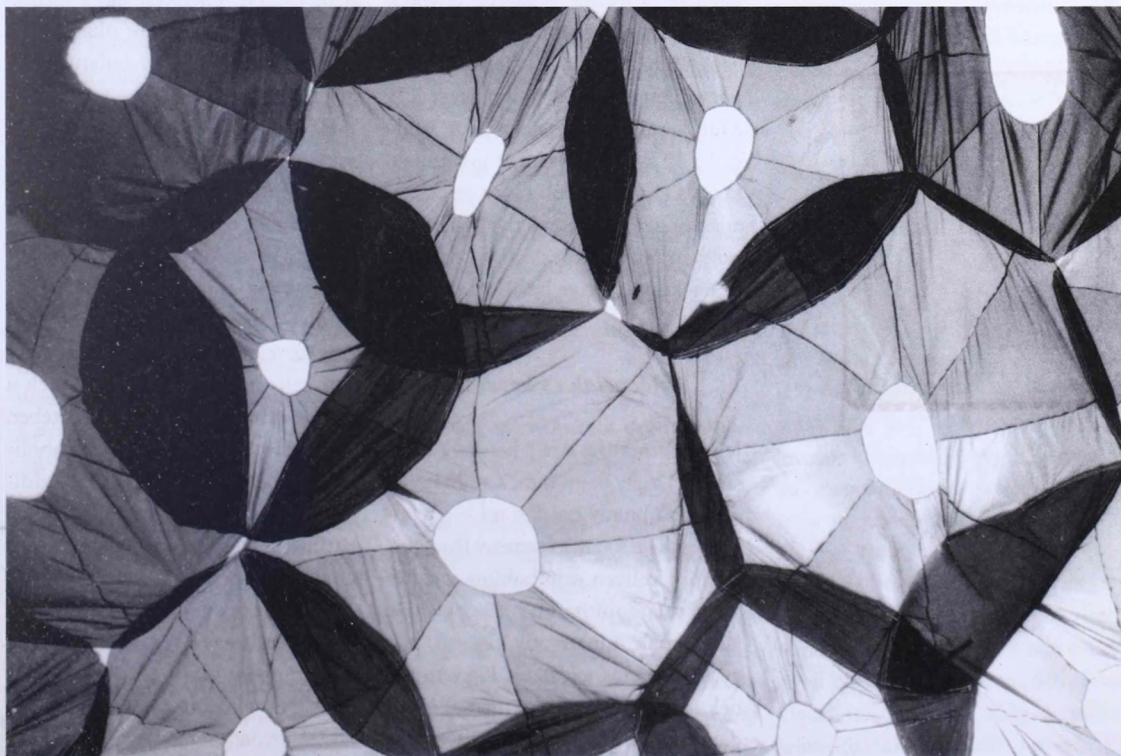
Pollitt, Christopher-Bouckaert, Geert: *Public Management Reform: A Comparative Analysis*. New York: Oxford University Press, 1999.

Raffai Mária: *BPR – üzleti folyamatok újjászervezése*. Novadat kiadó, 1999.

Siklaki István: *Belső vállalkozás*. Budapest: Ipargazdasági Intézet, 1984.

Sós Aladár: *Szabadság és gazdaság – Elméleti általános közgazdaságtan*. Budapest: Göncöl, 1991.

- 1 Globalizáció a tőke nemzetközi áramlásának felgyorsulását és ezen áramlás akadályainak lebontását értjük, míg transznacionalizáció a korábban nemzetállami intézmények átalakulását nemzetközivé, vagy nemzetközibbé válását jelenti.
- 2 Az Egyesült Államokban ez a folyamat lényegesen korábban indult el. Az USA-ban a '90-es évtizedfordulón már markánsan megjelentek e törekvések. Ezt mutatja, hogy a PWBA (Pension and Welfare Benefits Administration) már 95/96-ban kidolgozta a stratégiai tervét, amelyben a szervezet legkisebb alapegységéig lebontva megtalálhatók a stratégiai célok, és azok eléréséhez szükséges mutatók. A PWBA az USA legnagyobb ügynöksége, hatálya (illetve szolgáltatása) alá több, mint 200 millió állampolgár tartozik.
- 3 Minisztériumok, hatóságok, kiemelt intézmények, egyéb hivatalok, stb.
- 4 Megemlítjük, hogy egyre több kormányzati szerződést hívnak/illetnek ilyen névvel a fejlett országokban.

„Olyan lesz, mint egy nagyobb koncert”

(Orosz Ferenc, Csepel alpolgármestere Zámbo Jimmy temetésének előkészületeivel kapcsolatban.)²

2001. január 2-án hajnalban Zámbo Imre, közismert nevén Zámbo Jimmy, popénekes, zeneszerző és szövegíró – máig tisztázatlan körülmények között – fejbe lőtte magát saját otthonában, és nem sokkal később a kórházban belehalt sérüléseibe. Az esemény nagy visszhangot keltett a magyar közéletben, az énekes karrierjével, életével és halálának körülményeivel még hónapokkal az esemény után is sokat fog-

az ebből kibontható jelentésekre és a médiaesemény szimbolikus jelentőségére irányult. Nem volt célunk Zámbo Jimmy életművének vagy a médiaceremóniának az esztétikai szempontú elemzése és megítélése.

Az elemzett médiaceremónia társadalmi jelentőségét támasztja alá az a tény, hogy Jimmy kevesek egyike a világon, akinek a személye úgy került egy televíziós közvetítés középpontjába, hogy semmilyen állami, monarchikus vagy magas egyházi hivatal nem töltött be. Ettől a tényről azonban még nem tekintjük magától értetődőnek, hogy egy mégoly sikeres sztár temetése ilyen médianyilvános-

Felföldi Barnabás–
Tóth E. Manuéla

A „Király” utolsó útja a képernyőn

Zámbo Jimmy temetése mint médiaceremónia¹

lalkozott a média. Hatalmas érdeklődésre tartott számot az a temetési ceremónia, amit 2001. január 20-án közvetített élő adásban a magyar RTL Klub kereskedelmi televízió. A 12.00 és 13.30 között közvetített gyászmisén kívül a csatorna több olyan műsort is adására tűzött az eseményt követő napokban, amik kapcsolatba hozhatók az énekessel, illetve halálával.³

Evidenciák és kérdések

Jelen írásunkban arra a kérdésre keressünk választ, hogy minek tudható be – Zámbo Jimmy halálán túl – e rendkívül ritka televíziós esemény létrejötte, továbbá milyen szimbolikus jelentőséget tulajdoníthatunk a képernyőn látottaknak. Kutatásunk elsősorban a gyászszertartás televíziós közvetítésének (vagyis a médiaceremónia) társadalmi-kulturális kontextusára, illetve

ságot kapjon. Ellenkezőleg, a médiaceremónia létrejöttének okaira való rákérdezést egyik fő feladatunknak tartjuk.

Más szavakkal, egyik célunk az volt, hogy kitapogassuk azokat a szimbolikus erővonalakat és érdekeket, amelyek lehetővé tették, hogy Jimmy temetése egy szűk körű esemény helyett ország-világ előtt látható médiaeseményé váljék. További célunk volt, hogy következtessünk azokra az alapvető változásokra, amelyek ennek a médiaceremóniának a következtében a társadalmi nyilvánosság szimbolikus terében kialakultak.⁴ Az eddigiekkel összefüggésben a következő három alapkérdést fogalmaztuk meg kiindulásképpen.

1. Miért éppen Zámbo Jimmy személye került egy ilyen médiaceremónia középpontjába?

2. Miért válhatott Zámbo Jimmy temetése médiaceremóniává?

3. Mire tudott hatással lenni a médiaceremónia, mit változtathatott meg a szimbolikus társadalmi-diszkurzív térben?

Tanulmányunk második felében visszatérünk e kérdésekre, hogy kísérletet tegyünk a megválaszolásukra. Előbb azonban szükségesnek látjuk kicsit közelebről szemügyre venni Zámbo Jimmy pályafutását, továbbá ismertetjük a temetés közvetítésével kapcsolatos legfontosabb megfigyeléseinket, illetve két kulturális ideológiákkal foglalkozó elméletet, amelyek érthetőbbé teszik Jimmy dalainak és személyének társadalmi fogadtatását.

Zámbo Jimmy sikereinek megítélése a hazai közéletben

Zámbo Imre 1958. január 20-án született Budapesten. A Magyar Rádió gyermekkórusában hamar kitűnt négy és fél oktávós hangterjedelmével. Zongorázni tanult, majd a konzervatórium jazz tanszakának elvégzése után vendéglátóhelyeken játszott és énekelt, itthon és külföldön.

Első országos sikerét a második Interpop Fesztiválon érte el 1988 nyarán, a „Valahol bús dal szól” című dalával. A Warner–Magneoton kiadóval kötött szerződést, és az évenként megjelenő albumok közül több arany-, platina- és gyémántlemez lett. Az első lemezét követő nyilvános koncerten nevezte őt „királynak” közönsége, minek eredményeképp a kiadó úgy döntött ezek után – tehát már a második kiadott lemezen – nevének kezdő „J” betűje fölé elhelyezi a korona szimbólumot.

A kilencvenes évek sok elismerést és sikert hozott az énekes számára, ennek ellenére az országos tv-társaságok csak későn, 1998-tól kezdték foglalkoztatni. Televíziós sikereinek csúcsát 1999-ben az RTL Klub csatornán a „Karácsony Jimmyvel” című zenés tévéshow-val érte el. Miközben a televíziós fellépések tovább növelték amúgy is jelentős népszerűségét, a

média és a közvélemény egy jelentős része elutasította a zenészt. Dalait nemigen tűzték műsorukra sem a közszolgálati, sem a kereskedelmi rádiók, és különböző lapokban többször jelentek meg a személyét és zenei teljesítményét elutasító cikkek. E mellett folyamatosan témájává vált a legkülönbözőbb élcélődő, olykor rosszindulatú, elsősorban külsejére vonatkozó megjegyzéseknek, viccelődéseknek.

A 2001. január 2-én bekövetkezett halála után ravatalánál (2001. január 19.) tízezrek rótták le kegyeletüket, a 2003. január 20-án élőben közvetített gyászmise után pedig több ezren kísérték utolsó útjára az immár legendássá vált popsztárt. Halála után a megjelent 13 Jimmy-album iránt Magyarországon még soha nem tapasztalt vásárlási láz kezdődött, így a MAHASZ eladási toplistájának mind az első 13 helyén ezek kaptak helyet. Ez olyan páratlan teljesítménynek számít, hogy a Guinness világrekordként hitelesítette az adatot. Halála után testvérei Jimmy klubot nyitottak Budapesten a Köztársaság téren, a Csepel Plázában ideiglenes Jimmy emlékkiállítás rendeztek személyes emléktárgyaiból, életéről és munkásságáról pedig mind a mai napig jelennek meg könyvek, újságcikkek. Bár sikerei megkérdőjelezhetetlenné váltak a magyar könnyűzenei életben, személye és zenei munkássága a mai napig erősen megosztja a közvéleményt.

A médiaceremónia definíciója és típusai

A „médiaceremónia” fogalmát eddig többször is használtuk, de jelentését homályban hagytuk. Meghatározásában, értelmezésében Daniel Dayan és Elihu Katz gondolatait vehetjük alapul, mely szerint a médiaceremónia olyan – ceremoniális médiaesemény keretében zajló – rituális kommuni-

káció, amely szimbolikus cselekedeteiben kifejezi a résztvevők közösségi identitását. (Dayan–Katz, 1992) Véleményük szerint a mai széttagolt, konfliktusokkal teli modern társadalmakban is szükség van valamiféle organikus integrációra, ami egy közös rituáléban egyesítheti a társadalom tagjait. Az integrációhoz szükséges értékek, értékrend megerősítésére pedig a médián keresztül közvetített nagy, társadalmi jelentőségű események adhatnak alkalmat.⁵

A szerzőpáros a médiaesemények három típusát különbözteti meg egymástól: a *versengőt*, *hódítót* és a *ko-*

ronázót,⁶ melyek megfeleltethetők a tekintély (hatalom, autoritás) Max Weber által elkülönített három forrásának, a *racionalitásnak*, a *karizmának* és a *hagyománynak*. (Dayan–Katz, 1992:25) Jelen vizsgálódásunk számára kevésbé fontos a versengő és hódító típusú események megismerése, de mindenképp értelmezést kíván a koronázás típusú médiaceremónia kategóriája.

A koronázás típusú eseményeken – ami Max Weber autoritás-forrásainak tekintetében a hagyomány kategóriájának felel meg –, olyan alkalmak televíziós közvetítését értjük, mint a pápa magyarországi látogatása, Nagy Imre és mártírtársainak temetése, a magyar korona parlamenti és esztergomi szállítása, az angol anyakirálynő, Diana hercegnő és Zámbo Jimmy temetése. Ezek a mediatizált események elsősorban a tradíciókhoz való visszatérést jelentik meg, a múlt és jelen összekapcsolását követhetjük

figyelemmel, és a hagyományok, szentségek kifejeződésének lehetünk tanúi és résztvevői. E harmadik típusban a közönségnek az alázatos részvétel a feladata, az események elfogadásán és az azokkal való azonosuláson keresztül.

A médiaceremóniák ugyanakkor ritkán tisztá típusok. Társadalmi értelemben éppen azokat tekinthetjük a leghatásosabbaknak, melyekben a tekintély mindhárom fajtája megjelenik. Ezek sok rokonságot mutatnak a népmesei hős karrierének fázisaival: az első minősíti a hőst (verseny), a második megmutatja a hőst, amint át-

tudáson és „hiten” alapulnak, amit a társadalom jelentős többsége ismer és elfogad. Császi Lajos ezt úgy fogalmazza meg, hogy a médiaceremóniák „olyan önálló szimbolikus rituálék, amelyek fontosabbak az értékek megjelenítése és ezeken keresztül a közösség integrálása szempontjából, mint a közvetítés alapjául szolgáló eredeti lokális ceremóniák”. (Császi, 2001) A médiaeseményekben megjelenik egyfajta társadalmi dráma, ami kulturális mítoszként kezd működni, a néző pedig a bevonódás, az érzelmi ráhangolódás által részesevé válik a történéseknek.⁸

Zámbó Jimmy temetése mint koronázás típusú médiaceremónia

Zámbó Jimmy temetése, mint már említettük, a koronázás típusú médiaceremóniák körébe tartozik, melyek leginkább szilárd erkölcsi értékek, szabályok és hagyományok mentén körvonalazódnak (legyenek azok akár világiak vagy vallásiak). A személyes bevonódást a ceremóniális eseményekbe és az azonosulást a kidolgozott képi, szöveges és audiolis eszközök, továbbá közismert jelképek használata alapozza meg – Jimmy temetésének közvetítésén többek között a hosszú snittek, a lassú áttűnések, a könnyes emberekről készült premier plánok, a tömegről készített nagytotálók, a hang és a koronás „J” betű gyakori szerepeltetése sorolható ide.

A médiaceremónia eseményelemei

Az RTL Klub kereskedelmi televízió által közvetített gyászszertartás 2003. január 20-án, 12.00 órakor vette kezdetét a csepeli görög katolikus Szent Lélek templomban.⁹ A meglehetősen kicsi, mindössze 150 főt befogadó templomban helyezték el Zámbó Jimmy koporsóját, rajta a közvetlen hoz-

zártartozók koszorúi és a vörös bársonypárnára helyezett, aranyozott, „J” betűvel díszített korona. A ravatal részét képezte továbbá a sztár aranykeretes fotója, a virágokból készített „J” betű és egy korona alakú koszorú is.

A gyászszertartás a szokásos liturgiai rendben zajlott, melyen belül búcsúbeszédet mondott Tóth Mihály Csepel polgármestere és Kozsó, aki a szakma nevében búcsúzott. Bánki Árpád Zámbó Imre nevében köszönt el a családtól, a szakmától és a rajongóktól, majd Szabó Gyula színművész adta elő Csordás Gyula egyik versét.

Az összegyűlt 5 teherautónyi virágot és koszorút a szertartás előtt és közben szállították a sírhoz. A koporsót egy kétlovas fekete üveghintóba helyezték, amit a gyászolók sokasága, valamint az elhunyt édesanyját szállító személyautó követett, miközben a ravatal kellekeit szállító gépkocsikból Jimmy lírai dalai szóltak. A szertartás egyik csúcspontjaként a temetőben 2500 galambot engedtek el a „Király” emlékére, majd 120 fős csoportokban engedték a gyászolókat a sírhoz.

Az RTL Klub kommentátorát a csatorna vallási szakértője, Gyusica Ferenc segítette a gyászszertartás közvetítésében. Ők ketten a szertartás kommentálása mellett beszéltek az elhunyt énekes munkásságáról, családjáról és a korábbi napok eseményeiről, valamint tájékoztatták a nézőket arról, hogy milyen műsorokat sugároz még a csatorna aznap a sztárral kapcsolatban.

Az élő közvetítést 6–7 kamera segítette, a templomba be nem jutott jelenlévők közül a közelebbi ismerősök egy sátorban elhelyezett televízión, a rajongók pedig egy kivetítőn követhették figyelemmel az eseményeket. Mindemellett szertartáskönyvet is árusítottak. A gyászszertartáson becslések szerint tízezren vettek részt, míg az előző napon körülbelül harmincezren rőták le kegyeletüket a sztár ravatalánál. A tragédiát követő napokban a családi ház előtt is sokan helyeztek el virágokat, mécseseket.

lépi az emberi teljesítőképesség határait (hódítás), a harmadik pedig a hős elfogadásáról, folmagasztalásáról és megjutalmazásáról szól (koronázás). (Dayan–Katz, 1992:28–29) Az elemzett médiaceremóniában megtalálni véljük mind a hódítás, mind a versengés és a koronázás mozzanatait, mely magyarázatul szolgálhat Jimmy népszerűségére és a halála körüli példátlan hirdőmpingre és spontán társadalmi megmozdulásra.⁷ A médiaceremóniák annyiban is kapcsolódnak a népmesékhez, hogy tulajdonképpen narratív formák, melyek a dokumentáció és a fikció közötti mezsgyén helyezkednek el. (Dayan–Katz, 1992:28–29) *Valóságos elemekből táplálkozó fikciót teremtenek, mely egy új valóság, egy új szimbolikus rend hivatkozási alapjává, forrásává válik.*

Visszatérve a médiaceremónia általános fogalmához, fontos megjegyezni, hogy a médiaceremóniák csak akkor érhetik el hatásukat, ha olyan közösségi

A médiaceremóniák akkor érik el legfőbb céljukat, ha olyan közösségi élményt és tudást nyújtanak, ami szoros kapcsolatot hoz létre a tévénezők és a helyszíni résztvevők, illetve az esemény által közvetített szimbolikus tartalmak (mint például a romantikus örök szerelem vagy az esélyegyenlőség mítosza) között. Ahhoz, hogy egy médiaceremónia valóban elérje ezt a célját, a szervezőknek alapvető kontextuális összetevőkre csakúgy figyelemmel kell lennie a tervezés során, mint a jelképek használatának vélhető hatásaira.

Nagyon fontos – ha nem épp elsődleges kritérium – a *ceremónia idejének megfelelő kiválasztása*. Zámbo Jimmyt január 20-án temették el, ami a zenész születésnapja is egyben. Az időpont kiválasztása Prodán Gábor plébános ötlete volt, hogy a „földi születésnap egybeessen az égi újjászületés napjával”.¹⁰ Ezzel az időpontválasztással tehát vallási és világi értelemben is keretbe foglalták a sztár életét és munkásságát, ami az életpálya lezártságát, kerek egész voltát sugalmazza. Ez a momentum éles ellentétben áll a ténnyel, hogy Jimmy viszonylag fiatalon és sikeresen egy saját maga által okozott balesetben lelte halálát (vagy szándékosan oltotta ki életét), amit inkább egy életpálya derékba töréseként szokás értelmezni. Ahogy mi látjuk, itt tetten érhető az a törekvés, hogy a család és az RTL Klub közös egyetértésben konstruáljon meg egy másik életrajzot. Ehhez pedig Jimmy esetében az egyik leghatásosabb eszköznek a temetés mediatizálása tűnt.

A másik igen jelentős feladat a *szertartás helyének megválasztása*, melynek során két összetevőt kell szem előtt tartani: mint *fizikai tér* bizonyos lehetőségekkel, illetve korlátokkal bír (pl. zárt vagy nyitott, szűk vagy tágas stb.), másrészt *helyszínként* különböző jelentések tapadnak hozzá. Az RTL

Klub a gyászmisét közvetítette, mely a csepeli Szent Lélek templomban zajlott. Ezt a görög katolikus templomot a hívek csak az „Összefogás templomának” nevezik, tudhattuk meg a narrátortól, aki többször is elismételte, hogy az építéshez szükséges pénzt helybéli támogatóktól gyűjtötték össze, akik között Zámbo Jimmy és családja is többmillióssal összeggel szerepelt. A sztár adakozó kedvének, vallásos érzületének és lokalpatriotizmusának hangsúlyozott felmutatása szintén az új életrajz konstruálásának érdekében történhetett.

Jimmy *vallásossága* a csepeli Szent Lélek templommal és a dalaival kapcsolatban is többször szóba került a közvetítés során. Mint megtudhattuk, Jimmy ugyan nem járt rendszeresen templomba, magát mégis istenhívó embernek tartotta, és remélte, hogy a dalaiban közvetített vallásossággal a nem hívó embereket is meg tudja szólítani. Fontosnak ítélték azt is, hogy a nézők tudják: Jimmy kedvenc példabeszéde a tékozló fiú története, amiben egyszerre jelenik meg az emberi esendőség és a megbocsátás ereje. Jimmy vallásosságát és a tékozló fiú történetét nyilván azért volt fontos kihangsúlyozni, mert ahogy Prodán Gábor plébános nagyon tapintatosan fogalmazott, ő is „bukott diákként élte át sokszor az életét”.¹¹

Minden ceremóniális eseménynek, így a (médiá)ceremóniáknak is alapvető elemei bizonyos *jelképek*. A jelképek, amennyiben erős és pozitív közös élményeken alapulnak és közös tudásra támaszkodnak, nagyban elősegítik a történések azonosítását, az eseményekkel és a résztvevőkkel való azonosulást, az emlékezést és a világkép formálását. A ceremóniális jelképek gondos kiválasztása és meggondolt használata a médiaceremóniák esetében azért központi kérdés, mert a közönség nagy része nem ismeri egymást, és az eseményeket is egymástól elszigetelve követi a saját tele-

víziókészülékén. Jimmy temetésének közvetítése során több tárgyi szimbólum hangsúlyos képi megjelenítését figyelhetjük meg, amelyek többségére verbálisan is felhívta a narrátor a figyelmet. Ezek a következők:

- a felravatozott koporsó elé helyezett aranykeretes Jimmy-portré;
- a virágokból kirakott nagyméretű, emblemikus „J” betű;
- a korona, amely különböző anyagokból megformálva, több helyen is megjelent, gondolunk itt a korona alakú koszorúra, a felravatozott koporsó mellett elhelyezett aranyozott koronára¹² és azokra a

53

KÉK

fekete leplekre, amelyeket a koporsót szállító hintó elé fogott lovakon láthattunk;

- a Jimmy arcképével ellátott gyászszalagok (a koszorúkon) és gyászzebkendők (melyeket a családtagjai szorongattak);¹³
- a gyászolók kezében tartott fehér rózsák.¹⁴

Mint minden rituális szimbólum, multivokális voltuknál fogva ezek a jelképek is egyszerre utalnak:

- Jimmy személyére – mint sztárra, legendás és mitikus alakra egyaránt;
- azokra a személyes emóciókra, amelyeket Jimmy dalai ébresztettek a befogadókban;
- azokra az attitűdökre, amelyek Jimmy zenéjével és a személyével kapcsolatban éltek;
- azokra az értékekre, amelyek Jimmy dalaiban sokak számára vonzó módon megfogalmazódtak;

- arra a mítoszra, amely Jimmy személye körül kialakult;
- arra a korszakra, amelyben Jimmy sztárrá, a közönség kedvencévé vált;
- e korszak életérzésére, amelyet a rajongók oly tisztán kiérezni véltek Jimmy dalaiból.

A médiaceremónia szempontjából rendkívül fontos, hogy a televízió végre láthatóvá tette azt a rajongói tömeget, amely „megkoronázta” Zámbo Jimmyt.¹⁵ A megjelent VIP-vendégek¹⁶ és a jelenlévő rajongók sokszínűsége jól kifejezte, hogy Jimmy és

tanúsított rajongásukat és csodálatukat, a társadalmi nyilvánosságot vállalva megjelenítsék.

Botrány helyett mítosz (megbocsátás és mítoszeremtés)

A sztárok életének (és halálának) nyilvánosság előtt való megjelenítésével kapcsolatban mindig két lehetőséggel kell számot vetni: az egyik a – nevezük így – „hősiesítés”, a másik a „lerángatás”.¹⁸ Felmerül a kérdés, hogy az RTL Klub csatorna esetében Jimmyvel és halálával kapcsolatban miért nem a lehetséges botrányok kitérgetésének, hanem egy tudatos mítoszalakításnak lehettünk tanúi.

Zámbo Jimmy megtestesíti környezete számára azt a romantikus népi hőst, aki jól példázza a legkisebb fiúból lett királyfi történetét. A róla kialakult kép szerint soha nem tagadta meg azokat az „egyszerű embereket”, akik közül maga is jött. Ez nagyon fontos azoknak a kisembereknek, akiknek már nagyon régóta nincsenek saját hőseik, példaképeik, akikre felnevezhetnének, akit szerethetnének.¹⁹ Dalain keresztül egy romantikus hőst ismertek meg, akiben nem kellett csalódnuk,²⁰ aki egy értekeiben elbizonytalanodott világban, ahol a pénz, hatalom, cinizmus, önérdek, felszíneség vált fontossá, olyan alapvető értékeket és érzéseket énekel meg mint a szeretet, hit, tisztaság, remény.²¹

Jimmy a kisemberek hőségévé vált egy olyan világban, amiben a média folyamatosan kreálja a legkülönbözőbb sztárokat. A kialakult közvélekedés szerint Jimmy egyike volt azon keveseknek, akik népszerűségük növekedésében nem szorultak rá a tévé- és rádiócsatornák támogatására és a különböző magazinokra.²² Érdekes módon, népszerűségéhez még a közszájon forgó emberi gyengéi (nőügyek, éjszakai dorbézolások stb.) éppúgy

hozzájárultak, mint később halálának tisztázatlan körülményei, hiszen a nagy sztárok szokatlan cselekedetei, szokásai és haláluk rejtélyes körülményei még inkább erősítik a személyük köré szerveződő mítikus képet.²³

Mindazonáltal a kegyeleti okok vagy a „saját sztár” indoka nem szabad, hogy elfeledtesse velünk: az RTL Klub profitorientált vállalkozás, ahol mindennel kapcsolatban, ami képernyőre kerül, felteszik a szigorú kérdéseket: megéri vagy nem éri meg, azaz milyen presztízs-, nézettség- és reklámbevétel-növekedésre számíthatnak ennek kapcsán?²⁴ A mi kérdésünk ezzel kapcsolatban az, hogy milyen szempontok szerint dönthették el az RTL Klub csatornánál, hogy Jimmy temetésének közvetítése megvalósulhat, sőt a temetés költségeihez²⁵ is hozzájárulnak?

Az bizonyos, hogy a „saját sztár” elvesztése kapcsán a döbbenet és fájdalom kifejezése a rendkívül nagy létszámú és jól aktivizálható rajongótömeg megszólítására adott lehetőséget, az ellenzők kisebb és passzívabb rétege helyett.²⁶ Amikor azt mérlegeljük, hogy az RTL Klub csatornának miért inkább Jimmy családjának és rajongóinak támogatása állt érdekében, azt is feltételezhetjük, hogy a halott sztárra rossz fényt vető, botrányzagú elemek kiemelése, felnagyítása és tárgyalása csak ideig-óráig hozhat nagy nézettséget. (Többek között azért, mert a sztár halála után nem igen számíthatnak potenciálisan hírré váló esemény-utánpótlásra.) Ezzel ellentétben egy jól kiszámított módon támogatott sztármitosz – ez már bebizonyosodott egy másik könnyűzenei király, Elvis Presley esetében – sokkal hosszabb távon biztosíthatja az újabb és újabb Jimmyvel kapcsolatos témák tárgyalását (főleg évfordulók, megemlékezések alkalmával) és ezen keresztül a csatornával kapcsolatos pozitív nézői attitűd erősödését.²⁷

Érdemes áttekinteni a Jimmy halála kapcsán megfogalmazott negatív reakciókat is. Ezek egy jelentős része

dalai nemcsak egy szűk rétegnek jelentettek sokat, hanem árnyalt összetételű rajongótáborra volt.¹⁷ E sokszínűség hangsúlyozása alapfontosságú volt a médiaceremónia szempontjából: hírességek és koldusok; barátok, rokonok, szomszédok és ismeretlenek; hazai és határon túli magyarok; nők és férfiak; öregek, középkorúak, fiatalok és gyerekek egyaránt megjelentek a képernyőn, hogy bizonyítsák: egy ország gyászolja a halott sztárt.

Végül, de nem utolsósorban, Jimmy temetése kapcsán a televízióban megjelenő embereket jelenlétükkel és érzéseik nyíltszini kifejezésével az események aktív résztvevőinek tekinthetjük. A róluk készített közeli képek és a Híradóban, Fókuszban bemutatott interjúk intenzíven és őszintén megélt gyászról, rajongói odaadásról tanúskodtak. A mediatisztált temetés tehát lehetőséget teremtett a rajongóknak arra, hogy a Jimmy halála miatt keletkezett érzelmeiket, akárcsak az iránta

Politikai kultúra

Jimmy zenei munkásságának esztétikai szempontú elemzése és/vagy megítélése, és ez a témacsoport hozta a legindulatósabb pro és kontra érveket. Sokan a Jimmy halála körüli homályra, a tisztázatlan körülményekre és a rendőrségi tájékoztatás hiányosságaira reflektáltak. Ugyancsak sokan találgatták, hogy milyen események előzhettek meg a sztár halálát, és milyen magánéleti problémák vezethettek a végzetes eseményig. Ugyanakkor feltűnt, hogy nem találtunk olyan nyilvános véleményt, ami megkérdőjelezte volna a gyászmise közvetítésének létjogosultságát. Ha voltak is ilyen vélemények, azok nem váltak publikussá, vagy kegyeleti okokból nem kívántak szembeszállni a rajongók akarásával, igényeivel, ami ugyancsak elősegíthette a mitikus hős képének kialakulását. Jimmy temetésének mediatisztált társadalmi eseménnyé válása tehát jelentősebb megütöközést nem váltott ki, amit lényeges momentumnak értékelhetünk.

Végül, de nem utolsósorban, meg kell említenünk, hogy tudomásunk szerint egyetlen olyan nyilvános közlemény jelent meg Jimmy halála kapcsán (az *Élet és Irodalom*ban, György Péter esztéta tollából), amely nem az esztétikai szempontokra helyezi a hangsúlyt, hanem Zábó Jimmy népszerűségének társadalmi és kulturális hátterére kérdez rá. Mi is ezt az utat kívánjuk járni, s úgy látjuk, hogy érdemes ehhez egy rövid kitérőt tennünk az elit- és tömegkultúra viszonyának elméleti tárgyalása felé.

Elitkultúra versus tömegkultúra

Ahhoz, hogy a Jimmy-ceremónia létrejöttének feltételeit megértsük, nem szabad megfeledkeznünk arról a kulturális közegről, amelyben Jimmy életműve elhelyezkedik, s itt feltétlenül szólnunk kell a tömegkultúra/elitkultúra (magaskultúra) fogalom párról. Jimmyvel kapcsolatban minduntalan belebőltünk e két fogalomba, akár a

mindennapi (vagy laikus), akár a tudományos és a mediatisztált diskurzust figyeljük. A tömegkulturális termékek mint „szövegek” társadalmi befogadása és értelmezése (vagyis „olvasása”) soktényezős és több lehetőséget is magába foglaló folyamat. Ennek megvilágítására a kritikai kultúrakutatás (cultural studies) két nagy alakjának, a brit Stuart Hallnak és a holland Jen Angnek a gondolatait hívjuk segítségül, habár elméleteik részletes kifejtésére itt nem nyílik mód.

Stuart Hall – a „kódolás/dekódolás”-elmélet

Stuart Hall klasszikus „Encoding/decoding”-tanulmányának egyik fő jelentősége abban áll, hogy rámutat: ugyanannak a médiaszövegnek a különböző társadalmi helyzetű emberek olykor gyökeresen eltérő, ún. „domináns”, „tárgyalásos” vagy „elutasító” olvasatait is képesek létrehozni. Egy ideológiai, politikai keretben szemlélve ezek a különböző olvasatok az eltérő társadalmi/gazdasági/kulturális erők által létrehozott strukturális különbségeknek a jelei, mondja Hall. Ebből következően úgy tekinthetünk a médiaszövegek létrehozásának és befogadásának folyamataira, továbbá magukra a médiaszövegekre (s így a Jimmy-ceremóniára is), mint amiken keresztül ezek a struktúrák „lepleződnek le” vagy „mutakoznak meg” a kulturális mezőn belül.

Jen Ang - a tömegkultúra ideológiája versus populizmus ideológiája

Jen Ang – részben Hall nyomdokain járva – a Dallas című tévésorozat hollandiai közönségének reagálásait, véleményeit, illetve a befogadás ideológiai hátterét vizsgálta. A legtöbb európai társadalom ideológiai-kultu-

rális állapota olyan – állította Ang a '80-as években –, hogy az ún. „tömegkultúra ideológiáját” preferálja. Ez az ideológia – bár neve első hallásra félrevezető lehet – rengeteg racionálisnak tűnő érveléssel és többé-kevésbé kidolgozott elmélettel szolgál arról, hogy a tömegkultúra miért „rossz”, „banális”, „gondolattalan”, „értéktelen” stb. A tömegkultúra ideológiájának perspektívájából az egyik leginkább lecsújtó címke az, ha valamit „tömegkulturális terméknek” neveznek.

A társadalmi nyilvánosság értékrendjében domináns tömegkultúra ideológiája félsöpri az ún. „populiz-

55

K É K

mus ideológiáját”, amely pluralista jellegénél fogva inkább felmentő, mert azt mondja: mindenkinek szíve joga, hogy azt élvezze, azt tekintse értékesnek, amit ő személyesen annak gondol. Ezt az ideológiát elvileg mindenki a magáénak tekinthetné, de Ang vizsgálata azt mutatta ki, hogy a Dallast kizárólag azok élvezték lelkiismeretfurdalás nélkül, akik a populizmus ideológiájának értékrendjét teljesen magukénak tudták vallani, ők viszont erős kisebbségben voltak. A rendszeres Dallas-nézők nagy többsége – és ez a sorozat Hollandiában is óriási siker volt! – szükségét érezte annak, hogy valamiképp reflektáljon a tömegkultúra ideológiájának lenéző-elitelő álláspontjára: ironikusan, szégyenkezve vagy büszke „ellenállóként”, de valamiképp viszonyuljanak hozzá.

Látni kell, hogy a tömegkultúra ideológiája döntően az elitkultúrára való hivatkozással, a tömegkultúrával szemben teremti meg legitimációs alapját, és

hierarchikus struktúrákban (vagyis az izlések, attitűdök és műveltségi szintek alá-fölrendeltségében) gondolkodva fejezi ki különállását. Hazánkban is gyakran hallani olyan minősítő véleményeket a szappanoperákkal, a különböző vetélkedőkkel s legújabbban a valóságshow-kkal kapcsolatban, hogy giccsesek, sekélyes világképet közvetítenek és messze elrugaszkodnak az emberek mindennapi életének tényleges problémáitól.²⁸ Jimmy zenei munkásságát is gyakran minősítik hasonlóan, ha társasági beszédtemává válik. Nagyon valószínű, hogy az ilyesfajta ítéletek és besorolások nem a kulturá-

– s éppen itt kanyarodtunk vissza Jimmyhez és a médiaceremóniához.

Hall és Ang elméleti megfontolásai-
ból azt a legfontosabb kiemelni itt, hogy a kulturális termékekről és értékekről folytatott nyilvános diskurzusok egyben mindig ideológiai töltetűek is; és mint ilyenek, elválaszthatatlanok a társadalmi tértől, annak pozíciótól és a különböző pozíciók megszerzéséért folytatott bújtatott vagy nyílt, szimbolikus vagy tetleges küzdelmektől.

Az első válasz – a Jimmy-mitosz

Ahogy azt tanulmányunk elején ígértük, visszatérünk alapkérdéseinkhez, azaz megkísérlünk válaszokkal szolgálni. Először arra kérdeztünk rá, hogy *miért éppen Zámbo Jimmy személye bizonyult alkalmasnak egy ilyen koronázás típusú médiaceremónia számára*. Ennek megválaszolásához a Jimmy köré szerveződő mitosz elemzését találtuk a legmegfelelőbbnek, mert a sztármitosz olyan komplex kulturális képződmény, amely túlmutat nemcsak a sztáron, de önmagán is. A sztármitoszok centrumában természetesen egy személyiség (képe) van, de mindaz, ami köréje rakódik, lehetővé teszi, hogy a sztárt különböző nézőpontokból más és más szimbolikus alakzatként lássuk. Más szavakkal, szerintünk a sztár több olvasatára nyílik mód. Ez a mi esetünkben annyit jelent, hogy Jimmy előttünk áll mint a közönség kedvence (a rajongás tárgya), mint hősi alak és mint legendás teljesítmények, történetek és jellemvonások hordozója is. Jimmy mítosza a halálával, a médiaceremóniával „teljesedett ki”, bár nyilvánvalóan máig alakulóban van.

Jimmy a közönség kedvence

Jimmy dalainak mind a zenei, mind a szövegvilága egyszerű, közérthető, ér-

zelmes-romantikus. Visszatérő témája a reménytelen szerelem, a belőle fakadó fájdalom és elhagyatottság érzés, a küzdelem az emlékekkel és érzésekkel, illetve a megbocsátás. „Elénekelte, amit mi nem tudtunk” – mondta egy rajongója, és még sokan mások is megfogalmazták újságíróknak, internetes fórumokon vagy a tv-kamerák előtt, hogy úgy érezték, Jimmy az ő szívéből énekel.

Sok gúnyos vicc született Jimmy csúnyaságáról, de a rajongó más szemüvegen keresztül látja ugyanazt a sztárt: igenis lehetett ezekkel a külső adottságokkal azonosulni, sőt sok nő látta Jimmyt egyenesen férfiszépségnek.³¹ Magyarázhatjuk ezt a ténytet azzal, hogy a rajongók a csúnyasága miatt is közelebb érezték őt magukhoz, mint a görögös arcélű sztárokat és az elérhetetlenül vékony és hosszúcombú manókeneket. Szerintünk viszont ezek mögött az élcek mögött felsejlik Jimmy egész zenei világának és sztárságának, imázsának elutasítása, vagyis nem elsősorban (vagy nem kizárólag) az ő testi adottságaira adott reflexiókról van szó.

Jimmy a népi hős

Sok Jimmyről szóló narrativum visszatérő motívuma, hogy Jimmy lentről jött és a csúcsra jutott, de *sohasem tagadta meg a gyökereit*: „egyszerű csepeli” maradt a sikerek idején is, aki maga vásárolt a piacon, aki szívesen elbeszélgetett az őt megszólító ismeretlenekkel is, aki ragaszkodott Csepelhez és így tovább.³² Az „egyszerű csepeli” motívumával gyakran párosul két „elmélet”.³³ Az egyik, amelyről nagy nyilvánosság előtt is többen nyilatkoztak,³⁴ hogy *Jimmyt a tehetsége, a kitartása, a kemény munka, s nem a média juttatta a csúcsra*. A másik, a közönséghez fűződő viszonyáról szóló gondolat, miszerint *Jimmyt a közönség rajongása, odaadása és szeretete avatta Királlyá*. Mindezeket így fogalmazta meg sommásan Csepel polgármestere

lis termékek (vagy szövegek) tényleges fogyasztását tükrözik, hanem egy nyilvánosság előtti lehetőség önmagunknak a társadalmi térben való elhelyezésére, tehát a társadalmi önidentifikáció egy lehetséges módja.²⁹

A tömeg- és elitkultúra határai nem csak a jelenben diffúzak (gondoljunk csak az alternatív zene vagy a jazz mindig ambivalens megítélésére), de időben is változnak: az Illés zenekar zenéje például egykoron „kócos suhancok csörömpölése” volt, s ma Kosuth-díjjal elismert, „korszakos jelentőségű produktum”.³⁰ S a kulturális termékek piacán nem csak az eladási statisztikák mutatóinak növelése érdekében folyik a küzdelem. Azért is szimbolikus küzdelem folyik, hogy – most vagy idővel – kit, mit „fogad be” az ún. „elitkultúra”, pontosabban azok, akik kijelölik annak határait. Vannak aztán dacos ellenállók és olyan kulturális mezők, akik/amik erre a dicső címre nem tartanak igényt

a temetésen mondott gyászbeszédében: „...a feléje áradó szeretetet újabb dalokkal, egyszerűséggel és mérhetetlen emberszeretettel viszonzta. (...) nem csapta be a közönséget, amelynek a rokonszenve emelte őt magasra.”

Jimmy a legendás alak

A különböző narratívumokban Jimmy nemcsak közönség-kedvencként és népi hősként érzékelhető, hanem olyan személyként is, akivel kapcsolatban különböző legendás történetek és feltételezések keringenek, vagyis legendás alakká válva is megjelenik előttünk. Ezek a történetek vagy történet-töredékek, rövid elbeszélések teljesítményeiről, a jellemvonásairól vagy a szokásairól szólnak: olyan „elhíresült dolgokról”, amikről szívesen beszélnek vele kapcsolatban. Ezek leggyakrabban a következő Jimmyre vonatkozó motívumokat tartalmazzák:

- négy (mások szerint három és fél) oktávós hangterjedelme lehetővé tette, hogy tulajdonképpen bármit képes legyen énekelni;
- rendkívül szerény és sztárallűrök nélküli profi volt;
- a legsikeresebb könnyűzenei sztár volt mind között: senki sem adott el Magyarországon nála több lemezt, és kevesen tudtak olyan nagy tömegeket megmozgatni koncertjein, mint ő;
- megjárta Amerikát, ahol évekig keményen dolgozott, mindenkit lenyűgözött énektudásával, mégis hazatért (a házasságot megnyilvánulása);
- kivételes nagylelkűség és szociális érzékenység, társadalmi elkötelezettség jellemezte: segítette a szegényeket, a gyerekeket;³⁵
- kivételesen hűséges és nagylelkű barát volt;
- rendkívül jó családapa volt, mindent megtett a család egyben tartásáért és boldogulásáért;³⁶
- közismerten hirtelen haragú volt;
- legendás mulatozások, dorbézolások fűződtek a nevéhez;

Politikai kultúra

- már életében elhíresültek házasságon kívüli szerelmi kapcsolatai, amelyekről az a hír járta, hogy beteljesületlenek voltak, és Jimmyt nagyon megviselték, dalaiban pedig ezeket a lelki szenvedéseit énekelte meg.

Amint látjuk, a Jimmy-legenda számos elemet foglal magába. Ezek egy része nem egyértelműen hízog Jimmyre nézve, más esetekben pedig elmentmondani látszanak egymásnak, például a „jó családapa” és a „szertők” motívumai ilyenek. A rajongók szemében azonban nem feloldhatatlan ellentmondások ezek, különböző „felmentő” magyarázatokkal élnek. A médiacerémónia során az RTL Klub narrátora éppen a legenda pozitív elemeit emelte ki, amelyet a képekkel minden esetben hatásosan támasztottak alá, míg a „botrányszagú” emlékek felidézését gondosan kerülték. A „hottokról jót vagy semmit” szólás természetesen ebben az esetben is érvényes; ugyanakkor már fentebb érveltünk mellette, hogy ez a tapintatosság egy előzetes döntés következménye volt, és egy tudatos, gondos mitoszalakítás részévé tették.

A Jimmy-mitosz – ami túllép a közepében álló sztáron

A sztármitosz már integrálja a sztárt mint közönség-kedvenct, népi hőst és legendás alakot. Ugyanakkor minőségileg is több ezeknél, mert már túllép a középpontjában álló személyen: sokkal inkább valami általánosat mond a korról, amelyben élünk, az adott társadalom állapotáról és vágyairól, traumáiról, buszkeségeiről.

A Jimmy-mitosz kvázi vallásos jelleget bizonyítja több momentum is. Alapvető, hogy létének fontos feltétele a hit, ami élteti, de további vallásos elemek is felfedezhetők:

- a mitikus hős, aki csodás tulajdonsággal bír és túllép az emberi teljesítőképesség határain – Jimmy esetében a 4 oktávós hangterjedelem és az eladott lemezek száma;
- a végső kérdések – itt a szeretet és szerelem mint az élet értelme;
- az ereklyék – itt az elárvarezzett gitár és ág, a kiállított személyes tárgyak;
- a legendák (melyek eredetileg a szentek életével kapcsolatos történetek!) – ezekről az imént már szó esett;
- a zarándoklat – a ravatalához, a sírházhoz, a házához, az emlékkiállításokra, az emlékkoncertekre;

57
K É K

- a szent helyek: kegyhely, templom – egyrészt a csepeli templom, ahol Jimmyt felravatalozták; másrészt a plázák (a „fogyasztás templomai”), ahol a kiállításokat és megemlékezéseket rendezték;
- az áldozat – gondoljunk az öngyilkos rajongó lányra, akinek születésnapja egybeesett Jimmy halála napjával;
- és vannak rítusok – természetesen a mediatisztált temetés és koncertek (saját koncertjei életében és az emlékkoncertek).

A sztármitosz továbbá erősen morális töltetű is. Amikor Kozsó, a kolléga azt mondja búcsúbeszédében, hogy Jimmy „a tehetség és a kemény munka által jutott a csúcsra, és ember tudott maradni e mocskos, lelketlen, gonosz, rohanó világban a sikerek után is”, akkor nem tesz mást, mint újrafogalmazza a Jimmy-mitosz egyik elemét, társadalmi kontextusba helyezi az egyéni élet-

utat és egy mintával való azonosulás lehetőségét kínálja fel a tévénezők számára. Ezáltal a mítosz feszültséget teremt ön- és világkép, a tiszta ideák és a dolgok valóságos menete között; egyszersmind feloldást, megnyugvást is ígér azzal, hogy erőteljes pozitív példát állít egy rajongva szeretett személyhez kapcsolódóan.

Láthattuk, hogy amikor Zábó Jimmy mítoszaról beszéltünk, akkor tulajdonképpen az emberek sztárhoz fűződő viszonyának személyes, esztétikai, morális és világnézeti vonatkozásaival foglalkoztunk. Ugyanakkor – mint a mítoszok általában, a Jimmy-

máig sem oszlott el) – óriási nézettséget fog produkálni egy viszonylag lassú, vontatott ceremónia közvetítése alatt is. Ha azonban még tágabb horizontról szemléljük az eseményeket, további összefüggéseket is felfedezhetünk a médiaceremónia megvalósulásának és hatalmas nézettségének hátterében. Erről lesz szó a következőkben, azaz második kérdésünkre is igyekszünk meggyőző válasszal szolgálni.

A második válasz – édes-bús dalok és társadalmi lelkiállapot

Második kérdésünk úgy szólt, hogy miért válhatott Zábó Jimmy temetése médiaceremóniává. Válaszunkban Jimmy sikereit, a Jimmy halála kapcsán tapasztalt reagálásokat és a médiaceremónia tényét hoztuk kapcsolatba a társadalom rendszerváltás utáni „lelkiállapotával” és kulturális ideológiák küzdelmével.

A „jó időzítésről”

A rendszerváltozás utáni magyar társadalom minden téren nagy várakozásokat támasztott az „új világgal” szemben. A társadalom nagyobb részében értetlenséget és csalódottságot keltett a hirtelen politikai és kulturális sokféleség, a szociális háló megritkulása, a társadalmi olló szétnyílása, az átrendeződő gazdasági életből fakadó nehézségek (pl. a növekvő munkanélküliség), a korrupciós ügyek, a ránk zúduló, egymással versengő információk nehezen kezelhető tömege és még ki tudja mi minden más.

Ha a nyolcvanas évek az uralkodó ideológia és a rendszer alapjainak megingását hozta, a kilencvenes évek az állampolgárok jelentős részének már a létalpját, a boldogulását kérdőjelezte meg. Az utcára kerülő emberek, az új cégek kénye-kedvének

kiszolgáltatót és alulfizetett munkások, a korábban hasznosnak tűnő szakmák és diplomák rohamos leértékelődése, a kénytelen-kelletlen elkötyavetyélt vagy felelt családi tartalékok milliók számára váltak mindennapi keserű tapasztalattá, illetve veszélyük Damoklész kardjaként ott lebegett, lebeg a fejek felett. Az egzisztenciális, világnézeti és morális bizonytalanságok terhe mellett a társadalmi nyilvánosság mediatizált színterei gyorsan telítve lettek a botrányokról, katasztrófákról, merényletekről és korábban alig ismert furcsaságokról szóló híradásokkal.

A stabilnak vélt világnézeti, morális és esztétikai bázisokat gyorsan kikezdték az emberek mindennapi tapasztalatai és az útkeresés, a státuszok bizonytalansága vált mindennapi élménnyé, akár az étkezési szokásokról, akár a testről, akár a kulturális produktumokról volt szó. A kilencvenes évek az egymással versengő és egymásra licitáló politikai, vallási, gazdasági és életmód-ideológiák időszaka, majd’ mindegyik megváltást és az egyéni vagy társadalmi boldogulás ígérését kínálva.

Zábó Jimmy az útkereséseknek, az általános elbizonytalanodásnak, az állandó veszélyérzetnek és gyakori kiábrándulásoknak ebben az időszakában vált egy ország sztárjává. Minden kétséget kizáró sikerét az individuális élettapasztalatoknak, a néplélektani folyamatoknak és a viszonylag intenzív kulturális átalakulásnak ez a közege (és ő maga) teszi ellentmondásosá és ugyanakkor megmagyarázhatóvá.

Jimmy valami ismerőset és állandót kínált: édes-bús-romantikus dallamvilága³⁹ emlékeztetett azokra a „kétségek nélküli” hatvanas-hetvenes évekre. Szövegei, mint már említettük, a reménytelen szerelem elvesztése miatt érzett fájdalomról, a magányról és a reményről szóltak, hogy a boldogság egyszer mégiscsak beköszönt. Feltételezésünk szerint, ha a maguk egyszerű módján is, de ezek a dalok nagyon sok emberben felidézhetővé és talán elviselhetőbbé tették a

58

KÉK

mítosz sem csupán – sőt, nem első-sorban – magáról Jimmyről mond a legtöbbet, hanem arról a társadalmi, kulturális közegről, amelyben létrejön, kiterjed és formálódik. A sztár-mítosz komplex kulturális jelenség és szimbolikus értelemben *magához ránt mindent, ami jól kifejezi a kor emberének életélményét, életérzését.*³⁷ Magában hordozza egy kor éthoszáját, és ezt sok ember számára hasonlóan, ráadásul gyorsan felidézhető módon teszi.

Következtetésünk (és egyben válaszuk az első kérdésre) tehát az, hogy Jimmy már létező mítosza (és nem önmagában Jimmy személye vagy Jimmy mint sztár) igen alkalmas volt arra, hogy „eladhatóvá tegyék” egy médiaceremónia keretében.³⁸ A Zábó-család és a RTL-Klub döntéshozói joggal érezhették úgy, hogy Jimmy már létező mítosza – összekapcsolódva a sztár halálának megdöbbenést kiváltó hatásával és a haláleset körüli homályossággal, rejtélyességgel (amely

rendszerátvitel utáni évek fent említett alapélményeiből fakadó érzelmi állapotokat. Nem vagy nem elsősorban a szerelemre gondolunk, hanem például az életre szólónak vélt munkahely elvesztése miatt érzett úrt, az értetlenséget, az önsajnálatot, a dühöt, a félelmet és szegényérzetet, a kudarcokkal és megaláztatásokkal kiközvetített utkereséseket, az időszakos lelkesedést és tehetetlenség-érzetet, a fölöslegesség-érzet élményét.

Jimmy népszerűségének egyik fő oka, értelmezésünk szerint, az volt, hogy menekülési lehetőséget kínált egy olyan (álom)világba, ahol csak az egyének személyes érzései számítanak. A másik ok az érzések közösségivé tételében rejlik: miközben könnyes szemmel az elveszett szerelemről énekelek sokadmagammal Jimmy koncertjén, átélhetem a válasom miatt érzett keserűséget éppúgy, mint az egzisztenciális válságból fakadó bizonytalanság keltette érzéseimet. Nem kell bevallanom, elbeszélnem, megfogalmaznom, mert Jimmy 'megteszi helyettem'. A Jimmy dalaiban megjelenő, nemes fájdalommal, könnyes megértéssel, reménykedéssel és megbocsátással átítatott individuális képzeletvilágot szembe lehetett helyezni az elszemélytelenedtettnék, kiüresedtettnék, agresszívnek és veszélyesnek elgondolt társadalmi világgal, azzal, amelyben kénytelenek vagyunk mindennapjainkat élni. Jimmyt éppen ezért nevezték sokan naívan tisztának és őszintének,⁴⁰ az ő „vígaszoknak” – mert dalai időről-időre elősegítették a problémamentes individuális álmvilágba való behelyezkedést.

Amiről nem illet beszélni

Gondolatmenetünknek ezen a pontján térünk vissza tömegkultúra és elitkultúra viszonyához, immár a Jimmy-jelenséggel kapcsolatban. A rendszerátvitel következtében végbement jelentős átalakulás a kulturális életben magával hozta az ún. „tömeg-

kulturális termékek” piacának rohamos növekedését, – sokszor az ún. „elitkultúra” piacának rovására, néha pedig azzal szimbiózisban. Sőt, elit és tömegkultúra határai, valljuk be, már nem is olyan éles frontvonalak, mint akár csak 5–6 évvel ezelőt voltak.

A kereskedelmi televíziók és rádiók, a színes magazinok kiadóinak, a videójátékok gyártóinak gazdasági ereje mellett e mediális termékek vitathatatlan társadalmi elfogadottsága már korábban kialakult. A teljes legitimitáshoz viszont a szimbolikus-ideológiai mezőben való nyilvános elfogadtatás még hiányzott. Azt feltételezzük, hogy 2001-ben eljött annak a lehetősége, hogy a tömegkultúrális piac egyik vezető médiuma, az RTL Klub – Jimmy műsorának fölmutatásán keresztül – fölvalta egy kulturális fordulat szimbolikus eszközökkel való nyilvános elbeszélését. Más szavakkal, a Jimmy-ceremónia egyrészt rávilágított, másrészt megerősítette azt a kulturális folyamatot, ami szerint a kulturális termékek mint szövegek olvasataira egyre kevésbé van hegemon befolyással az elitkultúra nézőpontja. A tömeg- és elitkultúra egykor merev határai mindinkább elmosódottá válnak, az átjárás és az egymásból való merítkezés gyakoribbá és legitimebbé válik, így adva helyt egyre inkább a populizmus ideológiájának, s vele az esztétikai-kulturális pluralizmus elvének.

A harmadik válasz – határkérdések és hatásos narratívák

Amikor a harmadik kérdésre keressük a választ, amely a médiaceremónia szimbolikus társadalmi hatásait firtatja, akkor tulajdonképpen diskurzus és legitimitáció közötti összefüggésekre kérdezzük rá. A Jimmy halálával kapcsolatban minket érdeklő diskurzus elsősorban a populáris kultúra (beleértve Jimmy dalait) fogyasztásáról és társadalmi hasznosságáról

szól, továbbá arról, hogy hol húzzuk meg a határt populáris és elitkultúra között.

Michel Foucault (1991, 2001) szerint egy diskurzus a témáról való sajátos beszédmódot, nyelvet kínál föl az emberek számára, ezáltal pedig a jelenségekre való rátekintés módját és a témáról való gondolkodást is erősen meghatározza. A diskurzusokba belépő emberek rákényszerülnek, hogy alkalmazkodjanak ezekhez, többek között tematikailag és a nyelvhasználatban is. A diskurzusoknak (legyenek kapcsolatban a tudományokkal, a gyógyellátással, a szexualitással vagy a

vezetési gyakorlattal) írás, beszéd és cselekvés egyformán részét képezi. Ezeket hívják *diskurzív gyakorlatoknak*, melyek minden társadalmi gyakorlatnak elválaszthatatlan velejárói: az intézmények (így a mediális intézmények is), az oktatás, a technikai eljárások vagy az általános viselkedés mind egy sor különböző diskurzust tartanak fenn.

A komplex társadalmakban adott eseménnyel (mint Jimmy halála) kapcsolatban akár több diskurzus is kialakulhat, amelyek mindegyikében különböző vélemények és beszédmódok versengenek egymással azért, hogy a társadalom többsége számára kifejezhessék, mi az „igaz” és a „valós”. Ugyanakkor a különböző események kapcsán maguk a diskurzusok is versenyre kelnek egymással a közönség (a közvélemény, politikai döntéshozók, szakemberek stb.) figyeleméért: azért küzdenek, hogy adott jelenség kapcsán tematizálni tudják

annak nyilvános megjelenítését, és hogy az általuk preferált sajátos szempontokra ráirányítsák a figyelmet. Az a diskurzus, amely a leghatékonyabban képes elfogadtatni magát, széleskörűen elterjed és ezzel *domináns diskurzussá* válik.

Jimmy halála kapcsán például megindult egy diskurzus a halálának körülményeiről és a rendőrség munkájáról, de ennél erőteljesebbé vált egy másik diskurzus, amelyik a „Jimmy-jelenségről”⁴¹ alakult ki. A diskurzusok mögött (vagy azokkal párhuzamosan) mindig „futnak” ún. *metadiskurzusok* is, melyekben a jelenségek elvontabb,

Politikai kultúra

sen kötötték össze az érzelmi elemekkel és a szóveges információkkal; • hogy a közismert személyek hangsúlyos megjelenítése megerősítő erővel bírt és így tovább.

Egy kevésbé nyilvánvaló, általunk mégis nagyra értékelt jellemző viszont külön említést érdemel: a helyszínen jelenlévő rajongók sokszínűsége látszott erőteljesen képviseltetve a képernyőn keresztül.⁴² Hogy Zámbo Jimmy rajongótáborra ténylegesen milyen mértékben metszette át a legkülönbözőbb társadalmi határokat (kor, nem, élőhely, vagyoni helyzet, iskolázottság stb.), nem lehet pontosan tudni. De az bizonyos, hogy így látszott, és ez sokaknak biztatásként szolgálhatott, követhető mintát jelenthetett.

Mint már korábban említettük, a médiaceremoniákat olyan narratív formáknak tekinthetjük, amelyek valóságos elemekből építkeznek ugyan, de egy új, mindennél valóságosabbnak tűnő fiktív történetet alkotnak. Hozzátehetjük, hogy a hatásos médiaceremoniák társadalmi méretű hatása egyrészt abban áll, hogy ezeket a történeteket a televíziók előtt ülő emberek többsége számára – nemre, korra, iskolázottságra, származásra való tekintet nélkül – érthetően és mélyen átélhetően „mesélik el”. A történetek továbbá értékeket, normákat, világszemléletet, esztétikai elveket, kognitív társadalmi képet tolmácsolnak érthető és meggyőző módon. Mindemelllett a koronázás típusú médiaceremoniák – s így Jimmy temetési szertartása is – összekapcsolják a jelent a múlttal és a jövővel: egyrészt összefoglalják és szimbolikusan sűrített formában nyilvánossá teszik azt, ami a többség tapasztalata; közös élményként pedig közös hivatkozási alappá is válnak a jövőben. Harmadrészt a médiaceremonia – s erről beszéltünk az imént – a „közemberek” sokaságának és a „fontos személyek” képernyőn való megjelenítésén keresztül egyfajta társadalomkép felmutatását is megvalósítja.

Amellett érvelünk tehát, hogy a Jimmy-temetésnek mint médiaceremoniának lehetett egy rejtettebb, ki nem mondott üzenete⁴³ is. Ez a kulturális ideológiákkal kapcsolatos üzenet a következő: már kevésbé az elit- és tömegkultúra elvi sikon folytatott küzdelme számít az esztétikai értékek kérdéséről, mert egyre inkább a populáris kultúrában felismert és képviselt pluralitás elve jut érvényre. (Ezen elv szerint személyes szabadságánál fogva csakis az egyén autentikus abban, hogy megítélje kulturális fogyasztásának esztétikai vagy más vonatkozású értékeit, hasznosságát.) Zámbo Jimmy, a honi populáris kultúra egyik legeredményesebb és legnépszerűbb képviselője temetésén résztvevő több ezres tömeg jelenléte és maga a televíziós közvetítés a metadiskurzus szintjén ezért felfogható egyfajta protestálásnak is, amely a populáris kultúra létjogosultságának és a populistá pluralizmus elvének nyílt vállalásaként és legitímálási szándékaként értelmezhető.⁴⁴ Vagyis Jimmy nem csak mint a könnyűzenei szakma halott „Királya”, de ezen túl mint a populizmus kulturális ideológiájának nagyon is élő ikonikus alakjaként is jelen volt a képernyőn.

Összegzés

Ha arról gondolkodunk, hogy mit változtatott meg a tárgyalt médiaceremonia a társadalmi nyilvánosság diskurzív terében, akkor persze nehéz rámutatni bármire is azzal, hogy „ez és ez – tegnap még ilyen volt, mára pedig ilyenné lett”. Azt viszont nagyon is valószínűnek találjuk, hogy a médiaceremonia előmozdított egy olyan hangsúlyeltolódást (a televíziózásban mindenképp), amelyben a nézői igények figyelemmel kísérése (vagyis: „A néző a király!”) nem csak a reklámbevételek miatti gazdasági, de egyre inkább szakmai és morális kényszerre is

általánosabb szinten kerülnek terítékre. Esetünkben például már nem elsősorban Jimmy dalainak értékéről, hanem a Jimmy által is képviselt zenei és izlésvilág létjogosultságáról, hasznáról esett szó, s az egyéni választások, állásfoglalások morális és ideológiai hátterére reflektáltak.

A Jimmy-életmű esztétikai és társadalmi értékeinek kérdéseiről és a rajongói magatartás létjogosultságáról folytatott diskurzusban a médiaceremonia csak közvetett módon vett részt (hiszen az elsődleges szinten nem arról beszélt), de annál hatásosabban. Több tényező interferenciáját is feltételezhetjük ennek a hátterében:

- hogy egyszerre nagyon sokan nézhatték a közvetítést;
- hogy a könnyen befogadható képi, zenei és szóveggódok hatásosak (egyszerre megindítóak és lelkesítőek) voltak;
- hogy a közismert szimbólumokat (Jimmy koronája, harang stb.) sikere-

Politikai kultúra

válík. Ez azt jelenti, hogy a médiában és a közgondolkodásban egyaránt a népszerű kultúra felhasználói irányultsága hódít teret a magaskultúra alkotói irányultságának rovására.⁴⁵ Éppen ezért úgy látjuk, hogy a médiaceremóniává avatott Zámbo Jimmytemetés olyan mediatizált társadalmi eseménnyé vált, amely szimbolikus jelentőségénél fogva sikeresen befolyásolhatta (közvetve) a populáris kultúra fogyasztásának általános megítélését, gyengítve az elitista tömegkultúra ideológiájának pozícióját.

IRODALOM

- Ang, Ian (1995): A Dallas és a tömegkultúra ideológiája. *Replika*, 17–18. szám, 201–214. (A szerző *Watching Dallas* című könyve 3. fejezetének fordítása. London, Routledge, 1986.)
- Angelusz Róbert–Tardos Róbert (2002): Egy manifesztált kultúrális konfliktus – a Zámbo Jimmy- eset. *Jel-Kép*, 2002/1. 3–19.
- Császi Lajos (2001): A média szimbolikus ceremóniái. *Jel-Kép*, 1., 3–17.
- Császi Lajos (1999): Katasztrófák média-reprezentációja. *Jel-Kép*, 3., 17–31.
- Dayan, Daniel–Katz, Elihu (1992): *Media Events. The Live Broadcasting of History*. Cambridge (Mass.)–London: Harvard Univ. Press.
- Foucault, Michel (2001): *A tudás archeológiája*. Atlantisz, Budapest.
- Foucault, Michel (1991): A diskurzus rendje. *Holmi*, 7, 868–889.
- Ganz, Herbert J. (1998): Népszerű kultúra és magaskultúra. In: Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Osiris, Láthatatlan kollégium, Budapest, 114–149.
- György Péter (2001): Zámbo Jimmy és kora. *Élet és Irodalom*. XLV. évf., 2. szám, január 12.
- Hall, Stuart (1992): Encoding/decoding. In: Hall, S. et al. (szerk.): *Culture, Media, Language. Working Papers in Cultural Studies, 1972–1979*. Routledge–Centre for Contemporary Cultural Studies, University of Birmingham, London, 128–138.
- Réz Andrásal készült interjú (2001): „A baj akkor van, ha az álmokat összekeverjük a valósággal”. *Nők Lapja*, márc. 17., 3. szám, 28–29.

INTERNETES FORRÁSOK

- A Király utolsó útja – eltemették Zámbo Jimmyt. 2001. január 23. <http://www.origo.hu/itthon/20010120akiraly.html> 2003. október 4.

Barta Balázs: Királyi temetés előtt Csepel. 2001. január 11. <http://www.index.hu/politika/belfold/jimmytemet/> 2003. október 4.

Barta Balázs: Elkészült Jimmy temetésének forgatókönyve. 2001. január 15. <http://www.index.hu/politika/belfold/jimmy0115/> 2003. október 18.

Barta Balázs: Három nap alatt tízezer látogató a Jimmy-kiállításán. 2001. január 22. <http://www.index.hu/politika/bulvar/jimmykiallit/> 2003. október 4.

Bogád Zoltán - Szily László: Talalgatások a Zámbo háznál. 2001. január 2. <http://index.hu/politika/belfold/jimmy4/> 2003. október 4.

Kis-Guczai Péter–Turú Henrik: VIP-temetés Csepelen. 2001. január 18. <http://www.index.hu/politika/belfold/figyel/> 2003. október 18.

-rc-: Emlékbankett. Megnyílt a Zámbo Jimmy Klub. 2001. március 10. <http://index.hu/politika/bulvar/kiralyemlek/> 2003. október 4.

Tihanyi Péter: Elhunyt Zámbo Jimmy. 2001. január 6. <http://www.hetek.hu/index.php?cikk=9323> 2003. október 18.

Zámbo Jimmy http://zambo.freeweb.hu/Zambo_Jimmy_Foto_Album.html 2003. október 4.

Zámbo Jimmy 1958–2001 <http://www.warnermusic.hu/loadok.asp?LangID=1&author=1> 2003. október 4.

Zámbo Jimmy hivatalosan is világrekorder. 2001. július 25. <http://www.origo.hu/szoroskozas/zene/20010725zambo.html> 2003. október 18.

JEGYZETEK

1 Elemzésünk eredményeiről először a Szegedi Tudományegyetem Médiatudományi Tanszéke és Budapesti Kihegyezett Konzultációs Központja által 2003. november 28–29-én Szegeden rendezett „Kommunikációkutatás 2003” című konferencián számoltunk be.

2 Idézi: Barta 2001.

3 Ide sorolhatjuk az élő közvetítésen kívül a Fókusz 2003. január 20-i, Jimmyvel foglalkozó teljes műsorát, a január 19-én közvetített Emlékkoncertet, valamint a január 21-i Aktív című műsort, ami olyan magyar hírességek életével és halálával foglalkozott, akik még karrierjük csúcán, valamilyen

személyes tragédia következtében letek halálukat.

4 Fontosnak látjuk ezen a ponton hangsúlyozni, hogy a mi kérdésünk a következő: mit változtatott a világ folyásán ez a médiaceremónia; nem pedig azt kérdezzük, hogy mi változott meg attól a tényről, hogy Zámbo Imre meghalt és eltemették.

5 Dayan és Katz nagy jelentőségű kötetének megjelenése óta többen hangsúlyozták, hogy nem csak a médiaceremóniák, de a mindennap (akár többször is) képernyőre kerülő ún. tabloidok (pl. a tabloid-hírek) ugyancsak ellátnak ilyen funkciókat. (Magyarul erről lásd: Császi, 1999.)

6 A „versengő”, „hódító” és „koronázó” szavak ebben a kontextusban természetesen metaforák.

61
KÉK

7 Versengésnek tekinthetjük mindazokat a sikereket, amiket az énekes-zeneszerző szakmai pályafutása során elért. A felsorolt zenei elismeréseket, az említett 1,5 milliós lemezadási eredményt, vagy a Guinness rekordot. Hódító típusú ceremonialis mondanivaló ugyanakkor maga a tény, hogy kisembérből, egy VII. kerületi fiúból csupán a zenei tehetség révén nagy sztár tudott lenni, egy olyan sztár, akinek több ezren jönnek el ravatalához, majd pedig a temetésére; aki minden kritika ellenére sztár tudott lenni és mitikus alakká tudott válni. Jimmy mint hős felmagasztalása még életében megtörtént azzal, hogy rajongói (és az imázsát formáló menedzserek) „megkoronázták” őt. De ebben a formájában maga a temetési szertartás is értelmezhető a sztár végső elismerésének.

8 A televízió nagy illúziója és jelentősége éppen abban rejlik, hogy megszünteti a határokat valóság és fikció, idő és tér, jelenlét és jelen nem lét között. Szinte bármikor részeseivé válhatunk valami „spirituális” élménynek úgy, hogy ki sem mozdulunk a négy fal közül, s e közben szinte észrevétlenül alakítják gondolkodásmodunkat, szereznek nekünk

(helyettünk) új élményeket és tapasztalatokat, részeséivé válunk közösségeknek úgy, hogy tagjaikkal soha nem volt – és lehet, hogy soha nem is lesz – személyes kapcsolatunk.

- 9 A gyászmisét Prodán Gábor plébános celebrálta.
- 10 Elhangzott az élő közvetítés alatt: Gyusica Ferenc, a csatorna vallási szakértője idézte Prodán Gábor gondolatait.
- 11 Az egész közvetítés során ez volt az egyetlen utalás Jimmy „zürös” magánéletére.
- 12 Az arannyal futtatott koronát egy család ajánlotta fel. Ők maguk tervezték meg formáját és díszítését, melyben felismerhető a hasonlóság a magyar szent koronával. Tetején a ferde kereszt helyett egy „J” betű, körben pedig Zámbo Jimmy horoszkópjának féldrágakövei

találhatók. Mindez megerősíti a koronának azt a szimbolikus jelentését és jelentőségét, mely szerint a korona nemcsak a jogszerű királyi hatalmat, de magának a királynak a személyét is szimbolizálja.

- 13 A kamera ezeket a jelképeket többször is közeli képeken tette láthatóvá a tévézők számára. Érdekes, hogy akik jelen voltak ugyan a helyszínen, de a tömegtől és a biztonsági emberektől nem kerülhettek a rokonok közelébe, nem figyelhették meg ezeket a részleteket!
- 14 A fehér rózsza tipikusan olyan jelkép, amely a Jimmy-rajongók együvé tartozásának kifejezésére szolgálhatott amellet, hogy itt az emlékezés virágaként is funkcionált, hiszen Jimmy kedvenc virága volt. Természetesen (vagy éppen ezért) a narrátor szükségesnek látta megadni ezt a kulcsot a tévézők számára.
- 15 Ez természetesen nem jelenti azt, hogy szó szerint minden Jimmy-rajongó jelen volt a temetésen, és a tévéen keresztül láthatóvá-hallhatóvá vált. De egy többzetes tömeg mégis megjelent a képernyőn, s ez a tömeg szimbolizálta azt a – feltételezhetően több százetres vagy több milliós – rajongói kör,

Politikai kultúra

amelynek nagy része nem volt fizikailag jelen a csepeli görög katolikus templom mellett, de sokan közülük otthonról követték az eseményeket.

- 16 A VIP-vendégek között éppúgy jelen volt Kozsó, mint Schmuck Andor vagy Fekete László „erőművész”, Tóth Mihály, Csepel polgármestere, a koronát felajánló család csakúgy, mint Bálint Antónia fotómodell, Mészöly Kálmán futballéző és Komáromi István zenész, a belügyminisztérium akkori protokollfőnöke.
- 17 Jimmy tehát zenéjével, dalaival és személyiségeivel hidként tudott működni, kapocs tudott lenni, ami összekötheti a különböző korú, nemű, iskolázottságú, foglalkozású és életszínvonalon élő embereket.
- 18 Mindkettő misztifikáció, mert egyoldalú, szélsőséges, fekete-fehér képet rajzol a sztárról, s ezért a látszattal ellentétben nem hozza közelebb a kíváncsi szemlélőhöz a sztár összetett énjét.
- 19 Ezt a gondolatot, amivel mi is egyetértünk, György Péter vetette fel „Zámbo Jimmy és kora” c. írásában (2001).
- 20 Szabó Gyula gyászszertartáson felolvasott versében arról ír a költő, hogy az, akitől a versben búcsúzik olyan volt, akár egy üstökös, aki jelenlétével beryogja életünket. Olyan ember, aki együtt örül velünk, aki vigaszt hoz számunkra, aki csak nekünk dalol, és dalaiban bánatunkat zengi, hogy szívünk szabadbá válhasson.
- 21 Réz András szerint akik nem szerették Jimmy dalait, azért ódzkodtak tőle, mert a hatvanas évekkelt lezárult a rock első nagy, lázasan őszinte korszaka, s azóta szerelemről, mindent elsöprő érzelmekről dalolni jobbára bizonyos iróniával szoktak. Jimmy ezt teljesen figyelmen kívül hagyta, amivel egyzersmind nagyon sok rajongót szerzett magának.
- 22 Ez egy Jimmyvel kapcsolatban megfogalmazott központi jelentőségű, sokszor és sokaktól elhangzott gondolat! Mindamellet, nagy az igazságtartalma. A rádióadók Jimmy számait egyáltalán nem sugározták, pedig a lemezek piacra való bevezetésének egyik legfontosabb marketingeszközéről van szó; Jimmy lemezei ettől függetlenül is hatalmas példányszámban kelttek el. A televíziós csatornák (először a TV2) csak 1998-ban kezdték képernyőn szerepeltetni Jimmyt, de ekkorra már számos arany- és platinalemezt, tömegeket

vonzó koncertkörutat és könnyűzenei díjat tudhatott magáénak.

- 23 A Király köré szőtt legendák sorába nagyon jól illik egy mondhatni sorszerű haláleset, ami igazolja a sztár személyes tragédiáját.
- 24 Az RTL Klub vezetőinek régi vágya teljesült, mikor a temetés előtt néhány nappal sugárzott Zámbo Jimmy emlékműsort többen nézték, mint a korábban soha meg nem előzőtt vetélytársat, a TV2 csatorna Dáridóját. Ez a siker már megelőlegezte, hogy a temetés közvetítését is sokan fogják figyelemmel kísérni.
- 25 A ceremónia költségeihez az RTL Klubon kívül Jimmy lemezkiadója, a Warner Magneoton Kiadó is hozzájárult.
- 26 Figyelemreméltó, hogy Jimmyt és halálát egyes rajongók a nemzet egészével hozták kapcsolatba, valamiféle „össznezemzeti” jelentőségű személynek és tragédiának érezték. Egy csepeli férfi szerint „Zámbo Jimmy nem volt más, mint nemzeti kincs”. Egy másik gyászoló pedig úgy nyilatkozott Jimmy haláláról, hogy ez volt az „évezred első nagy tragédiája”. (Bogád-Szilgyi, 2001)
- 27 Hasonlóan látjuk ezt a kettősséget, mint a bulvármagazinok piacán a Kacsatípusú és a Story-típusú magazinok táborát: az előbbi az ismert emberek botlásait állítja a középpontba (botrány-orientáltság), míg az utóbbi a sztárokat az élet nehézségeivel küzdő, esendő magánemberekként ábrázolja (harmónia-orientáltság), akik botlásaik ellenére is helyre akarják állítani saját magánéletük harmóniáját azzal, hogy a családot, a gyermekeket és barátságot állítják magánéletük középpontjába. Vegyük azonban észre, hogy a média-termékek mindkét típusa ugyanazon mércék alapján (ugyanazon értékekre, normákra hivatkozva) határozza meg témájának aktualitását! A jegyesét csaló sztár csak azért lehet érdekes téma a botrány-orientált bulvársajtó számára, mert áthágta azt a társadalmi előírást, amely szerint a jövendő házastársakhoz már ugyanolyan hűségesnek kell lenni, mint a házastársakhoz. A harmónia-orientált bulvármédia ugyanerre a normára reflektálva mutatja be (talán ugyanezt) a sztárt, amint kétségbeesett erőfeszítéseket tesz választottja kiengesztelésére, mert megbánta hűtlenségét (és ezzel elismeri a társadalmi norma helyességét).
- 28 Természetesen sokkal több és többféle vád éri a tömegkulturális termékeket. Jelen tanulmányban azonban nem célszerű, hogy részletesen foglalkozzunk

Politikai kultúra

- akár csak a leggyakrabban emlegetett vádakkal is.
- 29 Valószínű, hogy ezért fordulhat elő oly gyakran hazánkban is az, hogy a valóságshow-kat sokszor olyanok nevezik bugyutának és a szellemi-erkölcsi leépülés ékes jelének, akikről utóbb kiderül: a show eseményeinek legapróbb részleteivel is messzemenően tisztában vannak, tehát rendszeresen nézik.
- 30 Ezekkel a példákkal semmiképpen sem akarjuk azt sugallni, hogy Jimmy zenei munkásságának megítélésében hasonló változások fognak bekövetkezni. Se nem tudunk, se nem akarunk jóslásokba bocsátkozni. Következtetéseink másféle mutatnak.
- 31 Árpa Attila szerint Jimmy büszke volt az izomzatára, például gyakran dicsekedett a bicepszével. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy magát teljes mértékben elfogadta olyannak, amilyen, mint ahogy azt sem, hogy férfideálnak tekintette volna magát. Több hozzá közelálló személy fogalmazott úgy, hogy Jimmyt bántották a külső adottságaira kihegyezett tréfák.
- 32 Visszatérő érvek ezen állítás mellett:
– a Zámbo-család nem koltözött a Rózsadombra, hanem csepeli lakosok maradtak a sikerek idején is;
– egyszerű, kétszintes családi házban laktak, nem építettek palotát maguknak;
– Jimmy megtalálta a hangot az „egyszerű emberekkel” is, nem hordta magasan az orrát;
– rendszeresen visszajárt a VII. kerületbe, fiatalkori lakhelyére, hogy focizzon vagy szórakozzon a régi cimborákkal.
- 33 Fontos, hogy minket nem ezeknek a „laikus elméleteknek” az igazságtartalma érdekel! Ténynek vesszük, hogy rokon gondolatokkal találoztunk sok narratívumban is, amelyek lassan kialakítottak egy „népi hős” képet Zámbo Jimmyvel kapcsolatban, s amelyek egyszersmind fontos elemeivé váltak az ő mítoszának is.
- 34 Például így beszélt róla Marietta, a testvére és Kozsó, a kolléga gyászbeszédében.
- 35 Valóban, Jimmy több jótékonyági koncertet adott, és adománnyal segítette a csepeli görög katolikus templom megépítését is.
- 36 Ezt a képet ő maga is táplálta nyilatkozataival.
- 37 Ahogy mi látjuk, a sztármitosz kifejezi, hogy az adott kor emberének mi fontos, mit tart értékesnek, mit gondol arról a társadalmi közegről, amiben él, hogyan viszonyul hozzá, és ezzel párhuzamosan, hogyan látja önmagát.
- 39 Maga az aktus természetesen módosította (bizonyos vonatkozásokban megerősíti, másokban megújítja, átalakítja) is a sztármitoszt.
- 39 Réz András (2001) szerint Jimmy a hetvenes évek olasz tánczenéjét melegítette fel, és egyénítette a maga képére. Ezzel egyetértünk, de túlságosan leszűkítjük a kört, ha figyelmen kívül hagyunk a hazai tánczenei életből azokat az – ugyancsak tragikus sorsú – kollégákat, akiket a rajongók is felemlegettek Jimmy életműve és halála kapcsán: Ihász Gábort, Máté Pétert és Szécsi Pált.
- 40 Valószínűleg éppen ez a projekció az oka annak a 'rajongói vakságnak' is, amely az időnként nagyon is ellene szóló hírek mellett sem engedte, hogy szemükben Jimmy más legyen, mint zseniális zenész, példás családapa, tisztalelkű álmodozó és/vagy nagy társadalmi felelősséggel bíró önzetlen adakozó.
- 41 Ez a diskurzus leginkább az énekes-zeneszerző népszerűségének „titkáról” és munkásságának értékéről szólt. Egyik fontos jellemzője volt, hogy leginkább az ún. „közemberek” reagálásai (szemtől-szemben helyzetekben, sms-ekből, e-mailekből, internetes fórumokról, sajtó- és tv-intervjúkból lehetett ezekről értesülni) és a kereskedelmi tévék, a bulvársajtó munkatársai alakították (és csak néhány esztéta, társadalomtudós vagy szakújságíró hallatta benne hangját).
- 42 Mivel a társadalom mint olyan nem látható, nem hallható és nem kézzelfogható entitás, mindig csak közvetett és részleges kognitív képünk lehet róla. Ha a társadalom vagy annak egy-egy szegmense elvontságánál fogva nem is látható, „erős képi emlékeink” lehetnek vele kapcsolatban. Ezek a képi emlékek származhatnak saját napi élményeinkből, a tankönyvekből, fotóalbumokból és magazinokból ugyanúgy, mint televíziós show-műsorokból (a sztárvendégek és a közönség), televíziós közvetítésekből (focimeccsek, temetések közönsége és a VIP-vendégek) vagy dokumentumfilmekből.
- 43 Sőt, ennek az üzenetnek maguk a legszorosabban vett érintettek, a család és

63
K É K

az RTL Klub döntéshozói, médiamunkásai sem voltak feltétlenül tudatában.

Meglepő, hogy a technológia, a támogatási rendszerek és az államigazgatás fejlődése-fejlesztése milyen sok szállal kötődik a kultúrához, a kulturális sajátosságokhoz, a kultúra minőségeihez. Jelen dolgozatomban a kultúra és a technológia összefüggéseihez, illetve a kultúra posztmodern változásaihoz szeretnék gondolatokat hozzáfűzni.

A kulturális hierarchia átrendeződése trivialis. Miért jelenthető ez ki? Talán, mert már a hétköznapi újságírás is rendszeresen visszatükrözi az

melyet a valóságshow-k résztvevői önkéntesen gyakorolnak. A televízió nézők is alapvetően önkéntesen választják a műsort, bár ez utóbbi néha sajnos inkább csak az azonos tartalmú műsorok közötti választás eredménye. Ki az, aki nem önkéntes ebben a rendszerben? A médium, a televízió, melynek üzleti sikere az általa a megrendelők érdekében kifejtett marketing tevékenységtől függ. Szintügy kiaknázatlan témalehetőséget jelent a kultúrával kapcsolatban a

Ponác György

Márk

A kultúra és az infokommunikációs technológiák

65
K É K

értékek átrendeződését, ami a például reklámokhoz, a fogyasztók befolyásolásához és az emberi szabadságjogokhoz kötődik. A reklámok és a fogyasztók befolyásolása, azaz a marketing cél- és eszközrendszere erősen tapad a kultúrához. A kultúra érték- és normarendszert is jelent, melyet a nyelv hordoz, amely társadalmi érvényű objektív valóság, érzelmeink és gondolataink kifejezésének és közlésének eszköze; olyan jelek és jelszerű elemek rendszere, melyet az egy nyelvet beszélők megértenek. A nyelv, mint a tudás tárháza, változik, miként maga a kultúra egésze is. A nyelvújítók az új szavak révén nagymértékben képesek voltak befolyásolni a kultúrát és az emberek életminőségét. Miért ne lenne képes erre a média, amely elsősorban marketing-célokat szolgál? Az emberi szabadságjogok is változóban vannak. Jó példa erre az emberi szabadságjogokról, így a magánélet sértetlenségéről való lemondás joga,

technológia kulturális feltételeinek és a kultúrával való kölcsönhatásának vizsgálata. Milyen képességek szükségesek a technológiai újdonságok átvételéhez és alkalmazásához? Milyen hatást gyakorol a társadalom és a gazdaság egyes alrendszerére a technológiai újdonságok átvétele? Milyen összefüggés és egymásrahatás figyelhető meg a két kérdéskör elemei között? Ezekre a kérdésekre nehéz kielégítő választ találni vagy önálló, mindent magába foglaló elméletet alkotni. Sokkal fontosabb a válaszok folytonos keresése, az önmagunkkal és mások gondolataival, érveivel, elméleteivel szembeni kritikai hozzáállás, az értelmiségi viselkedés, melynek – véleményem szerint – lesz még reneszánsza a világon és Magyarországon.

A kultúra intézményrendszerében tehát változások zajlanak. Értékek vesznek el és újak teremődnek. Ez önmagában nem meglepetés, a korábbi történelmi korszakokat szintén jel-

lemezte. A folyamatok gyorsasága és iránya azonban újszerű. A korábbi kulturális értékek nagymértékű korrózióját nem csupán a posztmodern szkepszis és a kulturális relativizmus okozza, hanem sokkal inkább a termelési és elosztási rendszerek változásai, amely a marketing eszköz- és célrendszerén keresztül lenyomatokat hagynak a kultúrában, a nyelvben és a társadalmi szerepekben. A posztmodern gazdaság kapitalizmusa nem a régi értelemben vett termelő jellegű gazdaság, hanem az ún. pénzügyi-pazarló jellegű kapitalizmusként van jelen. A végtermék készítése és termelése

helyett a termék értékelése folyik egy mesterséges piacon. Ilyen értelemben véve nevezhetjük a mai kapitalizmust diszperzív hiperkapitalizmusnak. Az életvilág egyre nagyobb szféráját hatja át a pénz, mely folyamat elmaradhatatlan kísérője a kártya, illetve az elkártyásodás. A posztmodern gazdaság és társadalom tendenciái egyre gyorsuló tempóról, gyorsuló fogyasztásról szólnak, illetve a jelenségek vírusos terjedéséről. A kulturális értékek korróziójának, a „rossz” elterjedésének egyik fő szöszölője Baudrillard, elméleteinek jelentős része átültethető a gazdasági folyamatok elemzésének területére is, érdekes interferenciákat okozva ezáltal. Hozzá, illetve gondolatához kapcsolnám mindazokat a jelenségeket, amelyekkel a fenti kontextusban foglalkozni szeretnék:

- A nyelvi jelenségek kulturális és gazdasági konzekvenciákkal járnak.
- A virtualizálódás a fogyasztásban és a kultúrában is egyre erőteljesebb.

Multikultúra

- A pénz az életvilág további életterületeire is behatolt, új társadalmi rendet formál.
- A marketing kompetenciákat von el a kultúrától.

1. A nyelvi jelenségek kulturális konzekvenciákkal járnak

A nyelv társadalmi érvényű objektív valóság. Emiatt a nyelvben megjelenő új fogalmak visszahatnak a fizikai jelenségekre és a termelési folyamatokra. Ahogyan a marketingben alapvető szabály az, hogy a fogyasztás iránti igényt, a keresletet úgy lehet növelni, hogy azt újabb célcsoportokban felkeltik vagy megnövelik, ugyanígy a nyelv hatásmechanizmusában egy jelenséget úgy lehet megkonstruálni és létezővé tenni, hogy a nyelvben létrehozzuk a fogalmát. A vállalatok és a magánszemélyek pénzügyi múltját például a számlatörténet mutatja be.

A valóság-show azért a valóságról szól, mert ez a neve, s kérdés, hogy a valóság konstruálja a show-t, vagy fordítva. Avagy hosszú távon ki hajt hasznát a „nyerőgépekből”? Ennél persze sokkal árnyaltabb, finomabb, ugyanakkor áthatóbb változások is zajlanak a nyelv területén. A rétegnyelvek, a szubkultúrák nyelve újszerű módon terjed és marad fenn a médiumok útján. A délutáni műsorok, a brazil szappanoperák nyelvezetében a dél-amerikai vadkapitalizmusban létrejövő társadalom rendje tükröződik vissza. Célcsoportját a kisnyugdíjasok, rokkantak, munkanélküliek és háztartásbeliek jelentik, akik számára a társadalmi különbségek elfogadása, feldolgozása, internalizálása kulcskérdés. Az általuk nézett és nekik szánt műsorok megnyugtadják őket, hogy a helyzetükről nem tehetnek, a boldogságukat a helyzetük ellenére megtalálhatják, illetve visszaigazolva látják az általuk vallott erkölcsi normák követését.

A technológiai újdonságok is új nyelvi jelenségekkel járnak együtt. A 90'-es évek elején a rádiótelefon elnevezést használtuk a hordozható készülékekre. Azóta a mobiltelefon elnevezés terjedt el, ami a mobilitás nagyobb társadalmi elismerését okozta. Hogyan szólalhatna fel egy általános iskolai tanárnő az osztály előtt a túlzott mértékű mobilitás ellen, mondjuk a gyökértelenség jelenségét ostromozva, amikor az asztalán ott lapul egy mobiltelefon? További példa: először a nyelvi szférában jelent meg az ezerízű cukorka, a népszerű gyermekhős, Harry Potter kalandjainak könyv- illetve film-változatán keresztül. A cukorka fizikai változata hamarosan megjelent a boltokban, majd a film és a könyv hatásának lecsengése után ugyanolyan gyorsan el is tűnt. Van azonban olyan nyelvi jelenségek, amelyek makacsul megragadtak a köztudatban. Az egyház tekintélyének sem tett jót, hogy filmek és híradások során a papságot folyamatosan kapcsolatba hozzák szexuális visszaélésekkel és romlott életmóddal.

2. A virtualizálódás a fogyasztásban és a kultúrában is egyre erőteljesebb

A virtualizálódás, azaz a tranzakciók és az interperszonális érintkezések elektronizációja a kultúrára egyre növekvő hatást gyakorol. A virtualizálódás erőteljesen érinti a termelést, hiszen a hozzáadott érték megtermelésének szférája egyre inkább eltolódik a virtuális szolgáltatások irányába, a primer, a szekunder, a terciér és a kvaterner szektorban is. A primer szektorban a mezőgazdaság illetve a nyersanyag-kitermelés gépesítése, sőt elektronizációja zajlik, de talán még itt a legközvetlenebb a kapcsolat a természettel, az anyagi valósággal. A szekunder szektorban, az iparban a folyamatok döntő, túlnyomó többsége dematerializálódott. A korszerű üzemekben a dolgozók igen csekély

Multikultúra

hányada érintkezik közvetlenül a munkadarabbal, a többiek csupán az arra vonatkozó technikai és egyéb információkkal foglalkoznak, illetve az üzemet irányítják és az adminisztrációt végzik. A terciér szektorban a személyekkel való érintkezés nélkülözhetetlen, ugyanakkor ez az érintkezés is egyre nagyobb mértékben tevődik át elektronikus formába. A mobilszolgáltató cégekkel az esetek többségében a call-centereken keresztül intézzük el ügyes-bajos dolgainkat, a szolgáltatások megrendelését, lemondását, a reklamációkat és az információ-kérést. A szaküzletbe akkor látogatunk el, ha a készülékünk fizikailag meghibásodik vagy újat vásárolunk. A kvaterner szektort, azaz a kutatást érintette leginkább a virtualizálás. A kutatás során általában az input és az output is információ, csak a minősége különböző. Már a természettudományi alap kutatásban is sokszor a számítógépes szimuláció eredménye dönti el, hogy ténylegesen melyik kísérletet végzik fizikailag a laboratóriumban, s a vizsgálatok eredménye is számítógépes jel formájában keletkezik, melyet a kutatók sokoldalúan hasznosítanak tovább. A gazdaság virtualizálódása lassan szintén trivialitássá válik.

A virtualizálás másik fontos színtere az interperszonális érintkezéseké. Bizonyos esetekben ezt úgy is kifejezhetjük, hogy az interperszonális érintkezések piacának virtualizálódása zajlik. Miért mondhatjuk ezt? Azért, mert az életvilág korábban szinte érintetlen területeire hatolt be a pénz, az üzlet. A közgazdaságtan számára például korábban is ismert volt, hogy a háztartási munkát pénzre lehet váltani, de tudjuk, hogy ez a családi életre nézve további következményekkel járt. Az üzletesedés és a virtualizálás, melyek általában együtt járnak, mára elérte a társas ismerkedés szféráját, a házassági kapcsolat fenntartásához szükséges megbeszélések szféráját, a szexualitás szféráját, a tanulást, a képzést, az önszerveződő csoportok

működését és a jogérvényesítés alapintézményeit.

A társas ismerkedésben növekszik az internetes társkereső szolgáltatások és chat fórumok szerepe, illetve az ismerkedés folyamán az elektronikus levél, elektronikus képeslap és rövid szöveges üzenet jelentősége. A partnert a társas kapcsolatban egyre inkább az elektronikus kommunikáció során nyújtott teljesítménye alapján mérik le. A házassági kapcsolatok fenntartásában pedig sokat számít a közös időtöltés, a technikai eszközök iránti hasonló érdeklődés, illetve egymás elektronikus tevékenységeinek elfogadása. Az azonnali elérést biztosító szolgáltatások, úgymint a mobiltelefonon érkező hívás, a rövid szöveges üzenet és az elektronikus levél, mintegy betörnek a magánszférába, és veszélyeztetik az intimitást. Az intimitást egyébként más médiumok, a televízió és az internet által szolgáltatott tartalmak is veszélyeztetik. A szexualitás szférájában szintén tért hódított az elektronizáció, és fokozódott az üzletesedés. A leglátogatottabb honlapok az interneten szinte kivétel nélkül szexuális vonatkozásúak. Talán a legelgondolkodtatóbb az, hogy az emberi érzelmek kifejezése, úgymint a szerelem, a bók, a ragaszkodás, az élettársi kapcsolat, a közös programok szervezése üzleti fogássá, üzleti lehetőségé silányult. Az elektronikus szolgáltatásokon túlmenően a fenti tevékenységek megtestesítői az escort fiúk és az escort lányok, aki jó esetben kizárólag rendezvényekre kísérik megrendelőiket. Az escort szolgáltatást interneten és telefonon lehet megrendelni. Az ilyen tevékenységek kulturális jellemzőit nem szívesen soroljuk a „fogyasztási kultúra” tárgykörébe, pedig megérdemelnénk, hogy szembesüljünk vele. A témakörben a tudományos és az erkölcsi visszacsatolások elégtelenek, a konzervatív és a jóérzésű újságírás pedig szelmalom-

harcot vív. Az interperszonális érintkezések és az ahhoz kapcsolódó kultúra piacosítása töretlenül halad. A virtualizálódás hozzájárul ahhoz, hogy a piac (a fogyasztás) kultúrája alárendelődjen a kultúra piacosításának.

3. A pénz az életvilág további életterületeire is behatol, új társadalmi rendet formál

A posztmodern társadalom a pénz társadalma, a pénz-projekt totalitássá válásának korszaka. A fejlett államokban a pénz a kontroll szinte kizáróla-

67
K É K

gos eszköze, a szabályozás, a kiigazítás is ezen az instrumentumon keresztül valósul meg. Mit jelent mindez? A pénz szabályozza a társadalmi hovatartozást, a személyek által használt kártyák típusát és a fogyasztás idejét, illetve tereit. Az idő és a tér relativizálódik, virtualizálódik. A munka világát, a képzést és a szakmai előrehaladást szintén a pénz mozgatja. A szociális segélyek és a nyugdíj szintén a pénz világán keresztül irányítja a személyek életét. A pénznek a modern korszakban is jelentős szerepe volt mind a gazdasági, mind a társadalmi életben. A posztmodern kor újdonsága a pénz totalitássá válása és új életterületekre való behatolása.

A pénz virtualizálódása a közgazdaságtanban a papírgazdaság kialakulásában manifesztálódik. A papírgazdaság a pénz illetve a pénzhelyettesítő eszközök virtuális szaporodásának és áramlásának eredményeként jön létre, és tipikus jellemzője, hogy volumene

többszörösen meghaladja a reáltermelés értékét. Jó példa erre, hogy a világ tőzsdéin már néhány munkanap alatt lebonyolódik a világ éves össztermelése értékének megfelelő volumenű kereskedés. Ebben a virtuális gazdaságban a pénz olyan jelzőszám, amely megmutatja a személyek társadalmi helyét és értékét. A kontroll növekedése és a jogrendszer (ezen belül a kintlévőség-behajtás) biztonságának javulása együttesen azt okozza, hogy a magánszemélyek hitelképessége javul. Ezt kihasználva a lakosság eladósodása egyre nő. A pénzvilág törvényei alapján a rendszeres jövedelemre

csak a megélhetés finanszírozására és minimális takarékoskodásra használják számlájukat. Az egyre vagyonosabb csoportok multifunkcionális, non-stop virtuális és fizikai szolgáltatások igénybe vételére alkalmas kártyákkal rendelkeznek, melyek nagy része hitelkártyaként is funkcionál. A pénz tárolásának és elköltésének tehát sajátos kultúrája van, mely társadalmi hovatartozáshoz kötött. A Tescoban nem fogadják el az American Expressst, az ékszerboltban jó néven veszik a hitelkártya használatát.

A munka világában, a képzésben és a karrierben a pénz, mint virtuális jelzőszám domináns szerephez jutott. A dolgozó adott esetben egy multinacionális cég egy konkrét irodájában tölt el akár több évtizedet úgy, hogy közben csak az íróasztala, a számítógépen feldolgozott adatok minősége, a felelősség mértéke és természetesen a bankszámlájára rendszeresen érkező jövedelem nagysága változik. A jövedelmet jelző számsor aztán belépőt jelent társadalmi vagy fogyasztási csoportokhoz. A képzés szintén növekvő mértékben válik elektronikussá: már léteznek elektronikus jegyzetek, konzultáció elektronikus levélben, dolgoztatás, tesztelés számítógépen és más hasonló felhasználási módok. Az infokommunikáció helyet követelt és kapott a képzésben. Az infokommunikációs eszközök használata, illetve az arra való képesség viszont újabb határvonalakat húz a társadalmi csoportok közé. A kor, a nem, a végzettség, a szakmai tapasztalat, a munkahely, a család és egy sor egyéb tényező befolyásolja az IKT eszközök használatának mértékét illetve célját. Egrészt számít az, hogy egy személy használja-e az IKT eszközöket: ha nem, akkor kizárja magát bizonyos csoportokból és továbbfejlődési lehetőségekből. Aki használja, az munkához vagy privát tevékenységekhez veszi igénybe. Az ő esetükben a felhasználás

módja, célja, minősége a meghatározó. A marginalizált csoportok jogellenesen telepített számítógépes játékokkal, és bulvár (illetve erotikus) tartalmú honlapok böngészésével töltik ki az idejüket; eközben a preferált helyzetű csoportok szakmai együttműködésre, privát és üzleti hálózatokban való részvételre, hasznos programok kezelésének elsajátítására, kreatív munkára, illetve tartalmas szórakoztató filmek nézésére használják fel a technikai eszközöket. Az értékkeremtés a virtuális világban, informatikai eszközök révén történik, ezért a tökefelhalmozás is tudás formájában, és sokszor tacit knowledge, azaz rejtett tudás, alkalmazói vagy szakértői tudás formájában zajlik le. Az újratermelési folyamat egyben a társadalmi helyzet újratermelését is magával hozza. Kedvező fejlemény, hogy a tudás és a pénz csak korlátozottan konvertálható és személyhez kötött. Ez bizonyos védelmet jelent az individuumban számára. A kultúra ebben a rendszerben mint az újratermelés közege jelenik meg, hiszen a társadalmi kapcsolatok, a kölcsönös segítségnyújtás és a kommunikáció feltétele a kultúra. A posztmodern virtuális újratermelés tehát értékeket is tetelez, ugyanakkor marginalizál, sőt exkluzál is csoportokat.

4. A marketing kompetenciákat von el a kultúrától.

A kultúra, amely az emberiség szellemi örökségének tárgyasult formáit, a művészeti és tudományos alkotásokat, illetve az emberi viselkedés egyes normáit és tanult mintáit is magában foglalja, szintén olyan területe az életvilágnak, amelyet kezd uralma alá hajtani a virtuális pénzt használó gazdasági rendszer. A művészeti alkotásokat egyre intenzívebben használják fel marketing célokra, a szponzorálás a mecenatúra felől a marketing-szerződéses irányába tolódik el. Az emberi viselkedés és a műveltség számos aspektusa köthető már az üzleti szfé-

68

K É K

kedvezőtlen kamatozása, alacsony összegű hiteleket lehet kapni, amelyek az élethelyzetek változásai révén rendszerszerűen veszélybe sodorják a hitelfelvevők egy részének illetve családtagjaiknak az egzisztenciáját. Az ingatlanra és értékpapírokra hitelt felvő magánszemélyek akár a presztizsfogyasztásuk finanszírozása érdekében is megkapják a legkedvezőbb feltételű hiteleket, sőt a bankok versengenek érte, hogy hitelt nyújthassanak a számukra.

A társadalmi csoportok létét is egyre inkább a pénz tartja fenn illetve legitimálja. A marginalizált helyzetű csoportok szinte csak az állam által juttatott kártyákkal rendelkeznek, úgymint személyi igazolvány, amely a pénzügyi tranzakciók korlátozott körének igénybe vételére alkalmas, például postai utalványok átvételére. Az alacsony státusú csoportok rendelkeznek kártyákkal, amelyekkel elvileg részt vehetnek a forgalomban, de általában

Multikultúra

Összefoglalás, következtetések

rához, illetve a marketinghez. A viselkedéstípusok, életstílusok és kommunikációs formák áruvá alakítása a marketing eszközeinek felhasználásával történik. Az életcélok bemutatása a külvilág felé, az egyén önmeghatározása növekvő mértékben függ a bizonyos márkájú italok, üdítők, ételek fogyasztásától: például az egészséges életmód követéséről a Norbi 1-Update ételek fogyasztásával lehet meggyőzni a külvilágot. Természetesen eközben a vásárlásra költött pénzen kívül semmiről nem kell lemondanunk: nagykiszerezésű babkonzerv is kapható ilyen márkamegjelöléssel. A Red Bull energiáitall legutóbbi reklámfilmjében Szent Péter arról panaszkodik, hogy mivel az emberek szárnyakat kaptak az energiáitalltól, ő elvesztette a munkáját, s maga így kommentálta az esetet: „Hogyan fogok így állást kapni? Egy kétezer éves portás...?!” Röviden, egy üdítőital elfogyasztásával a cukor és a koffein mellett a kétezer éves kultúránk egy szeletét is elfogyaszthatjuk, és erről naponta kapunk megerősítést a médiából. A technikai eszközök, fedélzeti számítógéppel ellátott személyautók, laptopok, stb. is hasonlóképp működnek: általuk kialakíthatjuk a személyiségünket. A hatásmechanizmus a modern korig alapvetően fordítva működött. A posztmodern kor közléte és értelmisége számára igazán fontos az lenne, hogy ezekről az új jelenségekről egyáltalán értesüljön, és visszacsatolási mechanizmusok alakulhassanak ki. Jelenleg az internet területén működik ez a visszacsatolási mechanizmus a leghatékonyabban, számos jó gyakorlatot lehetne átvenni az információs kor önkéntes alapon, autonóm módon szerveződő közösségeinek működéséből.

Az infokommunikációs technológiák fejlődésének, illetve alkalmazási lehetőségeinek kutatása során meglepő módon olyan témák kerültek felszínre, amelyeknek jelentős társadalomtudományi tartalommal bírnak. A technológiai folyamatokra és a gazdasági alkalmazásukra vonatkozó kutatások, sőt a gyakorlat sem nélkülözheti a kultúrát, mely továbbra is a társadalmi-gazdasági haladás egyik központi területe. A kultúra egyes területeit egyre inkább áthatja a technika és az üzleti szemlélet, de a teljes gyarmatosítása elvi és gyakorlati szempontból is lehetetlen. A kultúra bizonyos elemei tárgyiasultak, más, személyes, interperszonális jellegű elemei pedig személytelen, sztenderdizált üzleti szolgáltatásokká alakultak át. Az üzleti élet, a marketing tendenciái elérték a nyelv kompetenciaterületeit. A virtualizálódás jelensége lehetőséget adott a korábban kizárólag személyesen nyújtott szolgáltatások átalakítására és az igények tömeges, interaktív, tértől és időtől független kiszolgálására.

A pénzvilág egyre újabb életterületet formál át. Ez a jelenség nem új, viszont a mértéke, a folyamat gyorsasága és az érintett területek jellege mindenképpen az. A posztmodern kort jól jellemzi az elkártyásodás és a pénz, mint társadalmi, kulturális jelzőszám megjelenése. Az egyén pénzügyi, vagyoni helyzete és mozgásteret a tevékenységeinek egyre nagyobb részét befolyásolja. A karrierben az előrehaladás, a szabadidőben a hobbitévékenységek, és ugyanígy a kultúrához és technológiai újdonságokhoz való

hozzáférés lehetősége, esélye növekvő mértékben függ az üzleti, pénzügyi helyzetétől. A marketing eszköztára kibővült, és sor került a kultúra, a nyelv és egy sor más szféra, például a vallás bevonására, átalakítására. Ezeknek a szféráknak az erőterei és önmozgása korábban jobban elkülönült az üzleti élettől.

Zárásképpen elmondhatjuk, hogy a posztmodern kor társadalmi, gazdasági jelenségei nagyobb publicitást és hatékonyabb visszacsatolási mechanizmusokat igényelnének, szükség lenne a változások demokratikusabb elfogadtatására, egyáltalán megértésére és a kont-

69

K É K

rollmechanizmusok legitimációjára. Ezzel kapcsolatos jó példák elsősorban a társadalomtudomány berkeiben és az internetes közösségekben születtek.

IRODALOMJEGYZÉK (helyett)

A dolgozatot saját kútforrásból, a korábbi tapasztalataimból és olvasmányélményeimből merítve készítettem el. Hálás vagyok Barsiné Pálmai Éva szociológusnak a megértést és a szerzők megismerését elősegítő diszkuszióért, és Wenczel Imrének, irodalomtanáromnak a kritikai szemléletmód erősítéséért. A posztmodern kor társadalomtudományával kapcsolatban olvastam el könyveket Baudrillard-tól, Dessewffy Tibortól és Aldo Haeslertől. Az infokommunikációs technológiákra vonatkozó ismereteket műszaki és gazdasági szakkönyvekből ismertem meg.

Bevezetés

Először is azt illene tisztázni, mi is a squat. Angol szó, eredetileg azt jelenti: gubbasztani, kuporogni; a squatter pedig házfoglaló, aki beköltözik egy üresen álló házba, hogy ott meghúzza magát. Eleinte ez azokra vonatkozott, akik kényszerűségből költöztek be üresen álló épületekbe, mert nem volt hol aludniuk. Néhány évtizede azonban Nyugat-Európában elindult egy mozgalom, amelynek keretében művészeti squatok jelentek meg, amiknek a közössége már nem feltétlenül a társadalom szegényebb rétegeiből

ni tudó hajléktalanoknak szállást, stb. Mindezzel szerették volna felhívni a figyelmet a „műemlékvédelmi intézkedések figyelmen kívül hagyására, a fiatalok lakásproblémáira és arra, hogy lehet anélkül is színvonalasan szórakozni, hogy folyamatosan fogyasztanunk és ezért folyamatosan fizetnünk kellene”. De amikor a nyilvános megnyitó után (amire újságírókat, tévéseket is meghívtak) a tulajdonos értesült az eseményekről, menniük kellett. Azt mondják, nem bánták meg, hogy vállalták a médiában való szereplést, mert így, bár ki kellett költözniük, de sok emberhez eljutott, amit közvetí-

Falus Sára

ak57: squat, squatterek?

Kulturális antropológiai megfigyelések az ak57 klubban

kerül ki, vannak köztük fiatal művészek, anarchisták, társadalmi aktivisták, környezetvédők is. (vö. Szántó, 2005:1–3)

Azóta ez a mozgalom sok európai városba eljutott, de Magyarországot eddig elkerülte. Voltak próbálkozások már a rendszerváltás előtt is és utána is. Például '89-ben a Nap utcában, amit a Fidesz szervezett, '91-ben a mostani Trafó épületében, a francia Resonance csoport szervezésében, vagy '92-ben a Forgách utcai Decentrum alternatív, anarchista helyen, de ezek nem voltak hosszú életűek.

Most, 2004 októberében újra hallhattunk a médiában magyar squaterekről, amikor a Centrum csoport elfoglalta az üresen álló volt Úttörő Áruházat. Rendbehozták, kitakarították egy részét, kiállításokat rendeztek be, ingyenes ruhaboltot és adományokból működő büfét nyitottak, terveztek vetítéseket, fiatal együtteseknek próbatermet, önmagukról gondoskod-

ni szeretnének. A legtöbb róluk megjelent cikk támogatja a csoportot, és sajnálatát fejezi ki, hogy menniük kellett.

Azóta új foglaltház nincsen, viszont van egy pince a Dohány utcában, ahol valami olyasmi folytatódik, ami az Úttörő Áruházban elkezdődött. A társaság nem teljesen ugyanaz, mert vannak, akik továbbra is „igazi squatot” keresnek (ezt a helyiséget nem elfoglalták, hanem egy ismerős engedte meg, hogy használják), és vannak, akik azt mondják, hogy most ez van, ezt kell először elindítani, utána lehet majd nagyobbban gondolkozni. Emellett folyamatosan jönnek újak is, akik szeretnének bekapcsolódni. Azt mondják, „bárkit szívesen fogadnak, aki nem vall kirekesztő, rasszista nézeteket és nem használ kemény drogot”.

December elején költöztek be (ez alatt azt értem, hogy akkor kezdtek el itt tevékenykedni, akkor hozták ide a már meglévő bútorait, stb.), a több-

Multikultúra

ség nem lakik itt, de bármikor lehet itt aludni), azóta folyamatosan próbálják kitölteni a helyet (egyre több bútor és dekoráció) és az időt, vagyis programokat szervezni. Eddig az állandó programok között van többféle filmklub, anarchista vitakör, „csináld magad” kézműves foglalkozás, és több civil szervezet tartja itt heti megbeszéléseit.

Hogyan határozza meg ez a csoport saját magát „a squatokhoz” képest, vagyis ahhoz az ideálhoz képest, ami a squatokról, squatterekről általában él bennük. „A squat illegális”, de a pincét nem kellett elfoglalni. Tekinthető-e ettől még squatnak? Létezik-e az ő interpretációjukban squat-(szub)kultúra Magyarországon, annak ellenére, hogy a szó szoros értelmében vett elfoglalt ház nincsen. A squat definiálja a squattert (az, aki a squatban lakik, tevékenykedik) vagy külön lehet választani őket úgy, hogy a squat már nem mint konkrét hely, hanem mint funkció jelenik meg? Az érdekelt, hogy ezekre a kérdésekre a közösség milyen különböző válaszokat ad.

Kutató és terep

Látszólag sokkal könnyebb olyan közösségekben kutatni, ami közel van, vagyis bármikor odamehetek, s akár én is része lehetnék minden kutatástól függetlenül. De be kellett látnom, hogy a megszokott életritmusomat megtartva nem lehetek igazi „résztevő”, úgyhogy, azt hiszem, olyan terepet kéne választanom, amivel tudok úgy foglalkozni, hogy csak azzal és semmi mással közben.

Az, hogy ketten kutattunk ugyanabban a közösségekben (Töröcsik Judittal), nem azért van, mert fel akartuk osztani egymás közt a kérdésköröket valamilyen szempont szerint, egymástól függetlenül jutott eszünkbe, hogy ezt szeretnénk csinálni, nem törekedtünk arra, hogy mindig együtt menjünk, és most külön összegezzük megfigyeléseinket. Tapasztalataink összevetése még hátra van.

Amikor elkezdtük a kutatást, még semmit sem tudtunk róluk, csak a tv-ből, újságokból hallottunk az Úttörő Áruházról, úgyhogy elég furcsák lehettünk, ahogy egyszer csak belecsöppentünk a költözésbe, hogy dobozos sört vittünk (ebben a közösségben nagyon fontos a környezettudatosság), stb. Személyiségünkben adódóan különböző tempóban és különböző módon kapcsolódtunk be a pince életébe. Egy ideig meg voltam győződve róla, hogy társamat (aki sokkal közvetlenebb volt nálam) már rég befogadták, de engem – akármennyire is kedvesek velem – teljesen kívülállónak tartanak. De aztán eljött az a pillanat, amire, gondolom, minden antropológus vár, amikor a csoport egy kívülállónak már nem mint idegent vagy vendéget, hanem a „mi” halmaz részeként mutat be: új ember jött és nekem mondták, hogy vezessem körbe, magyarázzam el neki, mi ez az egész.

Rögtön elmondtuk, hogy azért vagyunk ott, mert írni is szeretnénk róla, amire cinikusan megjegyezték, hogy már lassan több az antropológus, a filmes, a szociológus, az újságíró, mint az aktivisták, de aztán ezzel nem nagyon foglalkoztak többet, csak néha került elő viccelődős megjegyzések formájában. Ez egy nyitott közösség, bárkit szívesen látnak, de folyamatosan bizonyítanunk kellett, hogy nem csak figyelünk, hanem tevékenyen részt is szeretnénk venni a hely működtetésében,¹ vagyis ők maguk szólítottak fel minket a résztvevő megfigyelésre. Így az ő szemükben most már egyáltalán nem mint antropológusok vagyunk ott jelen, ami egyrészt jó, másrészt, bizonyos szempontból eléggé megnehezíti a munkát, mert így nincs meg az a kiváltságunk, mint a messziről jött tudatlan idegennek, hogy sokat és evidens dolgokat kérdezzünk. Bevonnak minket is bármibe, ha szeretnénk, megosztanak velünk sok mindent, egészen ad-

dig, amíg elő nem kerülnek azok a kérdések, amikről úgy érzik, hogy csak azért érdekel minket, mert a tanulmányukhoz kell. Amint túl sokat kérdezőnk, vagy bármivel eszükbe juttatjuk, hogy mi erről hamarosan írni fogunk valamit, minden kapu bezárul, kitérnek a válaszadás elől vagy elterelik a témát. Ezért hát nem készítettünk egyetlen interjút sem, a kérdéseinket a kötetlen beszélgetések közben tettük fel, apránként, ahogy egy-egy szóba került, a hangsúly egyértelműen a résztvevő megfigyelésen volt.

Azért nehéz ilyen típusú közösségekben kutatni, mert azon kívül, hogy

71
KÉK

igyekszünk minél többet ott lenni és valóban részt venni a csoport életében, nagyon kevés eszközünk van. Ugyanis ellentétben például egy messi kis falu lakóival, ők pontosan tudják, mit jelent az, hogy kulturális antropológia, sokan olvastak már ilyen tanulmányokat, és tisztában vannak vele, hogy ha tényleg egyet is értünk a céljaikkal, szimpatikusnak is találjuk, amit csinálnak, sőt, valószínűleg akkor is megkerestük volna őket, ha nincs ez a kutatás, elsősorban azért vagyunk ott, mert az egyetemen, ahova járunk, ez kell ahhoz, hogy jegyet kapjunk. Nem jó szerep ilyen értelemben az egyetemet képviselni, mert ez is egy intézmény,² amit rengeteg kritika ér a közösség részéről, amivel mindegy, hogy mi egyetértünk vagy sem, mert mégis az a helyzet, hogy egyetemistaként szeretnénk róluk írni egy tanulmányt. Tehát az egyetlen lehetőségünk, hogy megpróbáljuk bebizonyítani, hogy tényleg miattuk vagyunk ott,

Multikultúra

nekünk is fontosak a céljaik, és nem emlékeztetjük őket arra, hogy mi kutatunk is, vagyis nem készítünk interjúkat, nem rajzoltatunk velük mentális térképeket a pincéről, stb.

Subkultúra?

Azt a kifejezést, hogy „squat-kultúra” még leírni is alig merem, mert hogy beszélhetnék ilyesmiről Magyarországon, amikor jelenleg itt egyetlen foglaltház sincs, de ennek ellenére, ez a csoport egyértelműen közösségnek tekintni magát. Az egyik fiú ezt mondta a pincébe

Az Úttörő Áruház elfoglalásáról készült egy dokumentumfilm, amiben Csillag Gábor (aki résztvevő volt, de itt mint kulturális antropológust kérdezték meg) a squatról, mint szubkultúráról beszél, aminek megvan a saját nyelve, rítusai, értékrendje. Azóta bezárták a Centrum házat, ennek ellenére a szubkultúrának nem kell szükségszerűen eltűnnie a squattal együtt, viszont érdekes, hogy pont az a részlete hiányzik, ami alapján az egészet meghatározzuk. Csillag Gábor azt is mondja, hogy a squatot az különbözteti meg a legtöbb más szubkultúrától, hogy nem csak a divatnak hódol, nem öncélú, hanem értelmezni, kritizálni próbálja az őt körülvevő világot, tagjai tudatosan magukévá tesznek egy világszemléletet. Itt felmerülhet a kérdés, hogy ha egy csoportnak nincsen saját értékrendje, világszemlélete, ami megkülönbözteti őket más csoportoktól, akkor nevezhetjük-e egyáltalán szubkultúrának? Ezen kívül, amellett hogy egy szubkultúrának van saját értékrendje, csatlakozhatnak hozzá olyan emberek is, akik számára a hozzá kapcsolódó életforma vonzó, és nem elsősorban a világszemlélet, a célok, az ideológiák. Ez a squat esetében is így van, a divat megnevezést csak a hozzá kapcsolódó egyértelműen negatív megítélés miatt nem szerencsés használni.

A szubkultúrának több definíciója is született már, ezek között van olyan, ami szerint szubkultúrába belépni, mások szerint belekerülni kell; van, amelyik szerint a jelenség reakció, mások szerint kényszerreakció. Korábban egyértelműen negatívan ítélték meg, bűncselekmények kapcsolódtak hozzá (legalábbis elméletben), később aztán pont fordítva, a posztmodern világ sivárságával és meg nem érthetőségével szemben a szubkultúra mint a „jó” és a „jelentés” képviselője jelenik meg (Rácz, 1998: 51–54). A szubkultúrába tartozók

mások, vagy azért, mert elutasítják a környező társadalom intézményrendszerét, érték- és normavilágát (Rácz, 1998:51–54), vagy azért, mert a modern ipari civilizáció kirekesztette őket magából, és ezért kultúrájuk nem a tömegkultúra formái szerint alakult (Klaniczay, 2003:20–21). De az is lehet – és ez az, ami közelebb áll a kulturális antropológiai megközelítéshez – hogy „domináns kultúra és szubkultúra nem léteznek, csak saját nyelvhasználati szokásokkal rendelkező, laza társas hálók vannak, melyek szövetsége alkotja a társadalmat” (Loytard, 1984; vö. Geertz, 2001:246–270). Bármennyire is megnyugtatónak tűnik ez a kijelentés, valójában nem könnyíti meg a dolgot, csak megváltoztatja, mert így nem a „domináns kultúrához” képest, hanem a többi „laza társas hálóhoz” képest kell meghatároznom ezt a közösséget.

„ak57”

A helyet általában csak mint „a pince” emlegetik, de a szórólapokra azt írják, hogy **ak57**, amiből az 57 még egyértelmű, mert a Dohány utca 57-ben van, de az ak-ra három megfejtést is szoktak adni a név alatti sorban apró betűvel: „alternatív közösség”, „aktivista klub” és „autonóm kezdeményezések”. Ez a három együtt kell ahhoz, hogy megértsük, mi ez az egész: „valami más” és „önállóan” az. Az autonómia nagyon fontos elem nemcsak ebben a csoportban, de általában a squatterek önmeghatározásában (vö. Szántó, 2005:13–14). Ez sok mindenben megnyilvánul, például választ ad arra a kérdésre, amit a legtöbbet hallok velük kapcsolatban: „Miért nem tudják ezeket a programokat, összejöveteleket megtartani mondjuk, egy művelődési házban, miért ragaszkodnak annyira a házfoglaláshoz?” Azért, mert éppen azt nem szeretnék, hogy egy intézmény határozza meg a működésüket, felhasználja őket saját céljainak megvalósítására (például, bevételt szerezzen

költözéskor: „Csak két hete vagyok itt, de mindig is tudtam, hogy vannak valahol olyan emberek, mint én”. Az ő szóhasználatukban olykor megjelenik a szubkultúra kifejezés, mint öndefiníció, de persze ezzel nem mindenki ért egyet; hallottam olyat is, aki csoportról beszélt, amibe különböző szubkultúrákból kerültek be emberek (például, punkok, zöld aktivisták). Azt, hogy a közös identitás kérdése még tisztázatlan, de tudatosan töreksenek a definiálására, jól mutatja, hogy a szervezői megbeszélések³ tervezett témái között például, szerepel egy ilyen pont is: „általános identitás- és víziókeresés”. Eddig még nem sikerült megfogalmazni, hogy pontosan kiknek szól ez a hely és nincs még meghatározva a kapcsolatuk más kezdeményezésekkel. Illetve ezek folyamatosan alakulnak, nyilván most is van valami közös azokban, akik idejárnak, van egyfajta viszonyuk más helyekhez, csoportokhoz, de ezek a kapcsolatok egyelőre kimondatlanok.⁴

művészeti tevékenységükből). Lényeges összetartó erő a közösségben a társadalmi intézményrendszer folyamatos kritikája és hogy önmagukat valahogy ezen kívül próbálják meg elhelyezni. Persze, ez teljesen sohasem lesz megvalósítható. Ezt az ellentmondást úgy oldják fel, hogy ők „kritizálnak és nem pedig elutasítanak”. (Erre alább még visszatérek.)

Tér és tárgyi környezet

Praktikus oldal

Azért fontos erről így külön beszélni, mert a hely, a pince az, ami meghatározza a közösséget és az ott zajló eseményeket. Ezt a csoportot nem lehetne ettől a bizonyos tértől függetlenül vizsgálni, ugyanis anélkül nem létezne.

Négy részből áll a hely: „*aktív szoba*”, „*passzív szoba*”, lakószoba, büfé (plusz a vizesblokk). Ha lemegyünk, az „*aktív szobába*” érkezünk, ahol barkácsolni, varrni, festeni, stb. lehet. Innen két szoba nyílik, de az újonnan érkező mindenképpen a büfé felé megy tovább; a másik helyiségbe, ahol a könyvtár van, és ahol a vetítéseket szokták tartani, csak azok mennek be, akik már otthonosabban mozognak itt. Ez egy csendesebb, nyugalmasabb programok számára fenntartott szoba, ami ha térben nem is, de szerepét tekintve mindenképpen „beljebb” van. Az élet inkább a büfében zajlik.⁵ Itt az asztalok és székek nem külön kis csoportokban vannak elhelyezve, hanem körbe a fal mellett. Ez szerintem azért fontos, mert nagyban hozzájárul ahhoz, hogy amint belép ide valaki, tényleg „*résztevéje lesz az itt zajló eseményeknek*” (ahogy azt a szórólapjukon hirdetik), mert ahogy beül ebbe a körbe, bekerül a közös beszélgetésbe is. És ez az, ami miatt ez nem egy olcsó szórakozóhely: nem csak azért, mert „*nem muszáj fogyasztani és nem rak ki senkit a portás záráskor*”, hanem főleg azért, mert tényleg mindenki (aki akarja) egy csoport részének érezheti magát.

Gondolhatnánk, hogy ehhez az életformához szegényes tárgyi környezet kapcsolódik, hiszen a squathoz hozzátartozik, hogy illegális, ebből következően bármikor kilakoltathatják őket, és akkor mindenüket vinniük kell. Ez a valóságban nincs így, még ha „igazi squatról” van szó, akkor is mindig hosszútávra terveznek, nem csak mint ideiglenes szállást rendezik be, a pince esetében pedig nem is kell kilakoltatástól tartaniuk, mivel legálisan⁶ tartózkodnak ott. (Persze, ez így nem teljesen igaz, mert a szomszédokkal való, nem teljesen felhőtlen viszonyból sok problémájuk adódik, amik veszélyeztethetik a klub működését, de alapjában véve nem törvénytörő, hogy ott vannak).⁷ Vannak székek, asztalok, fotelek, polcok, szekrények, sőt még egy-két ágy is, amiket lomtalanságon gyűjtöttek össze, ezen kívül hűtő, tv, videó, varrógép, számítógép stb., amik valakinek már nem kellettek, tehát nem a könnyen szállíthatóság jellemző a berendezésre.

Ebből a felsorolásból az is kiderül, hogy nem mondható szegényesnek ez a környezet, ami miatt sokan hitetlennek tartják őket. Hogy „*miközben magasztos eszméket hangoztatnak (például a fogyasztói társadalom ellen), ők se tesznek semmit azért, hogy változzon a mostani helyzet*”. Erre a közösség tagjai azt mondják: az, például, hogy használnak Internetet, nincs ellentmondásban az elveikkel, hiszen ők globalizációkritikusok, nem pedig globalizációellenesek, tehát a globalizáció bizonyos részleteit pozitívan ítélik meg, más részleteit viszont elutasítják.

Művészeti oldal

Ahogy a beköltözés óta folyamatosan birtokába vette a csoport a teret, egyre több rajz, festmény, plakát, felirat, stb. jelent meg a falakon, sőt, már komplett kiállításokat is láthattunk. Ezekre

lehet mondani, hogy szép vagy nem szép, meg hogy „*ez maga az idiotizmus*” (StAuby Tamás, képzőművész a már említett dokumentumfilmben), de az biztos, hogy műalkotásnak kell tekinteni őket, mert ezzel a céllal készültek. Egyikük szerint „*a squat maga műalkotás*”, a hely a benne történő kulturális eseményekkel együtt.

„*A tiszta esztétikai hatás, bármilyen formában bukkanjon fel és bármilyen mesterség hozza is létre, elsősorban azal a kérdéssel kerül szembe, hogyan lehet elhelyezni a többi társadalmi tevékenység sorában, hogyan lehet belefűzni egy-egy sajátos életminta szövetébe*”

73
K É K

(Geertz, 2001). Ebben az esetben ez a kérdés nem annyira bonyolult, mint például a jorubáknál, akikről Geertz beszél, mert a pincében található műalkotások szinte mind szorosan kapcsolódnak egy ideológiához, egyértelmű üzenetük van, nemcsak a közösség tagjai, de gyakran a feliratoknak köszönhetően a kívülállók számára is. Általában jellemző rájuk, hogy számukra az ideológia nem pusztán az a háttérben meghúzódó háló, ami összetartja a világszemléletüket, cselekedeteiket, műalkotásaikat, stb., hanem egy egyértelműen kimondott, a mindennapi életben jelenlévő dolog. Szinte állandóan beszélnek róla, magyarázzák a pincében elhelyezett plakátokon, feliratokon, az Út-törőben (autonóm *mozgalmi hírlevél*, amit havonta jelentetnek meg).⁸

Ennek két oka van, az egyik, hogy a közösség alapvető sajátossága az ön-maga és környezete, ezek kapcsolatainak folyamatos értelmezése, értékelése.

(Ez nagyban megkönnyíti az antropológus munkáját, mert ezek olyan kérdések, amikre egyébként nehéz lenne rákérdezni. Ezen kívül egy új nézőponttal gazdagítja a kutatást: különbségek és hasonlóságok, amit mondanak magukról és a megfigyelt jelenségek között). A másik, hogy az üzenet azoknak is szól, akik esetleg nincsenek tisztában a csoport számára evidens fogalmakkal, kifejezésekkel.

Squatok és az ak57

Sokan voltak már külföldi squatokban, és ide is gyakran jönnek külföld-

74
KÉK

ről, van, aki csak pár éjszakára, van, aki hosszabb időre. Sok európai városban vannak squatterek, de ezek nem elszigetelt közösségek, a személyes kapcsolatoknak köszönhetően folyamatosan tudnak egymásról. Számon tartják, hogy hol nyílt új, vagy hogy hol akarnak bezárni squatot. Az ak57 ugyanúgy szól külföldieknek is, mint magyaroknak. A szórólapokból mindig van angol nyelvű változat is, a pincében a feliratok mindenhol több nyelven is szerepelnek.

Az utóbbi évek egyetlen budapesti foglaltházára, az – ugyan csak rövid ideig működő – Centrumra egyfelől, mint „boldog békeidőkre” tekintenek vissza, másfelől egyesek a „háború kezdetének” is aposztrofálják. (Az aktivista.hu-n megjelent erről egy résztvevő cikke *A háború elkezdődött* címmel.) Az a háború, aminek első lépéseként az emberek kezükbe veszik a saját sorsukat és nem hagyják, hogy mások döntsenek helyettük.

Ez a gondolat az egyik kiindulópontja a mozgalomnak. (A mozgalom meghatározás tőlük származik.) Egyfelől: sokan tagjai olyan civil szervezeteknek, mint például Az Utca Embere, Lehet Más a Világ, Zöld Fiatalok, stb., akik szeretnének aktívan részt venni a társadalom életében; másfelől: az ak57-ben „a döntéshozatal a megegyezés-alapú bázisdemokrácia elvei szerint működik” (ez áll a szórólapon és a pincében elhelyezett plakátokon), vagyis a döntéseket közösen hozzák és csak azokra vonatkozik, akik részt akarnak venni bennük.

Az, hogy ez a valóságban miként működik, már más kérdés, mert demokrácia ide vagy oda, természetesen itt is van egy „belső kör”, s nem tudna működni a hely, ha nem lenne egy állandó, szűkebb társaság, akik döntenek olyan ügyekben, amikről nem lehet vagy nem akarnak mindenkit megkérdezni.

Azért persze nem szeretném úgy beállítani, mintha csak jól hangzó szlogenként hangoztatnák a „bázisdemokráciát” és közben valójában kemény diktatúra működne. Ehhez a „belső körhöz” közel lehet kerülni. Azzal, hogy valaki időt és energiát áldoz a hely jobbra tételére, elismerést szerez, és hamarosan az ő véleménye is meghatározó lesz. Olyan konfliktussal nem találkoztam, amikor problémát jelentett volna, hogy valaki lelkesen belevetette magát a szervezésbe, de rossz irányba vitte a dolgokat, mert nyilván olyanok csatlakoznak, akik egyetértene a már meglévő elvekkkel, gyakorlatokkal.

Sokan mondják magukat squat-ternek, de biztosan nem mindenki, és arról is megoszlanak a vélemények, hogy az ak57 squatnak számít-e. A szó eredeti értelmében biztosan nem az, hiszen ez egy ismerős pincéje, nem pedig foglaltház, vagyis nem illegális. Pedig ez az ő meghatározásuk szerint egy fontos kritérium, itt egyál-

talán nem részletkérdés, hogy hol van az a hely, ahol a csoport tagjai találkozni tudnak, mert maga a házfoglalás szimbolizálja a törekvéseiket, ez az első lépés, amivel kifejezik tiltakozásukat a politikai hatalommal szemben.⁹

Viszont, ha az illegálitás kérdéséről mégis eltekintünk, és azt nézzük, hogy hasonlít-e ezeknek a fiataloknak a világlképe, értékrendje a squatterekéhez, hogy van-e valami hasonlóság aközött, ami itt történik, és aközött, ami a squatokban, akkor már nem ilyen egyértelmű a helyzet. (Persze itt most felmerül a kérdés, hogy mi alapján veszem egy kalap alá Európa összes squatját és squatterét? Mivel nekem személyes tapasztalatom nincs róluk, csak abból tudok kiindulni: nem lehet véletlen, hogy ugyanazzal az elnevezéssel illetik magukat. Tisztában vagyok vele, hogy ez a probléma ennél sokkal bonyolultabb, de itt most nem ez a lényeg, amikor „a squatterekről” beszélek, inkább a közösség róluk kialakított képére gondolok.) Ahogy Grenoble-ban „az alternatív kultúra sok helyen összeér az antiglobalizációs törekvésekkel, a mérsékelt baloldali társadalomkritikával és a némileg romantikus módon az anarchista ideák felé kacsintó meggyőződésekkel” (Szántó 2005:5), ez itt is igaz. Nagyon sok a közös vonás ezeknek az embereknek a világszemléletében, ahogyan emellett, hogy folyamatosan kritizálják, hisznek benne, hogy „lehet más a világ”¹⁰ és ahogyan és amit ezért tesznek (erről nekem is van személyes élményem, mivel gyakran jönnek ide külföldi squatokból). És van valami hasonló ezeknek a helyeknek a hangulatában (amit a külföldiek gyakran mondanak is), ami ugyan nehezen körülírható és nehezen magyarázható, de talán fontosabb kérdés az illegálitásnál.

És itt most visszaérkeztünk ahhoz a kérdéshez, hogy létezik-e squat-kultúra Magyarországon. Ha elfogadjuk ezeket a kissé homályos kritériumokat, és emellett találunk olyanokat, akik squatternek mondják magukat (márpedig találunk), akkor szerintem igen.

Összegzés

Ennek a tanulmánynak és az ezt megelőző terepmunkának nem az az igazi eredménye, hogy miután nagyjából körbejártam a témát, arra jutottam, hogy tulajdonképpen, mondhatjuk, létezik Magyarországon squat-(szub)kultúra, amennyiben azt elfogadjuk, hogy egyáltalán (máshol, ahol vannak foglaltházak és vannak hagyományai az ilyen típusú közösségeknek) létezik ilyen. Hanem inkább az a tapasztalat, amivel közelebb kerültem ahhoz, hogy mi is az, hogy kulturális antropológia és milyennek is kéne lennie egy ilyen kutatásnak. Hogy a „résztevő megfigyelésnek” csak úgy van értelme, ha valóban részt vesznek mindenben, ami ott zajlik és nem csak ott vagyok, a pusztán jelenlét még nem elég. Nagyon érdekes és fontos is, hogy az antropológusok a saját társadalmukban megfigyelhető jelenségekkel (is) foglalkozzanak, de azt hiszem, ezt csak akkor lehet jól csinálni, ha előtte egy „klasszikus”, a saját környezetemtől távolabb álló terepen is kutattam már.

Multikultúra

IRODALOM

- Geertz, Clifford (2001): A művészet mint kulturális rendszer; A józan ész mint kulturális rendszer. In *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Osiris.
- Klanczay Gábor (2003): *Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években*. Budapest: noran
- Liotard, Jean-François (1984): *The post-modern condition: A report on Knowledge*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Rácz József (1998): *Ifjúsági (szub)kulturák, intézmények, devianciák*. Budapest: Scientia Humana.
- Szántó Diana (2005): *Squat-világ, squat-kultúra*. (kézirat, megjelenés alatt *Anthropolis*, 2. szám).

JEGYZETEK

- 1 Ez sok minden lehet: egy program megszervezése vagy akár mosogatás is, bármi, ami jelzi, hogy hajlandóak vagyunk időt és energiát áldozni rá.
- 2 Erről később még lesz szó.
- 3 Ezekre a szervezői megbeszélésekre bárki eljőhet, aki úgy érzi, hogy tevékenyen részt tud venni a szervezésben. Hetente egyszer tartanak ilyet, megbeszéljük a következő hét programját, hogy ezekben ki milyen szerepet vállal

és megvitadják az előző héten felmerült problémákat.

- 4 Például nemrég volt egy kezdeményezés, ami egy szórakozóhely bojkottjára hívott fel. Csatlakozzanak vagy ne csatlakozzanak ehhez, mint „a klub”, vagy mindenki maga döntse el, hogy mit gondol erről?
- 5 Ennek az az egyszerű és prózai oka, hogy itt lehet dohányozni.
- 6 Az illegális-legalitás kérdéséről még később lesz szó.
- 7 A konfliktusok abból adódnak, hogy a lakókat zavarja az időnként hangos zene és hogy idegenek jönnek-mennek a ház udvarán.
- 8 Az első a Centrum Ház megnyitóján jelent meg, és most áprilistól indult újra (mióta már működik annyira a klub, hogy van idejük erre is). Legnagyobb részét az ak57 programja tölti ki, ezen kívül külföldi squatokról, az adott hónapban aktuális eseményekről (programok, tüntetések, stb.) számolnak be. „Az Út-törő azért van, hogy helyt adjon az alternatív életformát, ne adj’ isten, miniatűr „világmegváltást” célzó kezdeményezéseknek” – áll az áprilisi szám első oldalán.
- 9 Léteznek – ha nem is teljesen legális, de – féllegális, megtört squatok is (pl. a „102” Grenoble Berriat negyedében), lásd Szántó Diana kutatását, és beszámolóját az *Anthropolis* 2005/2. számában.
- 10 Ez egy civil szervezet neve, aminek sokan tagjai közülük.

Bevezetés

E tanulmány a multikulturalizmus és az állampolgári jogok közötti kapcsolatot vizsgálja,² vajon a multikulturalizmus valóban szükséges komponense az állampolgárságnak, vajon ez pusztán jelentéktelen modorosság, vagy inkább a valódi egyenlőség megvalósulása előtt képez akadályt? A tanulmányban e kérdéseket két szinten – elméleti és tapasztalati – fogom vizsgálni, amely vizsgálat folyamán az integrációra mint értékre és folyamatra fogok koncentrálni olyan társadalmak kontextusokban, amelyek a nem-

ennek? Ráadásul az integráció ugyancsak elválaszthatatlan a jó társadalom definíciójától. Számos társadalomban az integráció értékke és elérendő cellá vált, ami persze magával hoz egy sor egyéb folyamatot, amiknek működésbe lépése az elérendő cél realizálása során törvényszerű.

Azzal, hogy az integrációt egy nagyobb elméleti és történeti keretbe helyezzük, képesek leszünk megjelölni az őt minden mástól megkülönböztető elemeket, és ezen elemek egymástól való függetlenségét és átalakulásait.

Danielle Juteau¹

Állampolgári jogok, integráció és multikulturalizmus

zeti lét különböző modelljeit példázzák. Teszem ezt azért, hogy rávilágíthassak azon vitákra, amelyek különböző társadalmi összefüggésekben a multikulturalizmust mint gyakorlatot, politikát, illetve ideológiát övezik.

Integráció a pluralista társadalmakban

Az integráció mint érték

Az integráció többjelentésű fogalom, amely egy összetett és különböző formákban jelentkező jelenséget takar. Rengeteg kérdés vetődik fel ezzel kapcsolatban: mik az integráció specifikus tulajdonságai; miben különböznek az integráció fogalmai és folyamatai más olyan kapcsolódó fogalmaktól és folyamatoktól, mint az adaptáció, az asszimiláció vagy az akkomodáció; hogyan lehet az integráció fogalmát operacionalizálni, illetve mik a határai

Integráció és egyenlőség

Az integráció – azon túl, hogy önmagában is érték – egyúttal magában foglalja az egyenlőség értéke felé irányuló elkötelezettséget és ennek alkalmazását is a közösség minden tagjára vonatkozóan – nemre, „fajra”, etnicitásra, nemzetiségre, vallásra, bevándorló státuszra stb. való tekintet nélkül.

Az integrációt felfoghatjuk egy asszociatív struktúra értelmében, amit társadalmi közösségnek (societal community) nevezünk. (Parsons, 1967) Ez utóbbi lényege tulajdonképpen egy irányadó rendben áll, ami az adott populáció közösségi életének megszervezését szolgálja. Ez az irányadó rend olyan értékeket és normákat foglal magába, amiket az adott társadalom kulturális rendszere legitimált; ez az irányadó rend olyan közösségekre alkalmazható, amelyeknek jól körvonalazott határai vannak, és egyértelműen elkülöníthetők azon kö-

zösségektől, amelyek nem tartoznak hozzájuk.

Az egyenlőség egy adott társadalomban való aktualizálását kettős folyamatként foghatjuk fel. A folyamat egyik fele horizontális természetű; ez foglalja magában az állampolgári státusz megszerzését és folyamatos kiterjesztését újabb populációkra (pl.: rab-szolgák, nők, vagyonnal nem rendelkezők, bevándorlók stb.); ez tulajdonképpen azt kívánja meg, hogy megtagadjuk az állampolgárság alapjául szolgáló különböző kizáró kritériumokat. A folyamat másik fele vertikális jellegű; ez már azt is megkívánja, hogy az egyenlőség értéként való tiszteletétől továbbladjunk a tényleges (de facto) egyenlőség megteremtéséhez – vagyis az állampolgárság három összetevőjének, a jogi, a politikai és a társadalmi (szociális) összetevők intézményesítéséhez. (Parsons, 1967)

Integráció és de facto egyenlőség

Az állampolgárság fejlődését történelmi perspektívában elsőként Marshall (1949) tanulmányozta. Az állampolgárság és az egyenlőség közti szoros összefüggést tárgyaló elemzése maradt – elő-előforduló gyenge pontjai ellenére – mind a mai napig az e területen folyó kutatások kiindulópontja. Az állampolgárság a jogok három típusát foglalja magába, amelyek közül mindegyik más és más évszázadban lépett az intézményesülés fokára. Az ún. szabadságjogok (a jogok első nemzedéke – *a ford.*) a XVIII. század végén nyertek megfogalmazást, és olyan jogokat sorolunk ebbe a kategóriába, mint a személyes szabadság, a szólásszabadság, a vallásszabadság, a szabad tulajdonlás és szerződéskötés joga, valamint az igazságossághoz való jog (értsd: törvény előtti egyenlőség). Ezen jogokkal elsősorban a törvényszékek intézménye társítható. A politikai jogok köre (második generáció – *a ford.*) a XIX. században lett el-

ismerve; ide soroljuk az olyan jogokat, mint a politikai hatalommal felruházott testületek munkájában való részvétel joga (hivatalviselés), illetve az ezen testületek tagjainak kiválasztásában való közreműködés joga (választójog). A leginkább társítható intézmények ez esetben a parlament és a kormány (ill. a közigazgatás különböző szintjei). Végül, a XX. században került sor a szociális jogok (harmadik generáció – *a ford.*) intézményesülésére. E jogok érvényesülését szolgálják például az olyan rendelkezések, amelyek a társadalmi egyenlőség (a társadalmi helyzet egyenlősége nem azonos a jövedelmek egyenlőségével) biztosítását kívánják szolgálni. Ilyenek többek között az oktatás demokratizálása vagy az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés egyenlő feltételeinek megteremtése. Marshall – röviden – azt a következtetést vonja le, hogy az állampolgárság három komponensének, különös tekintettel a szociális komponensre, intézményesülése részben hozzájárult a társadalmi osztály-hovatartozásokon alapuló egyenlőtlen ségek megszűnéséhez, illetve enyhüléséhez.

Marshall úttörő munkájából kiindulva Parsons (1967) azon folyamatokat kezdte tanulmányozni, amelyek az egyenlőség értékének aktualizálásához vezettek az Egyesült Államokban. Ezen folyamat első lépcsőfokának tekinthetjük a társadalom azon erkölcsi elkötelezettségét, hogy a társadalom tekintetel legyen minden egyes tagjára, és hogy az állampolgárság intézményesülése inkább társító (asszociatív), mint elkülönítő („aszzkriptív”) alapokon történjen. Ám egy ilyen irányú elkötelezettség – legyen az bármilyen őszinte – önmagában nem elég a lényegi (tényleges, de facto) egyenlőség biztosításához. Valójában rengeteg tényező befolyásolja (segíti, katalizálja vagy gátolja, késlelteti) az állampolgárság három összetevőjének intézményesülését.

Az állampolgárság jogi komponense (egyenlő elbírálás, illetve megítélés jogi fórumok előtt – kapcsolódva az állampolgári jogok első generációjához – *a ford.*) összefüggésben áll azon értékrend alkalmazásával, amely az adott társadalmi kontextusban működik (Parsons, 1967:430). A közösség tagjai rendelkeznek olyan alapvető jogokkal, mint a szólás- és vallásszabadság vagy éppen a törvény előtti egyenlőség. A törvényhozás és az ítélkezés (bírói hatalom – *a ford.*) folyamatai arra szolgálnak, hogy – kodifikálván és alkalmazván őket – megerősítsék ezen jogokat. Az állam-

polgárság politikai komponense ezen jogok érvényre juttatását segíti elő. Ezen politikai komponens abban áll, hogy biztosítja a politikai folyamatokban való részvétel lehetőségét, ami – többek között – magában foglalja a szavazáshoz való jogot, illetve a döntéshozás befolyásolásának jogát. A politikai és jogi komponensek megléte azonban csak szükséges, de nem elégséges feltétele az egyenlőségnek. Ugyanis mindkét komponensnek csak annyiban van értelme, amennyiben minden társadalmi csoport rendelkezik azokkal a képességekkel, amelyek szükségesek ahhoz, hogy szerepeiket érdemlegesen betölthessék, ami viszont megkívánja az esélyegyenlőség megteremtését. A szociális (társadalmi) komponens pedig olyan értékek meglétét teszi szükségessé, mint a társadalmi erőforrásokhoz való egyenlő esélyű hozzájutás és a diszkrimináció „hiánya”. A jöletli állam által foganatosított intézkedéseket pont a

szociális jogok elismerése legitimálja. Ezen intézkedések között olyanok vannak, mint a mindenki számára biztosított egészségügyi ellátás, a nyugdíjrendszer, a foglalkoztatási alapok, az ingyenes oktatás stb. Amint azt majd a következőkből látni fogjuk, a szociális jogok a közelmúltban fontos változásokon mentek át.

Integráció és bevonás („inklúzió”)

Észak-amerikai kontextusban az integráció egyúttal inklúziót is jelent. Az állampolgárság három összetevőjé-

a vizsgálódás középpontjába. Ez a fel fogás magában hordozza a pluralizmus értéként és fenntartandó állapotként való elfogadását. A strukturális vagy társadalmi pluralizmus egy olyan társadalmi szerkezetet feltételez, amelynek egyik fő jellemzője az intézményi megkettőzöttség és a társadalmi szerkezet egészenek egymással párhuzamos, rokonítható, egymást nem kiegészítő jellegű részegységekre való szétválása. (van den Berghe, 1967: 270) Kanadában például tíz tartományi kormány működik, két hivatalosan elismert nyelvet beszélnek és négyeszeresét az iskolahálózat, amit Québecben még a külön katolikus és protestáns iskolai tanácsok révén is tovább differenciálnak. (Prolux, 1993) A kulturális pluralizmus, amely vagy együtt jár a strukturális pluralizmussal, vagy nem, az egymástól elkülönülő kulturális csoportok pusztá jelenlétéből fakad.

Míg a strukturális pluralizmus alapulhat más, a kulturális különbözőségtől eltérő tényezőkön (pl.: szegregáció, apartheid), addig a kulturális pluralizmusnak gyakran velejárója a strukturális pluralizmus, vagy legalábbis az erre irányuló igény (vehetjük példának Kanadát). A helyzetet tovább bonyolítja, hogy néhány kulturális és strukturális értelemben plurális társadalom híján van a normatív pluralizmusnak. Ez utóbbi jelenségre szomorú példa a közelmúltbeli etnikai tisztogatás Bosznia-Hercegovinában. A pluralizmus – formáit, szintjeit fontosságát stb. tekintve – sokrétű marad, és továbbra is viták, tárgyalások, konfliktusok egész sorának fogja még gyökerét képezni. A következőkben olyan specifikus kérdéseket vizsgálunk meg, amelyeket két, gyakran egymással összeegyeztethetetlennek tűnő idea (a normatív pluralizmus és az egalitarizmus) vet fel: a normatív pluralizmus iránti elkötelezettség megléte olyan társadalmakban, ahol

hasonlóan alapvető értékeknek számít az egalitarizmus is.

Pluralista integráció: az állampolgárság és a nemzeti lét különböző modelljei

Az utóbbi néhány évben igen megnövekedett az állampolgárság kérdésével foglalkozó művek száma, amelyek többnyire kétféle orientálódtak: az egyik csoport az állampolgárság és a jóléti állam közötti szoros kapcsolatban látja a lényegét, míg a másik inkább az identitás és a nemzet közötti összefüggéseket vizsgálja behatóbban. Az írásmunkák elsősorban az állampolgársággal járó jogok kiterjesztését, illetve körének bővítését, valamint ennek határait, gátjait, „ellenzéket” vizsgálják. A horizontális kiterjesztés tulajdonképpen a társadalmi közösség határvonalainak újradefiniálását, következtésként az állampolgársághoz kötődő jogok alkalmazásának korábban ebből kizárt csoportokra való kiterjesztését jelenti. A vertikális bővítés ezzel szemben az állampolgárok státuszát közvetlenebbül érintő szociális jogoknak – különös tekintettel a kollektív jogokra, a javak újraelosztását érintő rendelkezésekre és az identitások elismerésére – az újradefiniálását takarja.

a) Az állampolgárságot szabályozó törvények típusai

Az ezen részben vizsgálandó horizontális kiterjesztés két fázison ment át. Kezdetben olyan küzdelmekről volt szó, amiket olyan lakossági csoportok indítottak az állampolgárságért, mint az USA-ban élő afro-amerikaiak vagy számos nyugati demokrácia nőtagjai. Ekkor folytak viták a bevándorlónak, illetve azok gyermekeinek biztosítandó jogokról, amely viták különböző országokban más és más eredménnyel zárultak.

Megfigyelhetjük, hogy az állampolgárságot szabályozó törvények összhangban állnak a társadalom és a nemzeti lét domináns modelljeivel.

nek intézményesülése ugyanis a kulturális pluralizmus elmosása, az egésztest alkotó részpopulációk asszimilációja nélkül megy végbe. Ebben a kontextusban az egyenlőség inkább szorosán összekapcsolódik a pluralizmussal, semmint hogy ellenében hatna. Fontos megjegyezni, hogy az olyan értékeket, mint az integráció, a demokrácia, az egyenlőség és a pluralizmus, sosem nézhetjük önmagukban, a többitől elkülönítve. Mindig is viták középpontjában fognak maradni, és csak hosszas megbeszélések és elnyúló konfliktusok árán fognak diadalmasodni.

A pluralizmusnak több egymásra kölcsönösen ható dimenziója van: az ideológiai (vagy normatív), a strukturális és a kulturális (Schermerhorn, 1970; van den Berghe, 1967). A normatív pluralizmus azon felfogásra utal, amely a különböző etnikai-nemzetiségi csoportok egymás közötti kapcsolatainak alapvető céljait helyezi

(Schnapper, 1991) Az állampolgárság modelljeivel és a velük együtt járó jogokkal és kötelességekkel kapcsolatban mélyrehatóbb elemzés található néhány korábbi munkámban.

Ezekben megmutatom, hogy a nemzet a történelem terméke. Ennek fényében a különböző nemzetek, mint – mondjuk – a francia, a német, az amerikai vagy a kanadai, különböző „pályáivék” termékei; ennek megfelelően különböző elképzeléseket fejlesztettek ki olyan alapvető kérdésekről, mint például, hogy mik voltak, hogy mik most, és hogy mik akarnak lenni, vagy mikké kéne lenniük. Eből egyenesen következik, hogy szerepfelfogásaik, terveik „személyes” közösségi történetben gyökereznek, amelyből kizárólag őket jellemző ideológiák, politikák, gyakorlatok nőnek ki. A nemzeti ideológiák alapján véve vagy „organicista” (organikus) vagy territoriális (területi) elven nyugsznak, de különbséget tehetünk köztük a bennük érvényre jutó pluralista modellek különböző típusai (multikulturális, interkulturális, transzkulturális stb.) alapján is. Ezen a ponton ezeket kell megvizsgálnunk.

Az európai szakirodalomban általánosan megfigyelhető egy tendencia, aminek képviselői bináris keretek közt gondolkodnak a nemzetéről: az „ősiségen” alapuló nemzetet az állampolgárok nemzetével állítják szembe. (Juteau–McAndrew, 1992) Az egyik oldalon van tehát a nemzet, amely a vérségi kötelékek által definiálja magát, míg a másik oldalon az, amelyik a területiségen, illetve politikátörténeti ismérvek alapján teszi ugyanezt. Az első ideáltípust, illetve megközelítést tehát nevezhetjük „organicistának”, míg a másodikat nevezhetjük akár „voluntarisztikusnak” is; az elsőre lehet példa Németország, a másodikkra Franciaország.

Mindkét fent említett megközelítés hordoz magában problémákat. Ha a nemzetiséget a közös ősi alapozzuk – mint ahogy ez a jus sanguinis esetében történik – akkor ezzel tulajdonképpen azon folyamatokat álcáz-

zuk, amelyek az etnicitás társadalmi kitermeléséért felelősek; ez a biológiai aspektusokat helyezi a középpontba, ami ennek következtében szükségszerűen alapvető kulturális és politikai kérdéssé válik, és – példánkban – kizár a körből minden nem német génállománnyal rendelkező egyént.

Franciaország ezzel szemben az „álmamisági” (statist) modellhez áll közelebb, hisz a területiséget, a jus solit hangsúlyozza. Azonban – mint ahogy erre már fentebb utaltunk – ez a koncepció sem problémamentes; először is, az állampolgársághoz való hozzáférés itt is korlátozott: nem minden francia területen született személy számít francia nemzetiségűnek; másodsor, ahhoz, hogy valaki megkapja a francia állampolgárságot, elég magas fokú asszimiláción kell átesnie. Röviden fogalmazhatunk úgy, hogy Franciaországban az állampolgárság a francia kultúra birtoklásával kapcsolható össze. Vagyis bár a franciák elkülönítik a biológiai szférát a politikaitól, ezzel szemben viszont a politikai identitást egyenlővé teszik a kulturálissal. Egy példa: Dominique Schnapper a következőket írja *La France de l'intégration* című, 1991-ben megjelent könyvében: „On est français par la pratique d'une langue, par l'apprentissage d'une culture, par la volonté de participer à la vie économique et politique”.

Tulajdonképpen a dolgok nem is olyan egyszerűek, mint ahogy azt a fenti bináris felosztás sugallja. Először: minden egyes modell hordoz önmagában egy kicsit mind az organicista, mind pedig a voluntarisztikus megközelítésből egyaránt. Ahogy arra A. D. Smith (1986) is emlékeztet minket, mind a territoriális, mind az etnikai modellben képviseltek egy-egy jellegzetes tulajdonság a másiktól: „Különböző időpontokban megvizsgálva a kérdést egy adott nemzetben is változó arányban érvényesül az etnikai, illetve a territoriális komponens”.

Másodsor: létezik még legalább egy modell, amelyik a másik kettőtől teljesen különálló, azokkal teljesen egyenrangú, és amelyik elsősorban a telepes társadalmakra (settler societies) jellemző; ilyenek Ausztrália, Kanada és az Egyesült Államok pluralista modelljei. A territorialitáshoz (területiséghez) kapcsolódó jogok teljes mértékben érvényesülnek, ami megnyilvánul abban, hogy az illető állam területén történő születés esetén automatikusan jár az állampolgárság; ráadásul az állampolgárság aránylag könnyen megszerezhető az újonnan érkező idegenek részéről is. A politi-

79

K É K

kai közösség és a közös eredet „szükségszerű” összekapcsolódása nem történik meg; ráadásul az állampolgárság megszerzése még a teljes kulturális asszimilációt sem igényli. A többszörös (összetett) kulturális identitás gond nélkül létezhet párhuzamosan az egységes nemzeti identitással; sőt, alkalmanként éppen ez a nemzeti identitás essenciája. Sokan vélik úgy, hogy ez a pluralista modell talán az első posztmodern nemzeti modell. Azonban – minden különbözőség ellenére, a másik kettőhöz hasonlóan – ez a modell is hordoz magában mind organicista, mind voluntarisztikus, mind pedig asszimilacionista trendeket, amelyek szoros kölcsönhatásban állnak egymással a domináns orientáción belül.

Kanada és Québec – más nemzetekhez hasonlóan – különböző történelmi „pályáivék” termékei; ennek köszönhető az, hogy egymástól eltérő elképzeléseik vannak arról, mik ők, mik voltak, és mi felé törekcsenek.

Mint ahogy azt már említettük általánosságban, az ő felfogásaik, terveik is egy közös történelemben gyökereznek, amelybe bele kell értenünk más közösségekkel való kapcsolataikat is, és ami specifikus gyakorlatok, politikák, ideológiák megszületéséhez vezetett. Ennek tudható be az is, hogy Francia Kanada „organicista” és Angol Kanada „államisági” modelljétől eljutottunk egy, a másikkal „kölsönösen hasonlító” pluralista modell adaptációjához.

Az egyenlőség értékét végül elfogadták, és belevették a jogok és szabadságok 1982-es Kanadai és a Québeci Kartájába. A kanadai állampolgárság

megszerzéseinek feltételei és körülményei, valamint az állampolgársággal együtt járó jogok közötti kapcsolatot. Ha így teszünk, ki fog tűnni például, hogy bizonyos szempontokból a német modell az ún. „institucionális dominációhoz” áll a legközelebb anynyiban, hogy az állampolgárságot – a verségi kötelékeknek tulajdonított fontosságnak megfelelően – egy korlátozott számú ember számára tartja fenn. Ezzel szemben Franciaország a maga részéről elismeri a letelepedéshez való jogot és sokkal nyitottabban kezeli a nemzetiséghez való tartozás kérdését – jöllehet az asszimilacionista modellhez való ragaszkodás esetükben előidézi a politikai és a kulturális identitás közti egyenlőségételt. Ez egyszerűbben fogalmazva azt jelenti, hogy az állampolgárság elnyerésének előfeltétele a domináns közösségbe való beilleszkedés. (Kaplan, 1991) A pluralista modellel elsősorban az olyan telepes társadalmaknál találkozhatunk, mint amilyen az Egyesült Államoké, Kanadáé vagy Ausztráliáé; esetükben az állampolgárság alapja a jus soli, illetve a „politikai” szándék (értsd: a betelepülni kívánó „hozzátartozási” szándéka – *a ford.*), és megszerzése nem igényel asszimilációt.

Pluralista integráció és kisebbségi jogok

Az állampolgárság jogi és politikai komponenseinek intézményesülése pluralista kontextusban sajátos problémákba ütközik, ami különösen igaz a szerkezeti pluralizmust nézve. Miképp lehet aktualizálni és garantálni a sokféle különálló közösség vallási, oktatási, nyelvi és egyéb alapvető jogait?

A kisebbségek állampolgári jogainak védelme gyakran kulturális vagy területi autonómia formájában valósul meg. Az előbbi egyénekhez (perszonális), az utóbbi területekhez (territoriális) kötődő alapokon nyugszik. (Es-

man, 1972) Az utóbbi esetet példázza Kanada és Québec kapcsolata; a területi autonómia szintje és fontossága viták kimeríthetetlen forrását képezi – különös tekintettel a kijelölt területi egységen élő kisebbségek jogositványaira. A helyzetet tovább bonyolítja ráadásul, hogy a szerkezeti pluralizmus nemcsak makrostruktúrákban aktualizálódik, mint amilyen például egy föderális államszervezet, hanem olyan jelenségekben is, mint a felekezeti alapokon létrejövő párhuzamos iskolarendszerek.

Integráció és szociális jogok

A szociális jogok vertikális bővítése heves ellentéteket gerjesztett. Az egyenlőség értékének aktualizációja szükségszerűen felveti az ennek realizálásához, tényleges viszonyokká való transzformálásához szükséges rendelkezések meghozatalának problémáját. A de facto egyenlőség megköveteli a formálisan megfogalmazott jogoktól a ténylegesen érvényesülő jogokig való eljutást. (Hall–Held, 1990) Ebben az értelemben nem beszélhetünk már esélyegyenlőségről – helyett már az eredmények, a kimenetel (output) egyenlőségéről kell, hogy beszéljünk. (Dahrendorf, 1984; Turner, 1986) E helyütt gondolnunk kell a rendszerszerű diszkrimináció elleni küzdelemre – különös tekintettel annak szerepére a foglalkoztatáshoz kapcsolódó méltányossági programok szervezésében. Míg azonban abban látószólag általános egyetértésre jutottak a szakértők, hogy az outputok egyenlősége nem egyezhet meg csupán az esélyek egyenlőségével, (Bell, 1975) addig a kívánatos output elérésének eszközeire vonatkozólag már korántsem ilyen nagyfokú a konszenzus. Vajon a kollektív jogok ellentétesek az univerzalizmus értékével vagy éppen hogy az ennek eléréséhez szükséges eszközöknek tekinthetők?

Ráadásul a nyolcvanas évek folyamán olyan más politikai orientációk is felerősödtek, amelyek a megelőző orien-

jár mindazoknak, akik kanadai földön születtek (elhajlás a jus soli [right du sol] felé), és egyszerűen megszerzhető a bevándorlók részéről is. Minden kanadai – minimális kivétellel – rendelkezik az alapvető emberi és politikai jogokkal. Rendelkezések születtek a szociális jogok minél szélesebb körű kiterjesztésének elősegítésére is (ingyenes és kötelező oktatás, egészségbiztosítás, munkanélküli segély – hogy csak néhányat említsünk). Persze ez még messze nem jelenti automatikusan az eredmények egyenlőségét is. A foglalkoztatottsághoz való jog területén tett meglehetősen élénk erőfeszítések ellenére a gazdasági recesszió – hasonlóan egyéb más térségekhez – itt is aláasta a jóléti állam politikai törekvéseit.

b) Az állampolgári jogokra ható befolyások

Alaposabban meg kell vizsgálnunk a fent leírt modelleket, az állampolgárság

Multikultúra

táció irányvonalával szöges ellentétben álltak – ilyen volt a reaganizmus és a thatcherizmus. Ezek az orientációk előfutárai voltak azon „ellenirányzatoknak”, amelyek megkérdőjelezték a jóléti államnak létjogosultságát és intézkedéseinek értékét annak dacára, hogy sokan ezeket elengedhetetlennek tartották a szociális jogok aktualizálásához. (Giddens, 1982; Hall–Held, 1990; King–Waldron)

Végezetül az állampolgársághoz kapcsolódó szociális jogok intézményesítése szükségszerűen további akadályokba ütközik a pluralista keretek között, amely akadályok közül a legfontosabb és legösszetettebb az, amit Taylor (1992) az egyenlő elismerés politikájának nevezett; ezt értelmezhetjük a kulturális egyenértékűség (politikai) elismeréseként vagy a különböző kultúrák egyenértékűségét elismerő politikaként. Vajon miben állhat ez ma, és vajon mi válhat még ebből?

Szociokulturális integráció

Jelenleg számos társadalomban két általános érték és két politikai orientáció létezik egyidejűleg, amelyek mindegyike az egyetemes egyenlőség eszméjéből vezet le önmagát – ez az egymás mellett létezés azonban természetesen korántsem mentes a nehézségektől. Az emberi lények méltóságának egyenlő voltát hirdető elv, amely a XVIII. század végén született, egyszerre lett forrása egy univerzalista orientációnak, amelynek lényegét minden egyes állampolgár méltóságának és a jogok egyenlőségének elve képezte; és egy partikularista orientációnak, amelynek alapját az identitás modern fogalma és a sajátosságok elismerésére irányuló követelés adta. Taylor (1992) meglátása szerint a Rousseau és Herder által megfogalmazott autenticitás eszményének öröksége lett annak az eszmének kiindulópontja, amely morális jelentőséget tulajdonít annak a képességnek, hogy meg tudjuk hallani a belső hangokat, és oda tudunk figyelni rájuk.

Az identitás belülről fakad, és belső dialógusok határozzák meg; az elismerés politikája ezen belülről fakadó autenticitás eszményén alapszik. A jelen eszmefuttatás Taylor elemzését tekinti hivatkozási alapnak.

Mindkét fentebb vázolt modellt az egyenlő megbecsülés fogalmára épül (minden egyes állampolgárnak kijár, hogy a többi állampolgárral egyenlő mértékben tiszteljék). Az első modellt a különbségekre való tekintet nélküli egyenlő bánásmódot követel, míg a második azt követeli, hogy a partikularizmust ne csak elismerjék, hanem védjék is meg. Ezen két álláspont szüntelenül ellentétben van egymással; annál is inkább így van ez, mivel az univerzalista orientációt (vagyis az egyenlő emberi méltóság politikájának különbségeket figyelembe nem vevő álláspontját) tipikusan hegemon (felsőbbeségi) kulturális csoportok képviselik. Következésképpen – ezen álláspont érvényesülésének esetében – kizárólag a kulturális kisebbségek kényszerülnek arra, hogy tőlük idegen formákat fogadjanak el és vegyenek fel, amit nyilvánvalóan tekinthetünk diszkriminatívnak és valami olyannak, ami a másodrendű állampolgár státuszába taszítja őket. Így – az emberi méltóság egyenlőségének elvéhez folyamodva – nyilvánvaló, hogy a partikularizmus és a kulturális és nemzeti „non-homogenizáció” tekinthető indokoltabbnak. Az ilyen követelések hasonló konfliktusoknak adnak teret, mint amelyeket a különböző forrásdisztribúcióra irányuló követelések indukáltak. Ekképp az egyenlőség értékének aktualizációja a szociális jogok intézményesülését igényli, amelyek maguk is újra- meg újradefiniálódnak a különböző sajátos keretek között.

A partikularizmus elismertetésére irányuló követelések számos különböző formát öltenek. Mindazonáltal nem minden liberális tendencia gátolja meg a partikularizmusok létezését.

(Taylor, 1992:61ff) Bizonyos társadalmak, amelyek kényesek a közösségi célokra és a legalapvetőbb értékekre, hajlamosak relative nagy fontosságot tulajdonítani egyrészt meghatározott jogok egységes bánásmóddal szembeni megvédésének, másrészt a kulturális túlélés lehetővé tételének. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a kulturális különbségeket az összes jogszabály alkalmazásánál figyelembe kéne venni (gondoljunk például a habeas corpusra!).

Taylor emlékeztet minket arra is, hogy a liberalizmus nem szolgáltat olyan semleges terepet, amely lehetővé tenné

81
K É K

az összes kultúra egymás mellett, párhuzamos létezését. A liberalizmus „harcos” hitvallása – még nyitottabb formáinak esetében is – bizonyos határokat állít fel ennek a párhuzamos létezésnek. Míg bizonyos fokú variabilitás elfogadható a Karták alkalmazásakor annak érdekében, hogy az eltérő kulturális kontextusok is számításba eshessenek, ugyanezen kérdés gyilkosságra való felbujtás (a Rushdie-ügy) és megcsonkítás esetén egyszerűen felvethetetlen.

Ráadásul az előzőkön felül még további, jóval összetettebb tényezőket is számba kell vennünk. Többé már nem arról van szó, hogy megengedjük-e bizonyos kultúrák bizonyos határokon belüli létezését: a jogok egyenlősége a kultúrák egyenértékűségének vélelmzését követeli meg tőlünk. A másik „feletteskedésének” kitett csoportok, melyeknek értékei korábban megvetés, lenézés – de legalábbis semmibevevés – tárgyai voltak, mindig is hangoztatták ezen elvet felszabadítás

küzdelmek folyamán. De még ennél is többről van szó: az összes létező kultúra egyenértékűségének felismeréséről és elismeréséről. Taylor érvel a kultúrák egyenértékűségének a látatlanban és hiteltelen módon történő megítélésével szemben, ehelyett ő az összehasonlító jellegű kulturális analízis módszerét javasolja. Ez utóbbi arra készíti minket, hogy változtassuk meg korábbi nézőpontjainkat és szélessítsük ki látókörünket; ily módon az „íteletmondások” artikulációja során egy korábbtól eltérő értékelési keretben tudunk mozogni.

Nézetünk szerint ezen paraméterek szükségese a kérdéskör tárgyalásá-

gok aktualizációját és ezen jogok törvényi, jogi és politikai összetevőinek institucionalizációját.

Az integráció, az egyenlőség és a pluralizmus valamilyen formája iránti tisztelet legitím értékek, amik körül széleskörű egyetértés alakult ki számos liberális-demokratikus társadalomban. Mindamelllett e konszenzus mögött konfliktusok, nézeteltérések és egy kisebb fokú megosztottság is megbújik: a pluralizmusnak melyik formáját, pontosan mely szociális jogokat, mely elosztó rendelkezéseket, mely politikai törekvéseket is kellene elfogadni és támogatni?

A szociális jogok és a szociokulturális integráció aktualizációja a leghevesebb összekülönbözéseknek is teret nyithat. Sok ember szemében a különböző újraelosztó (pl.: foglalkoztatási méltányosság) vagy a bizonyos közösségek továbblétezésének biztosítását megcélzó (pl.: a québeci nyelvpolitikai döntések) intézkedések foganatosítása az univerzalizmus és a jogegyenlőség elvének megsértését jelenti. Ezenfelül ott van még a kulturális és a strukturális pluralizmus közötti kapcsolat kérdése. Másképp fogalmazva: a kulturális pluralizmus fenntartása, megőrzése milyen mértékben követeli meg az intézményi pluralizmus egyes formáinak elismerését, mik a határok?

Ezekre a kérdésekre sosem fogunk tudni tökéletes választ adni; ezen kérdések mindig is az állandóan változó értékekkel és célokkal jellemezhető társadalmak közti és azokon belüli küzdelmek gócpontjai lesznek, olyan küzdelmek gócpontjai, amelyek rendre megváltoztatják a „kívánatos állapot” definícióját és a sajátos értékek és célok eléréséhez szükséges eszközök listáját.

Amennyiben az egyenlőség aktualizációjáról úgy beszélünk, mint ami a bevándorlókat és az etnikumokat „normál” „nem bevándorlókká” és „nem etnikumokká” teszi, akkor az egyenlőség aktualizációja még számos cso-

port szemszögéből messze áll a valós állapottól. A rasszizmus és a fajvédó politika kitartása és konoksága továbbra is problémát jelent. Mi több, a pluralizmus elismerése vitákat gerjeszt artikulációjának lehetséges modalitásairól, arról, hogy a jelenleg különböző szektorokban különböző formákban létező szerkezeti pluralizmusnak, intézményi alkalmazkodásnak vagy egyfajta interkulturális képzésnek („tréningnek”) kéne teret adni.

Ezen fejtegetések lezárásaképp fontosnak tűnik valamiféle „jelzőfény” „meggyújtása”, amely alkalmas lehet a jövőbeni viták, tárgyalások és történések kanalizálására. Először is hadd emlékeztessen mindenkit arra a tényre, hogy a migráció tipikusan olyan jelenség, amelynek kiváltó okai rendszerint túlmutatnak a kormányok hatáskörén és cselekvőképességén, következőképpen a bevándorló és – főleg – a menekült státuszért folyamodó egyének mindenképpen, a különböző intézkedésektől függetlenül továbbra is áramlani fognak a legkülönbözőbb irányokból. Az ő integrációjuk mindenképp megköveteli az állampolgárság három összetevőjének és a velük együtt járó jogoknak és kötelezettségeknek az intézményesítését. Ez mindkét fél részéről alkalmazkodást tesz szükségessé. Ezt alapul véve a bevándorlóknak meg kell kísérelniük egy új, a sajátjuktól eltérő társadalomban betöltendő szerepnek való megfelelést, alá kell vetniük magukat a szükséges tanulási folyamatnak, és – a többi állampolgárhoz hasonlóan – el kell fogadniuk a befogadó országban érvényes szabályokat. A másik oldalról viszont a befogadó közösségnek kötelessége olyan mechanizmusokat biztosítani, amelyek révén lehetővé válik az újonnan érkező idegenek funkcionális kultúraátvétele (acculturation), gazdasági értelemben vett túlélése. A pluralista modellek által is elősegítik (facilitálják) a bevándorlók integrációját, hogy elutasítsák azt a víziót, amely a politikai közösség megalapítását a nemzeti homogenitáshoz és az

82 K É K

hoz egy olyan társadalomban, amely ragaszkodik a pluralizmushoz és a interkulturalizmushoz. Ezek után még a jogok intézményesülésének, különböző aspektusainak azonosítása következhet ahhoz, hogy alaposabban megvizsgálhassuk a jogok elismerésének formáit a liberalizmus által rajzolt határokon belül. Az igazi kérdés valójában inkább az egyetemes minták sajátosságokat figyelembe vevő alkalmazása, mintsem a csoportok közti végletes különbségek felismerése. Ezen a ponton kezdődik a politikusok munkája, ami gyakran igényli, hogy egymással összeegyeztethetetlen eszmények között kelljen dönteni.

Záró megjegyzések: a bevonás (inklúzió) mint társadalmi cél

Röviden: az integráció igényli az egyenlőség értékének realizációját, ami pedig igényli az állampolgári jo-

Multikultúra

IRODALOM

etnikai értelemben vett tisztasághoz, makulátlan-sághoz, „televíziósághoz” köti. A történelem igazolta azt az álláspontot, hogy etnikai-nemzetiségi konfliktusokat egyértelműen a heterogenitás elutasítása, nem pedig annak elfogadása elezte ki.

Messze nem állíthatjuk, hogy a pluralizmus önmagában megvalósítja önmagát, de azt biztosra vehetjük, hogy bizonyos tényezők segítik ezt a folyamatot; ilyenek többek között a következők: az emberi méltóság elismerése, az alapvető állampolgári jogok három generációjának különbségtétel nélküli alkalmazása, olyan mechanizmusok kifejlesztése, melyek elősegítik az outputok egyenlőségének megvalósulását, illetve egy olyan gondolkodásmód elterjedése, amely szembenállónak tekint magát a rasszizmus eszméivel (rasszizmuson értjük azokat a nézeteket, amelyek szerint a viselkedésmódot és a társadalomban elfoglalt státust első helyen és leginkább az etnikai hovatartozás határozza meg).

Végezetül szükséges tovább gondolkozni az állampolgársághoz kötődő jogokon és ezek változásain az idők folyamán. (Brubaker, 1989) A különböző irányzatokról – fundamentalista és multikulturalista, az állam „személyes” jogai, a nyitott versus a zárt hozzáférés, állampolgárok és a társadalom állampolgársággal nem rendelkező tagjainak megkülönböztetése – messze nem állíthatjuk, hogy a köztük lévő eltérések elmosódtak. Amit viszont biztosan állíthatunk, az az, hogy ezen kérdések globális kontextusban továbbra is relevánsak, és hogy a populációk mozgása korántsem állt meg.

(Holndonner Róbert László fordítása)

- Bauer, O.: *La question des nationalités et la social-démocratie*. Guérin Littérature et Paris: Etudes et Documentation Internationales; Montréal, 1987.
- Bell, D.: „Ethnicity and Social Change” dans *Ethnicity – Theory and Experience*; In: N. Glazer et D. P. Moynihan (eds); Harvard University Press; Cambridge, 1975.
- Brubaker, W. R.: *Immigration and the Politics of Citizenship in Europe and North America*; University Press of America; London, 1989.
- Dahrendorf, R.: „Citizenship and Beyond: The Social Dynamics of an Idea” dans *Social Research*
- Esman, M. J.: *The Management of Communal Conflict*; kézirat (1972)
- Giddens, A.: „Class Division, Class Conflict and Citizenship Rights” dans *Profiles and Critiques in Social Theory*; University of California; Berkeley, 1982.
- Hall, S. & Held, D.: „Citizens and Citizenship” dans *New Times*; Laurence & Wishart; London, 1990.
- Juteau, D.: „L’Etat et les minorités: de l’immigration aux communautés culturelles”. *Minorités et Etat*; Guillaume, P. et Pelletier, R., Lacroix, J.-M., Zylberberg, J. (eds); Centre d’études canadiennes de la Maison des Sciences de l’Homme d’Aquitaine, Laboratoire d’études politiques et administratives de l’Université Laval, PUBUL; Québec, 1986.
- Juteau, D. & McAndrew, M.: „Projet national, immigration et intégration dans un Québec souverain” dans *Sociologie et sociétés* – vol. XXIV, no. 2; Québec, 1992.
- Juteau-Lee, D.: „La production de l’ethnicité ou la part du réel dans l’idéal” dans *Sociologie et sociétés* – vol. XV, no. 2; Québec, 1983.
- Kaplan, W.: *Citizenship Legislation – A Comparative Study of France, Germany, Switzerland, the United Kingdom, the United States, and Australia*; Multiculturalism and Citizenship Canada (1991)
- King, D. & Waldron, J.: „Citizenship, Social Citizenship and the Defence of

- Welfare Provision” dans *British Journal of Political Science* – vol. XVIII.
- Leca, J.: „La citoyenneté entre la nation et la société civile” dans *Citoyenneté et nationalité: perspectives en France et au Québec*; Colas, D., Emeri, C., Zylberberg, J. (eds); PUF; Paris, 1991.
- Marshall, T. H.: „Citizenship and Social Class” dans *Class, Citizenship, and Social Development*; Doubleday; New York, 1965 (1949).20
- Nordlinger, E.: *Conflict Regulation in Divided Societies*; Harvard University – Center of International Affairs;
- Parsons, T.: *Sociological Theory and Modern Society*; Free Press; New York, 1967.
- Proulx, J.-P.: „Le pluralisme religieux dans l’école québécoise: bilan analytique et critique” dans *Repères*; Faculté des Sciences de l’Education, Université de Montréal; 1993.
- Schermerhorn, R. A.: *Comparative Ethnic Relations*; Random House; New York, 1970.
- Schnapper, D.: *La France de l’intégration – Sociologie de la nation en 1990*; Galilimard; Paris, 1991.
- Smith, A. D.: *The Ethnic Origins of Nations*; Blackwell; Oxford and Cambridge, 1986.
- Taylor, C.: *Multiculturalism and „The Politics of Recognition”*; Princeton University Press; Princeton, New-Jersey, 1992.
- Turner, B.: „Individualism and Citizenship” dans *Citizenship and Capitalism*; Allan & Unwin; London, 1986.
- Van den Berghe, P. L.: „Pluralisme social et culturel”. *Cahiers internationaux de sociologie* vol. XLIII.

JEGYZETEK

- 1 Danielle Juteau, az Etnikai Tanulmányok Központjának (Centre for Ethnic Studies) igazgatója és a Montreali Egyetem (Université Montréal) Etnikai Kapcsolatok Tanszékének (Chair in Ethnic Relations) vezetője.
- 2 Szeretnék köszönetet mondani Lucie Bernier-nek, aki egyetemünk Szociológia Tanszékének végzett diákja, és aki együttműködött velem e tanulmány egy korábbi változatának elkészítésében.

Bevezetés: Iskola és antropológia

Dolgozatomban kísérletet teszek egy iskolai közösség kulturális antropológiai leírására. Az iskolai közösség nem spontán módon szerveződik, hanem formális közösségnek tekinthető, s mint ilyen, általában nem tartozik a kulturális antropológia tárgykörébe. Az első kérdés ennek megfelelően tehát az, hogy kutatható-e kulturális antropológiai szempontból az iskola, megírható-e az iskola antropológiája.

Az iskola formális alapon szerveződő intézmény, amelynek elsődleges célja az oktatás és a nevelés. A nevelést a

kell hangsúlyoznunk, hogy ez az a folyamat, amelynek során az egyén totális kondicionálása végbemegy, s hogy ez mindig olyan szervezett csoportokon belül zajlik le, amelyekbe az egyén belekerül. Először a családba születik bele, amelyben legkorábbi és legfontosabb ismereteit szerzi meg majd nem mindig: megtanulja testi funkcióinak gyakorlását, a nyelvet, a tisztaság, a jó magaviselet és az udvarias viselkedés legegyszerűbb szabályait. Ezután egy beavatási rendszeren keresztül átléphet a serdülők, a fiatal harcosok, majd a felnőtt törzstagok csoportjába. Minden technikai és gaz-

Szabó Viktória

Antropológia – Iskola: Iskola – Antropológia

pedagógia érték közvetítő és értékremlő folyamatként határozza meg. A pedagógia értéknek tekint minden olyan produktumot, amely elősegíti egyfelől a szűkebb/tágabb közösség, másfelől az egyén fejlődését. „A nevelés során létrehozandó érték az egyén konstruktív életvezetése”. (Bábosik, 1999) Az oktatási célt pedig a fentiekben belül a következőképpen határozza meg: „A tanulók személyiségfejlődésében bekövetkezett tervezett változások, amelyek a tanítási-tanulási folyamat eredményeként valósulnak meg a korszerű műveltségfelfogást reprezentáló művelődési anyag feldolgozása során”. (Falus, 2003: 159)

Antropológiai szempontból az érték fogalmát természetesen relativizálni kell. Azt, hogy mi számít értéknek, fejlődésnek, konstruktív életvezetésnek, a társadalom normarendszere szabja meg. Malinowski ennek megfelelően így határozza meg a nevelés fogalmát: „Ami a nevelést illeti, csak azt

pedagógia érték közvetítő és értékremlő folyamatként határozza meg. A pedagógia értéknek tekint minden olyan produktumot, amely elősegíti egyfelől a szűkebb/tágabb közösség, másfelől az egyén fejlődését. „A nevelés során létrehozandó érték az egyén konstruktív életvezetése”. (Bábosik, 1999) Az oktatási célt pedig a fentiekben belül a következőképpen határozza meg: „A tanulók személyiségfejlődésében bekövetkezett tervezett változások, amelyek a tanítási-tanulási folyamat eredményeként valósulnak meg a korszerű műveltségfelfogást reprezentáló művelődési anyag feldolgozása során”. (Falus, 2003: 159)

pedagógia érték közvetítő és értékremlő folyamatként határozza meg. A pedagógia értéknek tekint minden olyan produktumot, amely elősegíti egyfelől a szűkebb/tágabb közösség, másfelől az egyén fejlődését. „A nevelés során létrehozandó érték az egyén konstruktív életvezetése”. (Bábosik, 1999) Az oktatási célt pedig a fentiekben belül a következőképpen határozza meg: „A tanulók személyiségfejlődésében bekövetkezett tervezett változások, amelyek a tanítási-tanulási folyamat eredményeként valósulnak meg a korszerű műveltségfelfogást reprezentáló művelődési anyag feldolgozása során”. (Falus, 2003: 159)

pedagógia érték közvetítő és értékremlő folyamatként határozza meg. A pedagógia értéknek tekint minden olyan produktumot, amely elősegíti egyfelől a szűkebb/tágabb közösség, másfelől az egyén fejlődését. „A nevelés során létrehozandó érték az egyén konstruktív életvezetése”. (Bábosik, 1999) Az oktatási célt pedig a fentiekben belül a következőképpen határozza meg: „A tanulók személyiségfejlődésében bekövetkezett tervezett változások, amelyek a tanítási-tanulási folyamat eredményeként valósulnak meg a korszerű műveltségfelfogást reprezentáló művelődési anyag feldolgozása során”. (Falus, 2003: 159)

foglalkozik. Az ilyen jellegű vizsgálatok elsődleges célja a visszacsatolás, az iskolában folyó pedagógiai munka eredményességének mérése. Iskolakutatással a kulturális antropológia nem foglalkozik, ezért vizsgálatom során szembe kellett nézmem azzal a nehézséggel, hogy ennek a témának sem szakirodalma, sem kidolgozott módszertana nincsen.

Iskola és antropológia kapcsolata az utóbbi években szorosabbá vált. Gondolhatunk például a középiskolai kulturális antropológiai oktatás lehetőségére, amely alkalmat ad a toleranciára való nevelésre. (Gulyás 2002) Az elkövetkezendő években elsősorban a kulturális antropológia középiskolai tanításával szeretnék foglalkozni, ebben a dolgozatban azonban a fenti összefüggést megfordítva, magát az iskolai közösséget teszem antropológiai vizsgálódás tárgyává. Első kísérletem egy kulturális antropológiai tanulmány létrehozására, vagyis az én antropológiai iskolám – egy iskola-antropológia megírása.

Dolgozatomban egy protestáns gimnázium közösségét vizsgálom. A fő kérdés számomra az, hogy a vallásosság hogyan szervezi meg az iskolai életet. Ennek vizsgálata során részletesen kitérek a vallásosság formális és informális megnyilvánulásainak tárgyalására. Végül kísérletet teszek az ezzel kapcsolatos attitűdök összefoglalására.

2. *Én(ek) és terep(ek)*

Az általam vizsgált protestáns gimnázium 1997 szeptembere óta működik. Az iskolát alapító tanárok egy református gimnáziumból kiválva alapítottak új iskolát. A kivonulás gesztusa rendkívül fontos a tanári közösség önprezentációja szempontjából, ezért a későbbiekben bővebben is szólok róla. Az iskola protestáns iskolaként definiálja magát, de nem szervezeti értelemben. „Az iskola szervezetenként önálló, és nem tartozik egyetlen egyház vagy felekezet fennhatósága alá sem; de mun-

káját elképzelhetetlennek tartja a keresztény – elsősorban a protestáns – egyházakkal való szellemi kapcsolat és testvéri együttműködés nélkül”.¹ A keresztény hitnek az iskolában egyfelől értékrend-meghatározó szerepe van, másfelől pedig, mint a pedagógiai programban megfogalmazódik: „Azt szeretnénk elérni, hogy diákjaink számára a személyesen megélt hit személyes erőforrást jelentsen...”.² Jelenleg tíz osztályban tanulnak a diákok hatosztályos tanterv szerint, azaz minden évfolyamon két osztályt indítanak.

Az iskolai közösség valójában közösségek összességéként határozható meg, mégpedig a diákok közösségének, a tanárok közösségének és a szülők közösségének összességéként. A három csoport közötti viszonyok formális síkon szabályozottak. Ez a szabályozás minden egyes közösség minden egyes tagjának kijelöli a helyét. A mindennapi életben az egyes közösségek, illetve az egyes közösségek egyes tagjainak viszonya ennél sokkal összetettebb.

A tanárok közösségének önprezentációja két tényező, egyfelől a hit, másfelől a fentebb már említett kivonulás gesztusa felől konstituálódik: „Legelőször is hívő emberek vagyunk, olyanok, akik tudjuk, hogy ez nem azt jelenti, hogy többek, jobbak volnánk a magukat hívő keresztényeknek nem vallóknál. Ezért sem tanári közösségünkben, sem tanulói körben nem értékmérő, hogy valaki megvallja-e hitét, szavakkal is képviseli-e azt a lehetőséget, amit viszont többségünk mindenkinek nyújtani, megmutatni szeretne: jóban, rosszban, kérdéses és válságos helyzetekben, nehéz pillanatokban és lelkünket hosszan megülő, nyomasztó terhek alatt is van segítségünk, de az okosoknak is van tanácsadójuk, az önmagukban biztosaknak is van más, még helyesebb utat mutató vezetőjük.

Másodsor: iskolánk sajátossága, hogy a fentiek ellenére sem vagyunk sem egyházi, sem önkormányzati vagy

állami iskola. Ezt a gimnáziumot egy tanárokból álló csapat hozta létre 1995 és 1997 között, és hivatalosan is ennek az alapító körnek és a hozzájuk csatlakozóknak az egyesülete a fenntartója. Hogy ezt az iskolateremtő szándékot milyen kényszer és milyen törekvés szülte, megtudhatod iskolatörténeti dokumentumokból és az alapító tagokkal (...) való beszélgetésekből.

Azokat a tanárokat, akik az iskolát alapították, a munkatársi viszonyon kívül baráti szálak is összekötik. Olykor nehéz ezt úgy fenntartani, hogy egyik viszony se sérüljön, és az alapítóknak az is szándéka volt, hogy ez a

mag semmiképpen ne legyen egy zárt, belső mag. Ahogy múltak az évek, nőtt az iskola, ez a belső mag egyre több szállal kötődött az újakhoz, és állíthatjuk, hogy valóban nem volt példa alapítók és újak székértáborharcára. Konfliktusok, olykor igen súlyos viták és nézetkülönbségek azonban voltak már az életünkben. Ezek tapasztalat is az, hogy a konfliktuskezelést mindannyiunknak folyamatosan gyakorolnunk kell”.³

A tanári közösség – mint a fenti idézetből is kiténik – nyitottnak és függetlennek vallja magát. Ez az önprezentáció a kivonulás gesztusával függ össze. Azzal az iskolával szemben vallják magukat nyitottnak és függetlennek, ahonnan kivonultak. Az iskola-alapítás története ennek következtében rendkívüli jelentőséggel bír a csoport önmeghatározásában. Ezért fontosnak tartják, hogy az újonnan oda-kerültekkel megosszák ezt a történetet. Ez az oka, hogy az első időszakban

szinte valamennyi alapító elmesélte nekem ezt a történetet.

„Iskolaalapítók” és „újak” között valóban nem kerül sor „szekértáborharcra”, hiszen míg az „alapítók” közösségként definiálják magukat, az „újak” nem lépnek fel a közösségalapítás szándékával, így a két közösség közösségként valóban nem kerül egymással szembe. Csupán egyéni nézetkülönbségek, illetve rokonszenv alapján alakulnak ki konfliktusos helyzetek. Az egyéni konfliktusok viszont egyes esetekben az „alapítók”/„újak” szembenállásának megnyilvánulásai-ként interpretálódhatnak.

86

K É K

A tanári közösség felekezeti szempontból is nyitottnak vallja magát. Sem a tanárok, sem a diákok közössége nem felekezeti alapon szerveződik. „Az iskola tehát keresztyén szellemiségű nevelést és ennek keretében korszerű képzést és műveltséget kíván nyújtani; pedagógiájának teológiai alapvetésében a bibliai alapokra és a reformatori tanításra támaszkodik, s a magyar protestantizmus hagyományából merít, azaz világnézetileg elkötelezett iskola. Ezért az alapvető erkölcsi ismereteket is ebben a keretben közvetíti diákjainak, de hangsúlyozva egyúttal, hogy sem a keresztyén világfelfogást, sem a keresztyén egyházakat, sem a magukat keresztyének valló hívőket *nem tekinti az erkölcsi értékek kizárólagos letéteményeseinek, még kevésbé birtokosainak.*

Az iskola tehát elsősorban olyan diákokat vár, akik érdeklődéssel fordulnak a keresztyén hit és értékrend, valamint a protestáns hagyományok és

felfogás felé; de felekezeti hovatartozástól függetlenül nyitott mindenki számára. Minden diákot szeretne bevonnai a láthatatlan egyház közösségébe; és azokat a diákokat, akik valamely látható egyház (felekezet) tagjai, arra nevelni, hogy mint önállóan és felelősen gondolkodó keresztyének (Krisztus-követők), más egyházak ismerete és megbecsülése mellett saját felekezetük iránti hűségben találják meg helyüket és feladatukat”.⁴

A tanári közösségen belül sem „alapítók” és „újak” között, sem felekezeti alapon nem húzódik törésvonal. A viszonyok elsődleges meghatározója inkább a pedagógiai nézetekben, a tanári-nevelői attitűdökben és „rátermettségben” ragadható meg. Az, hogy mi számít ebből a szempontból normának, arról a későbbiekben még lesz szó.

Magam nem kutatóként, hanem magyartanárként kerültem az iskolai közösségek hálójába. Ebben a státusban kezdett el foglalkoztatni antropológiai szempontból is az iskola élete. A státust lintoni értelemben használom: Ralph Linton jogok és kötelességek összességéként határozza meg, a szerepet pedig a státus dinamikus vonatkozásaként. Az egyén, „amikor a státust alkotó jogokat és kötelességeket gyakorolja, szerepet játszik”. (Linton 1997:267) A felvetődő kérdések már nemcsak (kezdő) tanárként, hanem (kezdő) antropológus-hallgatóként is foglalkoztattak.

Az iskolában csupán két hónapot töltöttem, ez sem tanárként, sem kutatóként nem elegendő arra, hogy feltérképezzem a viszonyok teljességét. Ez a két hónap viszont rendkívül intenzív volt, hiszen (mind tanárként, mind kutatóként) igyekeztem részt venni az iskola mindennapjaiban és nem-mindennapjaiban. A viszonyok hálójá Goffman szerepelmélete segítségével ragadható meg a legpontosabban.

Goffman *Az én bemutatása a mindennapi életben* című könyvében az én

megjelenítésének értelmezéséhez a színház modelljét használja. Elméletének alapfogalmai az alakítás és a szerep vagy rutin. Az alakítást a következőképpen definiálja: „adott résztvevő adott alkalommal végzett valamennyi tevékenysége, amelyek célja valamilyen módon a többi résztvevő befolyásolása”. A szerep pedig „az az előre megszabott cselekvési minta, amely az alakítás során bontakozik ki, s amely más alkalmakkor is bemutatható vagy eljátszható”. (Goffman 1999:24)

Goffman elkülöníti az alakítás terét a felkészülés terétől. Az előbbi homlokzatnak, az utóbbi pedig hátsó térnek nevezi. A homlokzat olyan „állandó jellegű kifejezőkészlet, amelyet az egyén az alakítás idején szándékosan vagy akaratlanul használ fel”. (Goffman, 1999:28) Ezen belül elkülöníti a környezethez, illetve a személyes homlokzathoz tartozó elemeket.

Az iskolát a fentiekben közösségek összességéként definiáltuk. A tanárok és a diákok viszonyában a tanár szempontjából a tanári helyiség a felkészülés tere. Amint kilép ebből a helyiségből, homlokzati térbe kerül. Ugyanebben a viszonyban a gyerekek szempontjából az osztályterem a hátsó tér, amely a tanár belépésével az alakítás terévé minősül. Míg a tanári szoba a tanár–diák interakcióban hátsó térnek, a tanár–tanár viszonyban homlokzati térnek számít. Hasonlóképpen az osztályterem a tanár–diák interakcióban hátsó térnek, a diák–diák viszonyban homlokzati térnek minősül. Amennyiben a szülők az iskolába látogatnak, a tanári előtti sarokban fogadják őket, amely ezáltal a szülő–tanár viszonyban a szülő és a tanár szempontjából egyaránt homlokzati térré válik.

Mivel az iskola közösségek összességéként határozható meg, jelentések sokaságával kell számolnunk. Ugyanaz a tér, annak minden környezeti és személyes kellékével, minden egyes csoportnak mást jelent. A tanárok és a diákok hátsó tere egymástól élesen elkülönül. Ez meghatározza a két csoport közti viszonyt. Egy tanár pozícióját

nemcsak a tanár–diák interakcióban, hanem a tanárok között is meghatározza az, hogy milyen viszonyban van a gyerekekkel. Hasonlóképpen egy diák státusát is meghatározza a diákok közösségében a tanárokkal kialakított viszony.

A határátlépés szükségszerűen viszonyváltozással jár. Ha az egyik közösség betekintést nyer a másik csoport hátsó terébe, megváltozhatnak a korábbi viszonyok mind az egyes közösségek belül, mind a közösségek között.

A tanár–diák kapcsolatra vonatkozóan a pedagógiai program tartalmaz előírásokat. „A tanár–diák viszony eleve aszimmetrikus: nem egyenrangú partnerek dialógusáról van szó, és nem azonos a felek felelőssége. A helyes út megtalálása a tanáron, a nevelőn múlik, két félrecsúszási lehetőség között”.⁵ A tanár–diák viszonyban a program a „bratyizás” és a „hatalmaskodás” közti egyensúlyozást tartja megfelelőnek. Az egyensúly megtartása a norma. Nem a közösségben eltöltött idő, és nem a felekezeti hovatartozás, hanem elsősorban a normának való megfelelés határozza meg egy tanár helyzetét a tanári közösségek belül.

3. Módszer(ek)

Mint fentebb már szoltam róla, a kutatási terepem egyben a munkahelyem is volt, sőt elsősorban ez, ami egyfelől megnehezítette, másfelől megkönnyítette a helyzetemet. Nehezítette, hiszen a tanárként kialakított viszonyaimat bizonyos mértékben szükségszerűen megváltoztatta a kutatói státus. Módszertani szempontból viszont megkönnyítette, hiszen a pedagógiai munka számos közvetett megfigyelésre adott alkalmat.

A vizsgálat során elsősorban a résztvevő megfigyelés módszerét alkalmaztam. Így kaptam képet arról, hogy a vallásosság hogyan szervezi az időt és a teret, illetve arról, hogy hogyan szövi át az iskola mindennapi és ünnepi alkalmait. Az egyes közösségeken belüli, illetve az egyes közösségek közötti

viszonyok feltérképezéséhez is ez a módszer a legalkalmasabb. A résztvevő megfigyelésnek azonban megkülönböztethető eltérő módzatai, mégpedig közösségek szerint. Míg a tanárok közösségében a mindennapi beszélgetések, a diákok közösségében a beszélgetéseken túl az órai feladatok is alkalmat adnak az attitűdök vizsgálatához. A diákok közül természetesen elsősorban 7–8. osztályos tanítványaimmal kerültem közelebbi kapcsolatba, de a helyettesítések idején, illetve a szünetekben és tanórán kívüli iskolai elfoglaltságokon való részvétel során alkalmam volt más osztályok megismerésére is.

A résztvevő megfigyelés körébe sorolhatók azok a módszerek, amelyekre a tanári munka gyakorlása ad alkalmat. Bizonyos feladatok közvetett úton antropológiai szempontból is értékelhető információkhoz segítettek hozzá. Például a gyerekek iskoláról való mentális térképéről egy fogalmazási feladat megoldása során kaptam képet. Szintén ebbe a csoportba tartoznak a drámapedagógiában használatos szabályjátékok és helyzetgyakorlatok, amelyek lehetőséget biztosítanak a gyerekek attitűdjeinek feltáráshoz. Így kaptam információkat például az iskolához, az iskolai vallásos élethez, az iskolai istentiszteletekhez való hozzáállásukról.

A résztvevő megfigyelést közvetett megfigyeléssel (Borsányi 1988) egészítettem ki: tanulmányoztam az iskola dokumentumait, elsősorban a pedagógiai programot és az azt kiegészítő, illetve megalapozó teológiai alapvetést.

4. A vallásosság formális megnyilvánulásai

4.1. Dokumentumok

Az iskola pedagógiai programját és annak teológiai alapvetését elsősorban az iskolai vallásos életre vonatkozó

előírások szempontjából elemzem. A dokumentumok kiindulópontja a rendszerváltás utáni magyarországi viszonyok interpretációja. Ez alapján tételeződik szükségesnek a hit. „Ézért abban az életsegítésben, melyet iskolánk adni akar, a keresztyén hitnek nem csupán értékrend-meghatározó szerepe van. Azt szeretnénk elérni, hogy diákjaink számára a személyesen megélt hit személyes erőforrást jelentsen; értékrend-meghatározóként pedig ne csupán receptként szolgáljon, hanem az önálló, felelős gondolkodással összekapcsolódva minden helyzetben képessé tegye őket a jó és rossz, az igaz

és a hamis közötti különbségtételre, s az ebből következő konzekvenciák levonására”.⁶

A teológiai alapvetés e koncepció alapján szerveződik. Minden fejezet három részből áll össze: A: Teológiai alapok: a bibliai és reformátori tanítás, B: Feladatok és kihívások, lehetőségek és veszélyek a mai helyzetben, C: Pedagógiai szempontok, ajánlások. A bibliai és reformátori tanítást a program a mai magyarországi helyzetre adaptálja, majd ennek alapján fogalmazza meg a pedagógiai gyakorlatban felmerülő kérdéseket, problémákat és szempontokat témák szerint csoportosítva. Elsősorban ez utóbbi megközelítést helyezem az elemzés középpontjába.

A program a Biblia és reformátori tanítás alapján határozza meg az ember státusát. Ennek kapcsán előírja az egyes szaktárgyak tanítása során felmerülő etikai kérdésekben rejlő nevelési lehetőségek kihasználását a diákok etikai érzékenységének fejlesztése

érdekében. A szabadság és tekintély kérdéskörében rögzíti a fentebb már tárgyalt normát a tanár–diák viszony tekintetében. A pedagógiai és személynegatív rátermettséget elsődlegesebbnek tartja a felekezeti hovatartozásnál. Hangsúlyozza a tanári példamutatás fontosságát – a hit tekintetében is. Ez az előzővel némileg ellentmondásban áll. Rögzíti a hitbéli megerősítés mi-kéntjét: „A hívő tanár munkájának célja és értelme az, hogy diákjai, mi-közben tudást és műveltséget szerez-nek, keresztyén – azaz hitre jutott – embereké váljanak; saját erőfeszítésé-nek eredményét azonban nem keveri

zéskor részletes tájékoztatás mellett tisztázzuk);

– hittan fakultációs lehetőség;
– ápolástan-diakónia (választható fa-kultatív tárgy);

– naponta az első óra előtt ötperces rövid áhitat (Bibliaolvasás, egyházi ének);

– naponta az utolsó óra végén kollek-tíven elmondott rövid hálaadó ige;

– heti egy alkalommal közös istentisz-telet az iskolában;

– tanári és diák-bibliaórák igény szerint;
– iskolán kívül: gyülekezetek és egy-házi intézmények meglátogatása, rész-vétel gyülekezeti alkalmakon (tábo-rok, tanulmányi kirándulások kereté-ben is)”⁸

Az iskolában a vallásos élet szervezői a vallásnévelők: két református és egy evangélikus lelkész, valamint két ka-tolikus hitoktató van az iskolában. Az iskolai istentiszteleteket a lelkészek tartják, de gyakran hívnak külső pré-dikátort. A külső meghívott protes-táns vagy katolikus. Így minden héten más tartja az istentiszteletet saját litur-giája szerint. A diákok ennek megfele-lően tisztában vannak a református, az evangélikus és a katolikus liturgia me-netével egyaránt.

Bibliaismeret, hittant hat éven ke-resztül tanulnak a gyerekek, ezenkívül pedig latinoktatás is van az iskolában, de csak az első két évben. Így már 7–8. osztályban két nyelvet tanulnak: la-tint, és angolt vagy németet. A 9. osz-tálytól kezdődően lehetőségük van a latin nyelv elhagyására, és helyette egy másik nyelv választására.

A reggeli áhitatot és a nap végi hála-ado áldást az órát tartó szaktanár tartja. E tekintetben sajnos – épp az említett okból eredően – nem volt alkalmam résztvevő megfigyelésre, hiszen csak a saját óráimon lehettem jelen. Így csak az elbeszélésekből tájékozódhattam. A reggeli áhitat menete: bibliaolvasás, ének, ima. Az ige rövid magyarázattal együtt a hét elején van kiírva.

Az istentiszteletek lehetőséget adnak arra, hogy hetente egyszer összegyül-jön az egész iskola. Így ezeket az alkal-makat iskolai hirdetések közzété-telére is kihasználják. Az istentisztelet mindig a hirdetésekkel kezdődik. Az iskolai élet és az iskolai vallásos élet e tekintetben összefonódik.

4.3. Tér–Idő

Az iskola megalakulása idején egy be-zárt általános iskola épületét kapta bérbe. Ez a tér meghatározza az iskola mindennapjait. Leginkább egy dobozra hasonlít. Az iskola elrendezése és be-rendezési tárgyai nem változtak. Csü-pán egy dologban: a belépőt „Isten ho-zott” felirat fogadja az aula tetején. Az aula alkalmas az iskolai élet összefogá-sára, hiszen a termekből kilépve mind az első, mind a második emeletről le lehet látni az aulába. Az iskola mind in-tézményi, mind fizikai tekintetben ki-csinek számít, hiszen csak 10 osztályt működtet egy kis iskolaépületben. A családias hangulat egyfelől ennek kö-szönhető, másfelől pedig az elrendezés-nek, hiszen átlátható az egész épület.

Az istentiszteletek helye is az aula. Az istentiszteletek idejére ez a tér li-turgikus téré minősül. A diákok osz-tályonként körülülük a papot.

Az iskolai élet idejét a tanítási órák által való tagolódáson túl a vallás gy-aakorlásának alkalmai szervezik. A na-pot a reggeli áhitat és az utolsó óra vé-gi áldás keretezi. A reggeli áhitatok pe-dig a hét közepén, a szerdai 5. órában tartott iskolai közös áhitat köré szer-veződnek. A szerdai prédikáció hatá-rozza meg a reggeli igék rendjét.

4.4. Ritusok és ünnepek

Az iskolában megtartott ünnepeket két csoportba sorolhatjuk, de mind az egyházi ünnepeket, mind az iskolai élethez kötődő ünnepeket közös isko-lai istentisztelet keretében tartják meg. Az iskolai élet és a vallásos élet ebben

össze Isten kegyelmének munkájával. Éppen ezért nem tekinti a diák iskolai kötelességének a hitre jutást, és nem tekinti eleve elvetemültségnek a hitre-nem-jutást; nem erőszakoskodik a hit körül, mert tudja, hogy a mai fiatalság reakciója erre a bizalmatlanság, a láza-dás, a szembefordulás; nem teremt olyan atmoszférát, melyben a hittel szembeni lázadás vagy ellenkezés ön-magában fegyelmi kérdéssé válik (sok-szor a lázadás a hit előszobája)”⁷

4.2. Szervezeti keretek

A fentebb bemutatott dokumentumok tartalmazzák az iskolai vallásos élet szervezeti kereteire vonatkozó előírá-sokat: „Az iskola keresztyén jellegére utaló, azt kifejező tantárgyak, szoká-sok és alkalmak:

– hitoktatás (a részvételt minden je-lentkező diáktól magától értetődően kérjük, s ennek feltételeit a jelentke-

az esetben, csakúgy, mint az idő tekintetében, szorosan összefonódik. Az általános, iskolai ünnepeken kívül szeretnék megemlíteni néhány sajátos, kimondottan erre az iskolára jellemző ünnepet. A tanári közösségben jelentős ünnepnapoknak számítanak a névnapok. Minden tanárt a névnapján felolvasással, énekléssel köszöntenek. A másik ilyen jelentős alkalom az iskolai közösségek mindegyikét érinti. A majális, amelyet az eddig minden évben megrendezett szülők bálja helyett idén első ízben szerveztek meg, a diákok, a tanárok és a szülők részvételével zajlik. Elsődleges funkciója, hogy lehetőséget biztosítson a tanárok és a szülők találkozására.

Ebben a fejezetben az egyik legjelentősebb iskolai ünnepet szeretném részletesebben bemutatni és elemezni: a ballagást.

4.4.1. Rituselemzés: Ballagás

A ballagási ünnepség első része az iskolában zajlott, a második fele pedig a közeli evangélikus templomban.

Előkészületek: délelőtt a 12. osztályok kivételével minden osztályban megtartották az első három órát. A következő két órában feldíszítették a termeket. Eközben megérkeztek a 12. osztályosok is az iskolába. A menzán ünnepi ebédet kaptak.

14 óraker a két ballagó osztály elindult a második emeletről. Énekelve végigvonultak az iskolán. Minden te-

rembe bementek, az osztályok a termükben várták őket. Ezután felsorakoztak az aulában. A többi diák és a tanárok az 1. és a 2. emeleten álltak. A kórus éneklése közben virágokat szórtak a ballagókra. Ezután mindenki az udvarra vonult, a szülők itt csatlakoztak. Az udvaron a kórus éneklése közben mindkét végzős osztály elültetett egy-egy fát.

A szertartás a templomban folytatódott. A templomban a ballagó diákok, rokonaik és a tanárok voltak jelen. A többi diáknak nem volt kötelező a megjelenés, de néhányan eljöttek, elsősorban a ballagók testvérei. A templomban zajló események:

1. Szavaltat: Nemes Nagy Ágnes: *A lovak meg az angyalok*.
2. Az igazgató beszéde a gyermekkor és a felnőttkor közti átmenetről.
3. A 12/a osztály egy tagjának beszéde osztálytársai nevében.
4. A 12/b osztály egy tagjának beszéde osztálytársai nevében.
5. Prédikáció. Címe: *Radikalizmus perfekcionalizmus nélkül*.
6. Úrvacsoraosztás.

A ballagási prédikációt az evangélikus lelkész tartotta, az úrvacsoraosztásnál a két református lelkész is segédkezett. Az istentiszteletben ötvöződtek az evangélikus és a református szertartás elemei.

A ballagás az iskolai élet szimbolikus lezárásának tekinthető. Az egyén éle-

tében a középiskolai tanulmányok befejeződése jelentős státuszváltozással jár. Arnold van Gennep „a hely, állapot, társadalmi helyzet és életkor összes változását kísérő rítusokat” átmeneti rítusoknak nevezi. Ezen belül a következő fázisokat különíti el:

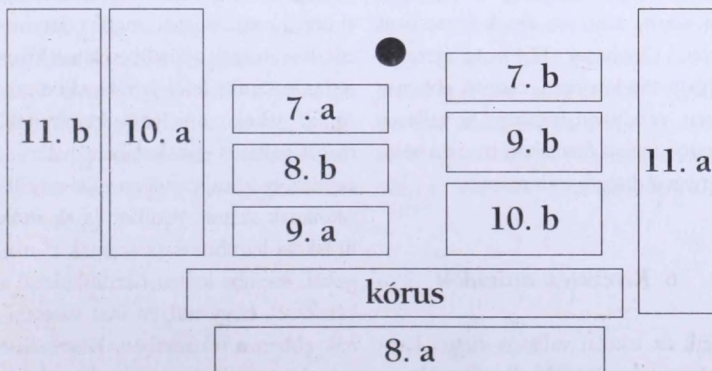
1. elváltató rítus (rite de séparation)
 2. eltávolító rítus (rite de marge)
 3. beépítő rítus (rite d'agrégation).
- (Fejős 1979:410)

A serdülőkort a pszichológia is átmenetként határozza meg, amely (hasonlóképpen ahhoz, ahogyan Victor Turner „social drama”-koncepciójában továbbgondolta van Gennep elméletét)

a krízis köré szerveződik. A serdülőkor az egyén életében a gyermekkor és a felnőttkor közti átmenet, az énkeresés időszaka. Erikson elmélete nyomán James Marcia az identitás krízisééről beszélt. (Atkinson 1994:376–378)

A ballagási rítus egy átmeneti rítus első szakaszának tekinthető, amelynek során az egyén leválik az iskolai közösségről, véglegesen kikerül az iskola strukturális rendszeréből. Ezután a liminalitás fázisába kerül, amelyet Turner az átmenet középpontjaként határoz meg (Turner 1997:680), amikor az egyén jellemzői a korábbi státuszban betöltött tulajdonságaihoz képest szükségképpen bizonytalanok (Turner 2002:108).

Az igazgató beszéde a gyermekkor és a felnőttkor közti átmenetről szövegezt. Ezáltal a ballagást maga is mintegy átmeneti rítusként értelmezte. Beszédében ugyanakkor tágabban értelmezte ezt a fogalmat, hiszen mintegy az egész iskolai életet is átmenetként említette.

Az istentiszteletek ülésrendje (a 12. osztályok nélkül, a ballagás után)

A beszédben kiemelte, hogy a diákok ez alatt a néhány év alatt váltak felnőtté, amelynek során bizonyos esetekben gyermekként, más esetekben felnőttként viselkedtek. Konfliktus abból származott, ha a tanárok elvárása és a diákok viselkedése nem volt összhangban. A ballagás a beszédben mint fontos határpont értelmeződött.

5. A vallásosság informális megnyilvánulásai

Ebben a fejezetben egyfelől arról szeretnék szólni, hogy a fentiekben leírt elő-

ügyelete mellett. Az ülésrend nem vallásos, hanem iskolai tényezők mentén alakul. Ez nagyon markánsan meghatározza az istentisztelet jellegét és lefolyását. Az istentisztelet iskolai keretben zajlik le, vagyis elsősorban iskolai alkalom. Ez kitűnik a diákok istentisztelettel kapcsolatos attitűdjeiből. Egy szabályjáték során ábrázolták először az istentiszteletet, másodsorban az iskolai istentiszteletet. A kettő között nagyon éles volt a kontraszt. Az iskolai istentiszteletet a templomhoz képest nem mint vallásos, hanem mint iskolai alkalmat interpretálták.

Idetartozik a nyelvhasználat kérdése, amely szintén további kutatásokat igényelne. Tanárok egymás közti beszélgetéseiben fellelhető a vallásos retorika fordulatai, ebből a szempontból még felekezeti különbségekről is beszélhetünk.

A vallásosság informális megnyilvánulásai közül szeretnék egyet kiemelni, mégpedig az igazgatónak a matematika-érettségi körül kirobbant botrányra adott reflexióját. Az érettségi reggelen minden teremben, ahol folyt a vizsga, a következő íge volt a táblán: „Ne félj és ne rettegj, mert veled lesz az Úr, a te Istened mindenben, amiben jársz” (Józsue 1,9). A feladatlap kiosztása utáni első órában az igazgató többször is körbejárt, benézett a termekbe. Majd minden terembe bement, és felülírta az ígét a következővel: „Csillapodjál le az Úrban és várjad Őt; ne bosszankodjál arra, akinek útja szerencsés, se arra, aki álnok tanácsokat követ.” (Zsoltárok 37,7). Az igazgató explicit módon nem, csupán ebben a rejtett, rendkívül frappáns és vallásos keretbe foglalt formában hozta a véleményét a diákok tudomására.

6. Kivezetés: attitűdök

Végül az iskolai vallásos étellel kapcsolatos attitűdökről kell szólnunk. Ez két kérdés mentén közelíthető meg.

Az egyik, hogy (tanár, diák, szülő) miért választotta ezt az iskolát, a másik pedig az, hogy (tanár, diák, szülő) miként vélekedik az itt folyó vallásos nevelés hatékonyságáról. Ebben a kérdésben csupán szörványos adatokra támaszkodhatok.

A diákok és szülei az iskolaválasztás motivációjának kérdésében nem egységes véleményt fogalmaznak meg. Míg a szülők inkább hivatkoznak az iskola vallásos jellegére ebben a kérdésben, a gyerekek szempontjából egyéb tényezők is felmerülnek. Sokan testvér vagy barát után jöttek az iskolába. A diákok számára ezek sokkal elsődlegesebb szempontok – azoknak a diákoknak az esetében is, akik otthon vallásos nevelésben részesülnek. Érdekes módon nem vallásos diák szájából hallottam azt az érvet, hogy azért jött ide, mert ez vallásos iskola. Ennek a motivációnak a hátterében az áll, hogy számára valamilyen szinten eszményként jelenik meg a vallásos emberek élete. Pontosabban: azt tartja eszményinek, amilyen tulajdonságokat nekik tulajdonít.

Az attitűdök tekintetében két tényező mentén különülnek el a tanári közösség tagjai, noha nem meghatározó mértékben. Az egyiket elitiskolai, elitista, a másikat vallásos iskolai szemléletnek nevezhetjük. Vagyis azoknak az ellentétes törekvéseknek az összessége, amelyek meghatározzák, hogy az iskola hogyan, mennyiben legyen elitiskola, és hogyan, mennyiben legyen vallásos iskola. Az első látszólag nem tartozik szorosan vett tárgyunkhoz, de ebben a kontextusban mégis odatartozik, hiszen ezek a törekvések is a kivonulás gesztusa felől konstituálódnak. Az az iskola, amelyből kivonultak, magát vallásos elitiskolaként határozza meg, és környezetében vallásos elitiskolának számít. Amikor az alapítók új iskola létrehozására szánták el magukat, szembe kellett nézniük azzal a kérdéssel, hogy milyen utat válasszanak ebben a tekintetben. Kövessék-e ezt a hagyományt vagy sem? Máshonnan nézve a kérdést: van-e lehetőségük

írások hogyan valósulnak meg a mindennapi életben, másfelől pedig azokról a megnyilvánulásokról, amelyek nem rögzítettek, nem szabályozottak, hanem teljes mértékben spontán módon szerveződnek. Mivel az ilyen jelenségeket a mindennapi élet történései alakítják, megfigyeléseim, s így beszámolóim is véletlenszerűen alakul.

Az iskolai vallásos gyakorlat formálisan szabályozott, de megvalósítása sok esetben az egyénre van bízva. Például a reggeli áhítatok rendje rögzített, de a megtartás módja tekintetében a tanár dönt. Ebben a kérdésben az attitűdök nagyon eltérőek lehetnek. Például van, aki azt mondta, hogy akkor magyarázza az ígét, ha úgy érzi, hogy szükséges, vagy ha van személyes hozzáfűznivalója. Egy másik tanár azt mondta, hogy ő csupán felolvassa az ígét, annak értelmezését a gyerekekre bizza.

Az istentisztelet minden diák számára kötelező, amelyen osztályonként jelennek meg az osztályfőnökök fel-

Multikultúra

IRODALOM

ennek a hagyománynak a követésére egy más környéken, más gazdasági helyzetből induló iskola keretei között? A választások egyfelől tudatos választás, másfelől a körülményekhez való alkalmazkodás eredményei.

Ebben a kérdésben jelentések sokaságával kell számolnunk. Mindenkinek mást jelent a vallásos iskola fogalma. Ennek következtében mindenkinek más az elvárása a vallásosság tekintetében. Az elméleti előírás a nyitottság és a függetlenség. A szervezeti keretek és a rögzült szokások keretein belül ezt mindenki másképp értelmezi. Tendenciákat azonban megállapíthatunk.

Az egyik tendencia az iskolát az elitista hagyományok szellemében mozdtatná el. Ez szigorúbb válogatást, és nagyobb követelményeket támaszt a gyerekekkel szemben. Van egy ezzel ellentétes tendencia is, amely demokratikusnak nevezhető, elsősorban a gyerekek érdekeit tartja szem előtt. A mindennapi gyakorlatban általában ez utóbbi érvényesül, a fentebb leírt körülmények következtében. Ennek az az elsődleges meghatározója, hogy melyik irányzat képviselői vannak az iskola mint intézmény hierarchiájában tekintélyesebb pozícióban.

Vallásosság tekintetében ugyancsak egymással ellentétes tendenciák határozzák meg a mindennapi gyakorlatot. Az egyik irányzat képviselői erőteljesebben „sulykolják a vallást”. Több alkalmat, több szabályt, erősebb kényszert szeretnének alkalmazni ebben a tekintetben. E vélemény szerint a diákok hitbeli megerősítésének ez az útja. A másik irányzat képviselői inkább a diákokra bízják, a hit személyes megélését tartják szem előtt. Nyújtanak valamit a gyerekek felé, és rájuk bízják, hogy ebből mit fogadnak el. Mindez összefügg a pedagógiai néze-

tekkel, amely a gyerekstátus meghatározásának mikéntje felől áll össze.

A viszonyokat a fent leírt tendenciák tartják mozgásban. Éles törésvonalak, konfliktusok azonban nem alakulnak ki ezeknek következtében, csupán az egyes tanárok személyes pedagógiai gyakorlatát határozzák meg.

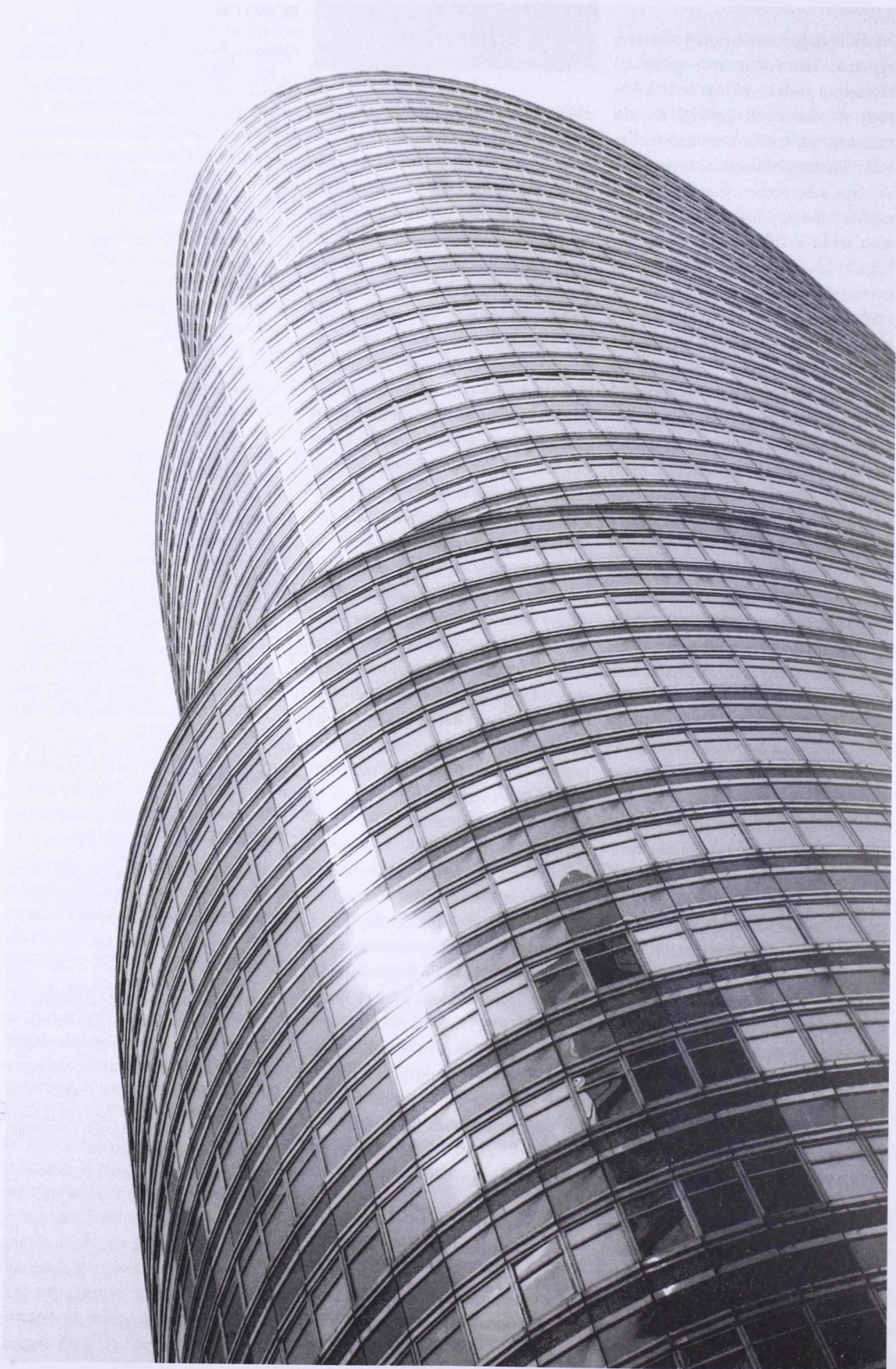
Az iskolai vallásos élet egyes elemeinek a tanárok különböző mértékben tulajdonítanak jelentőséget. Érdemes itt kiemelni azt a véleményt, amely szerint a közös imádkozásnak és a lelki gyakorlatoknak a konfliktuskezelésben van jelentőségük. „A közös imádkozás elsimítja az ellentéteket”. Függetlenül attól, hogy ki hogyan imádkozik.

A pedagógiai program egy kérdéssel zárja le az elméleti alapvetések sorát, és nyitja meg az utat a gyakorlat előtt. „Kialakulhat-e a nem egyforma tanárok egymást segítő közössége? A kérdések folytathatók, rajtunk múlik, hogyan”. Dolgozatom sem fejeződhet be másként, mint kérdésekkel, hiszen írásom nem válaszok, hanem szempontok és kérdésselvetések, módszertani ötletek összességének tekinthető. Milyen a kapcsolat az iskola és az egyházak között? A diákok közösségén belül milyen tendenciák különíthetők el a tárgyalt kérdésekben? Ez mennyiben határozza meg mindennapi interakciójukat? És mennyiben határozza meg a tanárokkal való kapcsolatukat? Hogyan szerveződik az iskola kapcsolattartása a gyülekezetekkel? Hatékony-e az iskolában folyó vallásos nevelés? Hogyan hat a gyerekek iskolán kívüli és iskola utáni életére? Egyáltalán mit jelent ebben a kontextusban az, hogy hatékony? Feltehető-e egyáltalán ez a kérdés? S ha igen: kinek?

- Atkinson, Rita L. (szerk.) [1994]: *Pszichológia*. Budapest.
- Bábosik István (1999): *A nevelés elmélete és gyakorlata*. Budapest.
- Borsányi László (1988): A megfigyelési technikák az etnológiai terepmunkában. *Ethnographia*, 53–82.
- Falus Iván (szerk.) [2003]: *Didaktika*. Budapest.
- Fejős Zoltán (1979): Az átmeneti rítusok. Arnold van Gennep elméletének vázlata. *Ethnographia*, 406–414.
- Goffman, Erving (1999): *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Budapest.
- Gulyás Anna 2002 A világ kultúrái. Társadalomismeret kulturális antropológiai megközelítésben, *Új Pedagógiai Szemle*, 7–9. 83–90.
- Linton, Ralph (1997): Státus és szerep. In: Paul Bohannan–Mark Glazer (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest, 267–283.
- Malinowski, Bronislaw (1997): A csoport és az egyén a funkcionális elemzésben. In: Paul Bohannan–Glazer, Mark (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest, 379–405.
- Turner, Victor W. (1997): Átmenetek, határok és szegénység: a communitas vállalási szimbólumai. In: Paul Bohannan–Mark Glazer (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest, 675–711.
- Turner, Victor W. (2002): *A rituális folyamat*. Budapest.

JEGYZETEK

- 1 Részlet az iskola pedagógiai programjának teológiai alapvetéséből.
- 2 Részlet az iskola pedagógiai programjából.
- 3 Részlet a leendő tanárok részére írott bemutatkozó levélből.
- 4 Részlet az iskola pedagógiai programjából. (A kiemeléseket megtartottam).
- 5 Részlet az iskola pedagógiai programjának teológiai alapvetéséből.
- 6 Részlet az iskola pedagógiai programjából. (A kiemeléseket megtartottam).
- 7 Részlet az iskola pedagógiai programjának teológiai alapvetéséből.
- 8 Részlet az iskola pedagógiai programjából.

1. Problémafelvetés

Szerte a világon, így Európában is az új évezred globális kihívásai és társadalmi jelenségei miatt egyre szélesebb társadalmi rétegek – közöttük nagy számban fiatalok és idősek – igénylik életproblémáik megoldásához a személyre szóló, a lakókörnyeztetben elérhető segítséget, amelyben keveredik a közéleti, szociális, kulturális és ismeretszerzési, a szabadidős momentum. Mindez aláhúzza általában az

masszága. A hangsúly a legtöbbször nem közvetlenül a folyamat végeredményén (az egyén befogadás általi gazdagodásán), hanem a terjesztésén, mint befogadói lehetőségen van.

Az animáció – legyen az szocio-kulturális, vagy idegenforgalmi animáció – *szűkebb és tágabb is, mint a hagyományosan értelmezett közművelődési munka. Szűkebb, mert gyakorlata individuális tevékenységre épül, bár a tevékenység mindvégig közösségi keretek között folyik. Célpontja az egyén és a helyi*

Kraiciné Szokoly
Mária

Az ifjúságsegítők kulcskompetenciái*

93

K É K

animáció, különösen a szocio-kulturális animáció fontosságát.

Ami a *kultúráközvetítés* és szociokulturális animáció összefüggését illeti, az animáció *szűkebb és tágabb is, mint a hagyományosan értelmezett közművelődési munka. A közművelődés célja a kulturális értékek fogyasztói célzatú terjesztése révén a társadalom fejlődésének elősegítése. A kultúráközvetítő (népművelő, kulturális menedzser stb.) egyfajta módon – paternalista módon az állami szektorban, vagy piaci módon a for-profit szektorban – tervez, szervez, gazdálkodik. Célpontja nem közvetlenül az egyén, hanem a nagy közösség, vagy annak egy szelete. A kultúráközvetítés folyamatában mindig fennáll a kulturális érték (dolog, mű) – a kultúráközvetítő – és a közönség (befogadó egyén vagy kisközösség) hár-*

(kis)közösség, célja az egyén belülről jövő aktivitásának felébresztése, ösztönzése. Az animátor nem tervez, szervez, gazdálkodik, hanem az állampolgárokkal kialakított személyes (szemtől-szembe) kapcsolat révén segíti az állampolgári autonómia kiépítését, az egyéni és kiscsoportok érdekeinek artikulációját, az egyének problémamegoldó képességének fejlesztését, a krízishelyzetben lévők segítését, idegenforgalmi animáció esetében az üdülők szabadidejének értelmes és hasznos eltöltését. *A hangsúly a folyamat végeredményén, az egyén fejlődésén, társadalmi, egyéni boldogulásán, „jól-létén” van. Az animátor tevékenysége tehát másfajta kompetenciákat igényel, mint a hagyományos kultúráközvetítőké. A kompetenciák köre tágabb, mert olyan elemekkel bővül, mint a szociális érzékenység, magas*

* Az előadás a Gyermekszervezetek Tanácsa „Képzések és kompetenciák a gyermekszervezetekben” című I. szakmai konferenciáján hangzott el, 2004. november 27-én Budapesten.

fokú empátiás képesség, a hálózatépítési képessége, a kulturális intézményrendszer ismeretén kívül nélkülözhetetlen a non-profit szektorban való jártasság és kapcsolati tőke megléte.

A szocio-kulturális animátorok főszereplői lettek és lesznek a társadalmi integráció elősegítésének, a leszakadó társadalmi csoportok kulturális eszközökkel történő segítésének; adott térségi problémák feltárásának és megoldásának. Ezért az animátor szerepekre, az elvárt kompetenciákra és a képzésre vonatkozó kutatások az ezredfordulón felélénkültek és az érdeklődés középpontjába kerültek. A kutatások

egy része a frankofon országokban születik, ahol is hagyományosan fontos a közéleti aktivitás, a civil kezdeményezések nagy szerepet játszanak az állampolgárok mindennapjaiban. E kutatások bázisintézményei az egyetemek. Gondolok itt részben Jean-Claude Gillet nevével fémjelzett kutatásokra, amelyek a Bordeaux 3. Egyetem (Institut Universitaire Technique) egyik intézetében folynak, részben a Párizsi 5. Egyetem egyik karára, ahol Jean-Marie Mignon (Institut Universitaire Technique option animation socioculturelle) kutatásaira, aki a *Cahiers de l'Animation* c. kiadvány köré csoportosult kutatók anyagait, illetve saját, a kortárs animációra vonatkozó kutatási eredményeit adta közre a *Le métier d'animateur* című könyvében. E kutatások eredményei fontosak és irányadók lehetnek a számos társadalmi problémával küzdő Magyarország számára, mind a korábban is meglévő problémáink, mind az EU-csatlakozásból adódó új típusú problémáink vonatkozásában.

Felnőttoktatás

zásból adódó új típusú problémáink vonatkozásában.

II. A szocio-kulturális animáció fogalma

A szocio-kulturális animáció komplex egyéni- és csoportfejlesztő tevékenység, amely által egyének vagy csoportok válnak képessé kulturális és társadalmi igényeik megfogalmazására, azok kibontakoztatására és gyakorlására. Másfelől a szocio-kulturális animáció társadalmi mozgalom, amely lazán kapcsolódó és néha egymásnak ellentmondó eszmék széles skáláját foglalja magában. Az animáció (animation) és az animátor az 1960-as években váltak általánosan használt szakkifejezésekké a frankofon országokban. A szocio-kulturális animációnak nevezett mozgalom Franciaországban alakult ki s hamarosan más európai országokban (Belgiumban, Svájcban, Hollandia bizonyos területein, valamint kanadai közvetítéssel az Egyesült Államokban is elterjedt). Az egyik első – H. Thery és M.G. Lagrange által – 1966-ban publikált meghatározás szerint „...minden animáció, ami elősegíti az egyének vagy csoportok fejlesztését egy aktívabb és kreatívabb életmódhoz, fokozza alkalmazkodóképességüket, kommunikációs készségeiket, s ezzel segíti aktív részvételüket a társadalomban, hangsúlyozva egyéniségük és függetlenségük megőrzését”.

A mozgalom gyökerei Franciaországban a népoktatás 19. századi történetéhez nyúlnak vissza. Nagyon tág és nehezen körülhatárolható az a tevékenységcsoport, amelyet a népoktatás átfogott. Minden olyan nem szakmai jellegű csoporttevékenység beletartozott, amelyiknek társas, sport, vagy intellektuális jellege volt, nem az otthonhoz, az iskolához, vagy a munkahelyekhez kötődött és bármelyik korosztály űzhette.

A szocio-kulturális animáció, mint jelenség és mozgalom társadalmi funkciójának megítélésében az elmúlt ötven évben számos átalakuláson ment keresztül.

Az ötvenes-hatvanas évek hagyományos francia radikális „militáns” megközelítése szerint, a szociokulturális animáció a társadalom (értsd alatta az ötvenes évek kapitalizmusa) permanens bírálótanak, megújításának indirekt, forradalmi eszköze, a fennálló társadalmi rend kritikájára, megváltoztatására irányuló törekvés volt.

Ezt váltotta fel a hetvenes években az animációnak mint az adott társadalmi-gazdasági alakulattal történő *különbékének elmélete, amely szerint az animáció egyfajta „szervező munkát” jelentett*, azaz már nem törekedett a fennálló rend megváltoztatására, hanem „a társadalom belső javíthatóságában bízva” a társadalmi *beilleszkedés segítését*, egy harmonikus, a demokráciával élni tudó, cselekvőképes állampolgári lét kibontakoztatását célozta.

A nyolcvanas évek közepétől a szocio-kulturális animációt egyre inkább egyfajta cselekvő közvetítésnek (mediation) tekintik, amelyben az animátor rendelkezik „a sorok közötti olvasás”, a társadalmi háló fonala kibogozási kompetenciájával. Az animátorok „cselekedni tudásuk” révén a társadalmi háló útvesztőiben haladnak előre a kirekesztettekkel és a kirekesztettekért, a részvétel lehetőségéért és birtoklásáért, miközben folyamatosan megújítják társadalmi valóságáról szerzett tudásukat. „Cselekvően közvetítő animátor az, aki úgy gondolja, hogy szakmai hatékonyságának mozgatórugói kapcsolatteremtési képességeiben rejlenek (...) [Az ilyen animátor] a társadalmi kapcsolatok intézményesíthető oldalát az interakció, a cselekvő közvetítés és az együttműködés által, kereső logikában helyezi el magát.” (Gillet, 1995)

Az animáció tehát praktikus, generikus és specifikus szakmai kapacitás, a cselekvés tudása (savoir d'action), *intelligens stratégia a szociális és kulturális helyzetek kezelésére*.

Változók	A technikai animáció modellje	A cselekvő közvetítés modellje	A militáns animáció modellje
a tett	tevékenység	cselekedet	alkotás
a résztvevő (az animátor is)	tényező	a cselekvő	alkotó
az idő	program	a megosztott program	látomás, elképzelés
az intézmény	intézményesítés	intézményesíthetőség	intézményesítve
a szociális kapcsolat	konformitás	újszerű alkalmazás	változás
a stratégia	konszenzus	kiegyezés	konfliktus
a filozófia	gyakorlat	praxis	elmélet

Az 1960-as évektől kezdtek el használni a *népoktatás* helyett a *szocio-kulturális animáció* kifejezést. Nincs egy-egy álláspont arról, mit is jelent pontosan a fogalom, s hogy mi volt a névváltoztatás háttérében. Az új elnevezés bevezetése taktikai és politikai okokra vezethető vissza. A népoktatás kifejezést már korábban sem tartották megfelelőnek egy iskolaellenes mozgalom megjelenésére, mivel az oktatás szó szorosan összekapcsolódik ezzel az intézménnyel. A változtatás politikai oka az volt, hogy a népoktatás kezdettől fogva a nép, illetve a munkásosztály fejlődését kívánta szolgálni az oktatás eszközeivel. A mozgalomnak ez a korábbi politikai jellege nem volt összeegyeztethető a gaulle-ista politikával, amely a szerepét nem egy osztályhoz kapcsolódóan kívánta meghatározni, hanem minden társadalmi réteg számára megfelelő intézményként. Az 1970-es években átfogóbb definíció született: „szocio-kulturális animáció az, ami egy adott terület népességének mentális, fizikai és érzelmi életét serkenti, s amely szélesebb körű tapasztalatok megszerzésére indítja őket, az önmegvalósítás és önkifejezés és egy – általuk is befolyásolható – közösséghez való tartozás terén. A francia animáció céljai között sorolta fel a függetlenség kialakítását a kommersz tömegszórakoztatástól, valamint a tévé előtt „tömeges elszigeteltségben” töltött idő csökkentését. Mindezen célok elérésében a csoportot, illetve különböző csoportmódszereket használtak pl. rendszeres összejöveteleket szerveztek a kreatív önkifejezés és csoporttapasztalatok megszerzése érde-

kében. Feladatuknak tekintették az animátorok a részvételt a helyi közösségek életében, ügyeik gondozását, a közösségi tudat kialakítását. A közélet gazdagítása céljából rendszeresen szerveztek közösségi és szomszédsági eseményeket, hogy az utcát életteli hellyé, a kapcsolatok kialakításának, az emberek közötti kommunikáció elindításának helyszínévé tegyék. Az utcai események egyik fajtája pl. az ún. akciócsoportok tevékenysége volt. Ezek a csoportok a helyi problémák nyilvánosságra hozatalára és megoldására szerveződtek.

Az animációt a szociális segítés és a kulturális ösztönzés elmélete egyaránt alkalmazza, különösen Franciaországban ahonnan a „szocio-kulturális animáció” fogalma újabban széleskörűen elterjedt. Az animáció nem egyszerűen új elnevezése a régóta meglévő népművelői, vagy felvilágosítói gyakorlatnak, még kevésbé azonosítható az andragógiai tevékenység egészével. Az adott szocio-kulturális környezetben az egyéneket arra készíti, hogy csoportokba szerveződjenek, képesek legyenek arra, hogy hatékony belső megoldásokat találva, saját erőből tartósan tevékenykedhessenek. Az animáció célkitűzéseinek klasszikus megfogalmazását adta E. Limbos. Az animáció elméletének kritikusai kifogásolják az ilyen célok elvont idealizmusát. Kevesen vonják azonban kétségbe az animátorok és közösségeik gyakorlati tevékenységének – a szociális gondoskodásnak, a hátrányos helyzetűek és a kisebbségek védelmének, a veszélyeztetettekkel való preventív foglalkozásnak, a kultúra őrzésének és terjesztésének, vagyis a magas célok mindennapos

aprómunkára váltásának – feltétlen társadalmi és egyéni hasznosságát.

Az animáció elmélete szakmáktól független módszert és folyamatot jelöl (1931), amelyben az egyén és a cso-

port egy társadalmi mezo-csoport aktivizálását, fejlesztését, társadalmi integrációját az önfejlesztő képességek kibontakoztatásával kívánja elérni. Az animáció a tudattalan érzések, vágyak, vélemények felébresztése, aktivizálása az egyén, a közösség fejlesztésében. Az animátor, felnőttoktató részéről empátiát igényel. A módszer alkalmazható a politika, a művészet, a vallás, a gazdaság, az egészségügy, illetve a sport szférájában.

Franciaországban hatékony és tudományosan alátámasztott munkamódszerré vált, amelyet számos ország átvett, az egyes társadalmi, vagy állami intézményi alrendszerekben specifikus jelekkel gazdagodott. Ma szerteágazó módszertani rendszerek összefoglaló megnevezése:

Szociálpszichológiai értelemben közösségi, művelődési, szocio-kulturális, szabadidős, rekreációs, sport, non profit szervezeti, intézményi, települési stb. animációról, de az ifjúsági, a felnőtt

és időskorúak csoportjaira is adekvát módszereket dolgoztak ki.

A francia szocio-kulturális animáció, az 1882-ben bevezetett ingyenes alapkülső népoktatás megjelenésétől, illetve a munkásosztály megnyerésére és fel-emelésére irányuló, társas, sport, vagy művelődési jellegű civil szervezeti mozgalmaktól datálódik. (A népoktatás nagyon tág és nehezen körülhatárolható tevékenységcsoport volt, beletartozott minden olyan nem szakmai jellegű csoporttevékenység, amelynek társas, sport vagy intellektuális jellege volt, nem az otthonhoz, az is-

96
KÉK

kolához, vagy a munkahelyekhez kötődött és bármelyik korosztály űzhetette.) A két világháború között a baloldali Népfrent-koalíció sokat tett a mozgalom megerősödéséért, a fiatalok és felnőttek szabadidős szokásainak fejlesztéséért. A második világháború után az újrafogalmazott népoktatás célkitűzéseit a hatvanas-hetvenes években a szocio-kulturális animáció mozgalma teljesítette ki, középpontba állítva a társadalmi osztályok közötti távolság és a társadalmi hátrányok – szomszédsági társas együttlét keretében, kulturális, szabadidős tevékenységeken keresztül – csökkentését.

A magyarországi szocio-kulturális animáció kialakulása nem irányított, tudatos, tudományos adaptáció eredménye volt, hanem spontán módon, a magyar közművelődési szakemberek franciaországi tapasztalatai révén, elsősorban módszertani újításként szivárgott be a '70-es-'80-as évek közművelődési gyakorlatába, s csak másodsorban vált, válik

Felnőttoktatás

tudományos igényű, a közművelődési szakemberek felsőoktatási képzésének részét alkotó diszciplinává. Ekkor kezdtek el használni a közművelődésben dolgozó szakemberek, klubvezetők az animátor kifejezést, s ekkor jelentek meg az első publikációk is. A francia gyakorlatban jelenleg a globális animáció szakkifejezést használják, s egy adott térség konkrét problémáinak komplex feltárását értik alatta. A hazai közművelődési munkában is megjelentek olyan programok, amelyek a helyi társadalmi közösségi élet felpozícióját szolgálják. A '80-as években a közösségi igények tudatosításának segítségét és ösztönzést, annak saját erőből történő kielégítését, egy adott térség konkrét problémáinak komplex feltárását értették alatta. Módszerei főként a kezdeményezés, a tanácsadás, a katalizálás. Az 1982-es andragógiai értelmező kéziszótárban Harangi László és Magyar Edit az alábbi meghatározást adta: „animálás-ösztönzés, lelkesítés a nevelésben, szociális gondozásban, közösségfejlesztésben. A közösségi igények tudatosítását segíti és annak saját erőből történő kielégítésére buzdít, Fő módszere a kezdeményezés, a tanácsadás, „katalizálás”.

A szocio-kulturális animáció fő jellemzője, hogy a csoport-katalizátorként működő animátor nem számít döntési jogkörrel felruházott, államilag fizetett irányítónak, a kiscsoport csak nagyobb társadalmi-, közösség-szervezői tapasztalata miatt fogadja el vezetőjéül. Megjelenésük, szemléletük újdonságként hatott mind a szakemberek, mind a civil tesek iránt fogékony állampolgári szerveződések körében, s az aktivizáló, közösségi módszerek adaptálva, továbbfejlesztve gyorsan elterjedtek a rendszerváltás melegágyaként működő művelődési házakban és ifjúsági klubokban. Utóbbi intézményrendszer vállalt út-törő feladatot az animáció szélesebb körben történő megismertetése terén.

A kilencvenes évektől a szocio-kulturális animáció szervult a magyar kulturális közélet szóhasználatában, több szervezet is használja a fogalmat. Így az animáció „importálásban” nagy szerepet vállaló Közösségfejlesztők Egyesülete, az 1989-ben megalakult és széleskörű nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező országos civil szervezet, a Nyitott Képzések Egyesülete, vagy a fiatalok körében közismert Gyermek-animátorok Egyesülete.

III. Az animáció tapasztalati pedagógiája

A szocio-kulturális animátorok képzése Franciaországban igen sajátos szerkezetű, arculatú. Mondhatjuk, hogy kompetenciaalapú képzés, hiszen a képzés igen szoros kapcsolatban van a gyakorlattal. Az animátorok képzése hosszú évtizedeken keresztül az önkéntesek civil szervezeti formában történő képzését jelentette és nem volt része a felsőoktatásnak.

E képzési forma mindenkor egyszerre közvetítette és közvetíti a *tenni és a tudni logikáját*, szakmai kompetenciákat alakít ki annak érdekében, hogy a végzettek a változó világ változó körülményei között is megállják a helyüket. Ehhez csatlakozott az utóbbi évtizedben a felsőoktatás, ahol építenek az önkéntesen szerzett ismeretekre, tudásokra, kompetenciákra, illetve a képzés fontos része a társadalmi valóságra való reflexió és a szakmai gyakorlat.

A képzés a francia felsőoktatási rendszer speciális képzési szintjén, a nálunk a felsőoktatási törvénymódosításkor (akkreditált iskolai rendszerű) felsőfokú szakképzésben jelenik meg.

A franciaországi mintát adaptálta 1997-ben Budapesti Tanítóképző Főiskola Továbbképző Központja, amikor kidolgozta, majd akkreditációra benyújtotta a MAB-nak az akkreditált iskolai rendszerű, négy féléves, gyakorlatorientált ifjúságsegítő felsőfokú szakképzés anyagát.

J. C. Gillet animációra vonatkozó kutatásainál abból a központi kérdésből indul ki, hogy milyen viszonyban áll egymással az elmélet és a gyakorlat. Gillet az animációt a gyakorlattal köti össze és kijelenti, hogy „olyan cselekvés, ami a múlt függvénye, de nyitott a jövő, a történelmiség, s egy olyan állapot felé, amelyben egyfajta tagolás érvényesül a mozgás, a vita és a cselekvés között”.¹ Mindez olyan állandó folyamat keretében valósul meg, ami utalás az ismeretre és megfordítva. Hipotézise, miszerint az animáció praxis, azaz cselekvés és az animátorok legfőbb kompetenciája a szociális helyzetek stratégiai intelligenciája. Az animátorok szerepére és kompetenciáira vonatkozó, stratégiai intelligenciának nevezett modellje megalkotásánál Piaget konstruktivista „rekombinációs” fogalmára alapozott.

A praxeológiáról beszélve az animáció jelensége kapcsán egyfajta próbálkozásnak tekinti egy olyan tudományos megközelítés megalkotását, amelyben az elmélet és a gyakorlat közti viszony kérdése központi helyet foglal el. Ez az elmélet és a gyakorlat egyfajta metateóriája,² aminek kettős funkciója van:

- egy kritikai funkció a gyakorlat értékeléséhez és
- egy visszacsatoló funkció, amely új formákat ad a gyakorlatnak.

A gyakorlat az elmélet fejlődésének szerves része; a praxis működés közben majd elmélet lesz, és az elmélet az a tudatosság, amely során a tett egy adott történelmi-szociális helyzetben alakot ölt. A praxisból eredő mozgás az elmélet és a gyakorlat között kettős; a cselekvőt átalakítja alkotóvá, lehetővé téve számára a felgyülemlett tapasztalatok értő rekonstrukcióját az ismeret felé, illetve átalakítja az alkotót cselekvővé, hogy bevezesse a valóság megváltoztatásába.

A stratégiai kompetencia fogalmának megközelítése abból indul ki, hogy mindenki, aki cselekszik, arra törekszik, hogy rendelkezzen stratégiai

viselkedéssel a hatáskör megszerzése érdekében. A hatalmi viszonyok lehetséges átrendezésének ez a fajta megközelítése az animátorok esetében egy elemző módszert állít a középpontba, aminek bár az egyén adja meg az értékét, de a kialakított hálózatot (kapcsolati tőkéket) és már partnerekkel megkötött szövetségek lehetővé teszik a szakmának, hogy növelje saját mozgásterét és autonómiáját.

Stratégiának lenni tehát annyit jelent, hogy képes működésbe hozni a célokat és eszközöket, átjárni, kapcsolatot teremteni a jövő és a jelen, a képzeletbeli és tényleges megvalósítás között. Az animátornak tehát számításba kell vennie a kényszerítő körülményeket, értelmezni kell ezek okait, s az ebből adódó olyan antagonizmusokat, amelyek meghatározzák munkáját. A cselekvés módja mindig kontextusfüggő, függ a történelemtől, a korábbi cselekmények hatékonyságától, az intézmények arculatától, a partnerek érdekeitől, az adott közöség és szektor közötti kapcsolattól.

Felmerülhet a kérdés, mi befolyásolja az animátor stratégiáját, legitimitását, jövőbeli cselekvési képességét, működési területeit. J.C. Gillet szerint saját tapasztalata és meggyőződése, helyi gyökereinek mélysége, a szolgáltatások, amihez hozzájut, a korábban megoldott problémák, minden megkeresés, ami őt éppen akkor, vagy máskor éri.

Az animátor tudása a *savoir faire*, a tudni hogyan tudománya, a cselekvőképesség, a sikerre való képesség. Az animátor cselekedete ugyanis stratégia abban az értelemben, hogy képes többféle megoldási lehetőséget is előre látni a beavatkozást megelőző döntés előtt. Képes többféle forgatókönyvet is működtetni, és ezeket mozgósítani is tudja a cselekvés során bekövetkező véletlenek hatására. A cselekedet összetettséget feltételez és ez ellentmond az „előre elhatározott program” fogalmának. Kockázatokat, irányváltásokat,

kezdeményezéseket, átváltozásokat kell bekalkulálni a helyzetek értékelésekor. Az animációban nincs „one best way” (egyedüli legjobb út), de igenis vannak többé-kevésbé kielégítő megoldások a felmerülő problémákra.

Gillet professzor W. Turner³ kommunikációs kutatásaira hivatkozva azt mondja, hogy az „információ cselekvés”, tehát az információ befogadása és halmozása intervenció területen növeli a hatékonyabb együttműködés képességét és új „helyezkedési stratégiákat” tesz lehetővé. A hivatásos animátor, aki formális és non formális hálózatokban tevékenykedik, sok in-

formációt szerez a partnerekről, és hozzászokik, hogy megértse a változó helyzetekből adódó, sokszor egymásnak ellentmondó szempontokat is.

Az animációt cselekvési rendszernek tekinteni annyit jelent: tudomásul vesszük, hogy a szakemberek számára lehetséges globális rálátással rendelkezni saját területére, képesnek lenni együttesként meghatározni a technikai, az emberi és az anyagi erőforrásokat, mégpedig folyamatosan módosítva a változó körülményeknek és információknak megfelelően.

Az animátor tehát nem dolgoz ki előre egy megadott elemzési séma szerinti „előgyártott tervet, hangszerelést”, hanem stratégiai intelligenciája révén a helyzettel, problémával, valósággal való szembesüléskor kell döntenie a megoldás módjáról. Ezért az animátor birtokában van annak a fortélynak, amit „savoir faire”-nek, a tudni hogyan művészetének, a praktikus „tapasztalati intelligenciának” nevez, s amit társítani képes a *savoir*-ral, az el-

méleti (kognitív, értékelméleti és emocionális) tudással. A kettő eredményeként képes Dejours által *phronésis*nek nevezett, a tárgyalásokon tanúsított „gyakorlati bölcsesség” megvalósítására, ez vezeti őket az adott problémával kapcsolatos döntés meghozatalánál.⁴ Az animátorok manapság legfőbb tevékenysége a *mediation*, a cselekvő közvetítés, amikor is az egyének, csoportok vagy intézmények között realizálják a konfliktusok megoldását célzó eljárásait. Ekkor médiatizálják a közbülső tekeret és az érintett egyének, csoportok, vagy intézmények kapcsolatait, de ezzel új tudást is formálnak, amikor létrehoz-

zák a változást és az új egyensúlyt, a partnerek közötti kommunikációt és működőképes kapcsolatot.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a stratégiai intelligencia önálló, animátorokat jellemző kompetencia-együttes. Azt értjük ezen, hogy az animátorok számos forogatókönyvet képesek alkotni és saját stratégiai intelligenciájuk révén képesek távlatokat nyitni az egyének, csoportok, intézmények előtt. Olyan viselkedés-együttest jelent, ami a munka mindennapi konkrétságában jelenik meg, és alkalmas ad a készségek és jellemvonások kevésbé kockázatos bevetésére. Ez a kompetencia dinamikus és stratégiai, folyamatosan fejlődik a szakmai életút során, és amely létrehozása csak „tereptapasztalatok” révén lehetséges. A tereptapasztalatok azonban mindig nehézségeket, kihívásokat, felelősséget hoznak magukkal, s ezáltal lehetővé teszik, hogy az animátorok meg-

Felnőttoktatás

tanuljanak tanulni, alkalmazkodni, folyamatosan reflektálni, fejleszteni önmagukról és a világról szerzett tudásukat.

Az animáció tehát magába foglalja az elmélet és a gyakorlat, a gondolat és a cselekvés, az egyén és tárgy összefüggését. Az animátornak a megfigyelést, az értelmezést és az ábrázolást egységbe kell hoznia, ez az ő kompetenciája. A tudás új és más helyzetekben történő cselekvő felhasználását jelenti, kapcsolatot teremt az ismeret és a tett között, működésbe hozza a tudást és beszélteti a tapasztalatot. A cselekvéseket szolgálják, azok előkészítését, irányítását, ellenőrzését, a „tudni, mit csinál” helyett a „tudni, mit kell tennie”.⁵

A szakmai képzés nemcsak azt tűzi ki célul, hogy egyszerű kompetenciákat, megoldási módszereket, készségeket elsajátíttasson, hanem azt is, hogy a képzés alanyát integrálja abba, amit az „alkotás létrehozásának” nevezünk, ami viszont teljesen más dolog, mint az egyszerű technikai hozadék, ez az eszme felfedezése a cselekvés értelmében. Egy szakmai képzés ugyanis magába foglalja a foglalkozás értelmének megértésére irányuló állandó kutatást (Honoré Poesisnek nevezi), ami aztán beleilleszkedik egy praxisba, egy olyan kutatásba, ami valami előállítására irányul. A kompetencia előállítása teoretico-praktikus, vagy practico-teoretikus jellegű és a következőkön alapul: a tapasztalat dichotomizálásának és a kritikának elutasítása, a cselekszem és a gondolkodom, az adott és a létrehozott közötti különbségek elutasítása és a tapasztalat tudássá való átalakításának elfogadása. Azaz: ezek a képzések ismét összekötik a teóriát és a praxist, ahol a transzfer (a kompetenciák egyik helyzetről a másikra való átvitele) minden nehézség nélkül megtörténik. Mindez megfelel Kolb experimental learningjének (kísérleti tanulási modelljének.)

A STRATÉGIAI INTELLIGENCIA SZERKEZETE^{6, 7}

SAVOIR (TUDÁS)
SAVOIR FAIRE (TENNI TUDÁS)
SAVOIR ETRE (LENNI TUDÁS)

INTELLIGENCE STRATEGIQUE
STRATÉGIAI INTELLIGENCIA

CHAMP COGNITIF
CHAMP ACTIF
CHAMP PSYCHO-RELATIONELLE

SAVOIRE THEORIQUE
COMPETENCE
SAVOIR D'ACTION

PRAXIS

A stratégiai intelligencia kompetenciájának elemei:

- Capacité à produire du sens – Képesség, alkalmasság érzelmek keltesére.
- Capacité praxéologique – praxeológiai képesség.
- Capacité d'expertise – szakértői képesség.
- Capacité à produire ou faire produire du changement et du développement – A változás és fejlődés előidézésének képessége.
- Capacité à créer du lien – A hálózatépítés képessége.
- Capacité technique – technikai képességek.
- Capacité pédagogique – pedagógiai képesség.

A stratégiai intelligencia kompetenciája:

- animációs folyamatok együtteséből létrejövő mozgalomhoz kötődik, amit akció-sémának is neveznek (Piaget, Vergnaud);
- jelent uniót, (hozzaadott) értéket, szerkezetet, artikulációt, konstrukciót, kombinációt, amely különböző képességeket inkorporál és működtet egy időben: információkat, folyamatokat, viselkedéseket, különféle alkalmasságokat, személyiségvonásokat;
- a tudás komplexitását jelenti (teoretikus, módszertani, procedurális

[eljárás]i, gyakorlati, tapasztalati), ami meghatározza az általános animáció profilját, és magába foglalja a kognitív, az axiológiai, az aktív és pszichológiai relációt.

Capacité à produire du sens – képesség érzelmeket kelteni.

Invenciózusan és kreatívan dolgozni szimbolikus értelemben, az értékpontosítótól egészen az etikai kimenetelű politikai és szocio-educatív, referenciaértékű akciók kidolgozása terén, olyanokon, mint

- a politika újra-bevezetése a társadalomba,
- az emberek részvétele,
- a konfliktusok demokratikus szabályozása kérdésének vizsgálata,
- a szociális haladás fejlesztése,
- a szolidaritás visszahódítása,
- a személyiség felelősségének és autonómiájának erősítése,
- egyének és csoportok képvisellete,
- a közösségi érdekeket és a kollektív identitást lelkiismereti kérdéssé tenni,

Felnőttoktatás

- csökkenteni a távolságot a döntők és azok között, aki felett döntenek,
- harc az egyenlőtlenség ellen.

Capacité praxéologique

Jól értesültnek, informálnak lenni az adott akcióról a teóriák, a tapasztalat és a problémára, helyzetre vonatkozó reflexiók vonatkozásában. Az akció helyzeteiben történő intellektuális részvétel:

- artikulálni egy akciót, konceptualizálni.
- beszéltetni a gyakorlatról, kialakítani egy nyelvet a dologról, amelyik objektív és verbalizálja a tapasztalatokra vonatkozó reflexiókat, amelyek a cselekvés magyarázatával járnak,
- ez a munka a kognitív eszközök kombinációját jelenti az akció előtt, alatt és után. Lehetővé teszi az akció átalakítását annak ismeretében, kereszteződéseket hoz létre a cse-

lekvés koncepciója és a tudományos tétele között (előrelátni, kalkulálni a dolog kimenetelét(vel) a szabályozókkal, előrelátni az akció hatását), eredményessé tenni másutt alkalmazott elemek adaptálásával. Megépíteni a folyamatos önképzés, ön-informálódás alapját.

Capacité d'expertise – szakértői képesség

Rendszerint két elemből áll:

- leírni és elemezni a helyzet összetevőit, annak szociális, gazdasági, kulturális, demográfiai, politikai vonatkozásaiban (amit le lehet úgy írni,

A stratégiai intelligencia kompetenciájának összetevői animátorok esetében

J. C Gillet nyomán

S T R A T É G I A I I N T E L L I G E N C I A	<p>Capacité à produire du sens – Képesség, alkalmasság érzelmek keltésére „részvételre” ösztönzés, konfliktuskezelés, szolidaritás keltése, a személyiség felelősségének, autonómiájának, identitásának erősítése, csoportok képvisellete, harc az egyenlőtlenség ellen</p>
	<p>Capacité praxéologique – Praxológiai képesség Jól értesültnek lenni, „beszéltetni”, meghallgatni, artikulálni, konceptualizálni, előre látni, adaptálni, a tapasztalatokra vonatkozó reflexiókat verbalizálni</p>
	<p>Capacité d'expertise – Szakértői képesség Elemezni és leírni egy adott helyzet összetevőit (szoc., gazd., kult. dem., pol-i vonatkozásait), „olvasni a sorok között”, analizálni és diagnosztizálni, célokat, feladatokat kijelölni, scénáriókat javasolni, kidolgozni,</p>
	<p>Capacité à produire ou faire produire de changement et du développement – A változás és fejlődés előidézésének képessége</p>
	<p>Capacité à créer du lien – A hálózatépítés képessége Közvetítés, egyensúly- és kompromisszum teremtés, kooperációs és döntési helyzet teremtése, szervezési, kutatási módszertani profizmus</p>
	<p>Capacité technique – Technikai képességek Az intézményrendszerek ismerete, szolgáltatásaik minőségi felhasználása</p>
	<p>Capacité pédagogique – Pedagógiai képesség Csoportok animációja A gyakorlati munkában megjelenő ismeretek átadása</p>

mint a helyzet kontextusait és környezeti kérdéseit.

Ekkor felbukkanhatnak összehasonlítások az aktorok környezetükben való viselkedésére vonatkozó interpretációk, akciójuk logikáját, motívumaiukat, érdekeiket, stratégiájukat nézve.

Ez a fázis feltételezi a meghallgatás, a megfigyelés, az empátia, a percepció, valamint az előadói és a kutatási képességeket;

– felállítani egy diagnózist (analízis céljából):

- felfedezni, identifikálni, meghatározni a problémá(ka)t, miután jó kérdéseket tettünk fel,
- megállapítani szituáció és intézményi specifikumok lokális és általános (nemzeti, nemzetközi, globális) vonatkozású kockázatait. Az első városnegyedeknek csökkenteni kell a saját fontosságukat és a hierarchiájukat. Azaz itt az animátorok be kell vetni az intelligenciáját, olvasni kell tudni a sorok között,

- javasolni és előidézni (végrehajtani) a választást több cselekvési hipotézis között, kidolgozni a lehetséges szcenáriókat, perspektivákat nyitni, logikai összeköttetést teremteni a probléma megoldására vonatkozó javaslatok között és meghatározni, vagy meghatározatni a célokra, a megoldási módokra, az időtervre vonatkozó feladatokat, a dinamizáló szociális (latens, vagy manifeszt) prioritásokat.

Capacité à produire ou faire produire du changement et du développement

Mindez egy lehetséges új egyensúly kialakítására vonatkozik a városi hatalomban:

- a szükséges információk birtoklása a bizonytalansági zónák feletti uralomért.
- érzék a beleélésre, az elképzelni, módosítani valamit, megkapni, kalkulálni, kombinálni, lavírozni, alkalmazkodni a különböző szerepekben történő megszólaláshoz (ami feltételezi a mobilitást, a viselkedés rugalmasságát, könnyedségét, a nyelvi alkalmazkodást a különböző szereplőhöz, birtokában lenni a kommunikáció minden formájának (írásbeli, szóbeli, grafikus, vizuális és informatikai),
- adaptációs képesség, abból a célból, hogy a hatalom egyensúlyvesztésére vonatkozó kutatásokat értelmezzük, értelmezni a való (effektív) világ és az elképzelt világ, azaz a jelen és a jövő közötti különbséget, tudni, hogy az elkövet-

Felnőttoktatás

kező jövő az a jövő előkészítésétől függ, s tudni azt, hogy mindezt miért és hogyan tegyuk. Azt is tudni kell, hogy hogyan szerzem meg a lehetőségeket, esetleg korrigálni a cselekvés (akció) irányát egy értékelhető és rendszeres irányba, csökkenteni a távolságot a kényszer és az autonómia között, végül kidolgozni az kapott eredmények és várható hatások mérésének módozatait.

Capacité à créer du lien – hálózat-építés képessége

Kapcsolatokat létrehozni az akciók sikere érdekében. Ez magába foglalja hogy az animátor munkájában:

- játsszon közvetítő szerepet, biztossítsa a közvetés helyét és helyszínét, legyen mediátor, közvetítsen a partnerek között. Kutassa az új egyensúly megteremtésének lehetőségét a tranzakció folyamatában, és részesítse előnyben a kompromisszumokat az emberek és a gondolatok szabad áramlása érdekében.

Módszertani profizmussal szervezni, racionálisan kutatni a folyamatokat és a fontos kérdéseket, amelyek változásokhoz, találkozásokhoz, kommunikációhoz, vitához, dialógushoz, követelésekhez vezetnek. Mindez feltételezi, hogy képesek vagyunk rátalálni a problémára, annak megfogalmazására és megoldására, a rendelkezésre álló idő alatt – a partnerek és a különböző intézmények számára elfogadható módon –, előtérbe helyezve a döntéshozatalt. A diszpozíciók megteremtése lehetővé teszi a dinamikus rendszerek kifejlődését, interakciókat, kooperációt és potenciális mobilizációt az aktorok között.

Capacité technique – technikai képességek

Azt jelenti, hogy fel tudjuk használni az intézmények nyújtotta szolgáltatások minőségét, kapacitását arra, hogy

vezessünk és beszámoljunk az általunk animált és vezetett akcióról.

Capacité pédagogique – pedagógiai képesség, amely kettős értelmű:

- jelenti egy csoport animációját (annak menedzsmentjében),
- a szükséges gyakorlati munkában megjelenő ismeretátadásban.

Gillet 1996, és 2000. évi, animátorok szerepeire, kompetenciáira vonatkozó kutatásai. a „funkció”, a „szerep”, a „kompetencia” és a „profil” kifejezések köré szerveződő reprezentációk tartalmi elemzésén alapulnak, az alábbi animátor szerepkategóriákat határozták meg:

- a cselekvő közvetítés funkciója: a szereplők közötti tranzakciók, cselekvő eljárást jelenti, egyfajta (közösségi) tér és időkeretek megalkotására vonatkozó igyekezetet, amelyekben lehetővé válik a találkozás, az eszmecsere, egyes szereplők közötti konfrontáció. (A közvetítés tartalma: szabályozás létrehozása, közvetítés, összeköttetés, kapcsolatok, koordináció létesítése, átadó-szerep, partnerségi munka, csere, kapcsolattartás, szinergia, az összegyűjtés ténye, közbenjáró szerep vállalása, hálózat építése stb.);
- a nevelő (felnőttképző) funkció, amely Franciaországban egy, a nemzeti oktatási rendszerrel párhuzamos továbbképzési tengelyt jelent. (A nevelés tartalma: kísérni, felelőssé tenni, megtanítani a közösségi életre, segíteni, nevelő célzatú projekt megvalósítása, személyek fejlesztése, továbbképzés stb.);
- a kulturális (kulturaközvetítő) funkció, a kulturális alkotások, a művészetek/művészek és a közönség közötti kapcsolat létrehozása, illetve a helyi kultúra létrehozóinak segítése;
- az animáció politikai funkciója, amely a népművelés, az animáció militáns örökségéből származik, a

Felnőttoktatás

társadalmi változás ideológiáján és a jelen társadalom kritikus megközelítésén alapul;

- a prevenciósi funkció, amelynek célja a társadalmi bajok előrelátása, megelőzése és a veszélyeztetettek gondozása (bűnözés, toxikománia stb.);
- az egyének szabadidős foglalatosságaihoz, játékos tevékenységeihez fűződő rekreációt segítő funkció.

Az animátori szerepek rangsorát tekintve – a szakképzett animátorok szerepei közül az első és második helyen – a társadalmi közvetítés és nevelés feladatai emelkednek ki, vélhetően körünk társadalmát sújtó kapcsolati válságjelenségek következtében. Az animátor mint társadalmi kommunikátor, közvetítő, a csoportok közötti összekötő jelenik meg. Leggyakoribb feladata a társadalmi szereplők közötti kommunikáció terének, helyszíneinek és időkereteinek, azaz a társadalmi közvetítés lehetőségeinek a megteremtése, azzal a céllal, hogy módosítsa a társadalmi, és a kollektív kapcsolata-

tok rendszerébe illeszkedő magatartásokat. Valójában nem az animátor „saját” kommunikátori szerepéről van szó, hanem arról, hogy lehetővé tegye a helyi társadalom minden szereplője számára a kommunikációt, kijelentéseik találkozását és megsokszorozódását, és azt hogy mindez cselekvés közben történjen. A második helyen megjelenő szervező szerep tevékenységek felvállalását, projektek megvalósítását jelenti, beleértve a szükségletek meghallgatásától, a finanszírozási lehetőségek, partnerek, anyagi és műszaki eszközök felkutatásán át a záró értékelésig.

Harmadik helyen található a nevelő szerep: a referencia-személy pozíciójában lenni, az, aki meghallgat, nevel, gondolkodásra ösztönöz, motivál, megtanít a másik tiszteletére; fogékonyra tesz, felébreszt; megért, vezérel, segít, keretbe fog; tájékozódási pontot nyújt, támogat, ösztönöz, dinamizál stb.

Az '50-es és '70-es évek között a népművelési mozgalmat megtestesítő politikai és militáns (társadalmi kritikai) funkciók jelentéktelenné váltak.

A vizsgálat az animátorok működött kompetenciáit a neveléstudományok klasszikus mezőjé szerint vizsgálták és a gyakoriságot az alábbiak szerint állapították meg. A „lenni tudás” (savoir être) pszicho-kapcsolati elemének mezője a legmesszebbmően domináns, közel 45%-os részaránnyal, míg az aktív („tenni tudás”), „cselekedni tudás” (savoir faire) 28%-kal szerepel, hasonlóan a 27% aránnyal a kognitív tudás (savoir) mezőjéhez.

101
KÉK

Határozza meg kulcskompetenciáit: tehetség, ügyesség, savoir-faire, tudni-csinálni
Íme egy kompetencialista, amelyben 14 szócsaládot csoportosítottunk.

döntést hoz/ elhatároz, dönt	kezel/ügyvezet vállati/pénzügyi	vezet (általános értelemben)	adminisztrál	termel (produir)
elrendel, döntést hoz választani konklúziót levonni meghatározni kiselejtezni fixálni megítélni dönt (opter) szabályozni megoldani eldönt/megold elhatároz szeletel	szerez, (meg)nyer gyengít, törleszt költséget rendbe hoz/szanal könyvel konszolidál takarékoskodik gazdagít egyensúlyba hoz/tart kitermel/hasznosít kizsákmányol nyer beruház optimalizál rentabilizál	animál ajánl vezet rábiz (vkire vmit) meghatároz delegál kormányoz valamilyen irányba befolyásol, ösztönöz (impulser) inspirál alapít/létesít menedzsel vezet (piloter) elnököl	osztályba sorol (klasszifikál) számol regisztrál alapít vezet leltároz sorba rendez recenzál szabályoz (regir) katalogizál	alkalmaz, vre fordít létrehoz végrehajt, teljesít, elkészít előad rászánja magát csinál/teszt realizál
szervez	kommunikál	fejleszt	kutat	alakít/képez
berendez anticipál elrendez koordinál szét/feloszt alapít tervez előkészít előrelát előkészít programoz/mm áalakít szét/feloszt/répartir	párbeszédet folytat diskutál véleményt cserél meghallgat vkit kifejezi magát informál interjúvol tárgyal/négociér/közvetit forgalomba/kerekedelembé hoz feloszt/elválaszt megfogalmaz/megszerkeszt felvilágosít átad/átruház/továbbad ráhagy	növel/gyarapít javít mennyiségileg növel kerekedik meghódít szélesít kinyújt/kiterjeszt megnövel megindít/kirobbant implantál/honosít/beültet feldob/fellendít forgalomba hoz/kibocsát halad (progresser) előremegy	analizál számol konzultál nyomoz tanulmányoz vizsgál kísérletez megfigyel perspektívát készít kutat szondáz	animál megért vezet fejleszt nevel von, húz, magával sodor/edz, felkelt/megelevenit tanít szenzibilizál átalakít

Felnőttoktatás

A „lenni tudás” jelentése: a meghallgatást, a kapcsolati készséget, a nyitottságot, megértést, kreativitást, felelősségvállalást, a hálózatban vagy csapatban dolgozást, a rendelkezésre állást, a szükségleteknek és elvárásoknak megfelelést, az alkalmazkodás képességét, a dialógust, az újrafogalmazás képességét stb.)

A „*tenni tudás*” jelentése: tudni cselekedni, mobilizálni, dinamikussá tenni, szervezni, összekötő személyeket hívni, ezen kívül a specializált tudás (sportban, audio-vizuális stb.), tudni projekteket megvalósítani, azokat kiértékelni, pedagógusnak lenni, felvállalni, kommunikálni, tárgyalni, stratégiákat kifejleszteni, előre látni, a megfelelő információt megtalálni, improvizálni stb.

A kognitív tudás magában foglalja: megfigyelni, a tétet felmérni, gondolkodni, eltávolodni, diagnosztizálni, ismerni a közönséget, a politikát, a társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális környezetet, használni a szociológiai, társadalomlélektani és igazgatási, pénz- és személyügyi tudást, ismerni az intézményi berendezkedést stb.

Az animátorok jellemzői

A leginkább használt fogalmak (tétel, *item*), csökkenő sorrendben, a következők: meghallgatás, rendelkezésre állás, nyílt szellem, kapcsolati szempontból előnyös tulajdonságokkal birni, türelem, alkalmazkodóképesség, tolerancia, sokoldalúság, kommunikációs érzék, szervező, kreatív, tiszteli a másikat, csapatmunkát kedvelő, diplomata, tapasztalt, jó képzéltöréjű, érzeke van a szigorhoz.

A szociális munkásoknak történelmileg tulajdonított jellemvonásokat találjuk itt: a meghallgatást, de úgy tűnik, az animátorok esetében nem pszichológiai megközelítésről van szó, hanem inkább szociálpszichológiai és rendszerbeli (azaz egy egyén megértése egy adott környezetben), valamint stratégiai (a

másik cselekvését mozgató érdekek megértése). A rendelkezésre állás, a nyitott szellem, a kapcsolatokhoz való érzék a szakképzett animátor ugyan-ezen kommunikációs oldalát erősítik. Ezt követően a morális és etikai jellemvonások szerepelnek fontos helyen (tolerancia, türelem, a másik tisztelete).

A maradék arra vonatkozik, amit sajtós szakmai készségeknek lehetne nevezni (szervező és diplomáciai készség, érzék a szigorhoz és a csapatmunkához, a sokoldalúság), amelyek inkább a besorolás második részében jelennek meg.

Végül ne feledkezzünk meg a szakember aktív magatartásáról, mely utal az alkotásra, a képzelőerőre, a dinamizmusra: az animáció azon tevékenységek közé tartozik, ahol a találékonyság nagy szerepet kap, csakúgy, mint a helyi és szerény mértékű változásokra vonatkozó stratégiák találékony adaptálása.

Konklúzió

A franciaországi kutatás eredményei azt mutatják, hogy a szakképzett animátorok militáns és politikai szerepe (a kapitalizmus visszautasításától a több társadalmi igazság kereséséig), a kollektív elkötelezettség modellje az ezred végére gyakorlatilag eltűnt. Úgy látszik, hogy napjainkban inkább pragmatikus animátorokkal van dolgunk, akiket a világ nagy dolgainál jobban foglalkoztat közvetlen környezetük. Közel állnak a lakossághoz, és természetesen vigyáznak arra, hogy ez így maradjon. De ezt mindig a helyi közvetítési tevékenység perspektívájában tesszik, ahol a különféle partneri stratégiái érvényesülnek. A mindennapokban e tevékenységi kör mentén érhető tetten szakmai gyakorlatuk és ugyanakkor a politikához fűződő mégiscsak releváns kapcsolatuk.

JEGYZETEK

- 1 J. C. Gillet: *Formation à l'animation. Agir et savoir*. Paris: L'Harmattan, 1998.
- 2 A könyv felveti az oktatás és a képzés különbségét, és síkra száll az IUT képzési (felsőfokú szakképzés az egyetemeken) szint helyénvalósága mellett. hivatkozva P. Ranjardra, aki szerint az egyetemeken „nincs semmiféle elképzelés a gyakorlatra vonatkozóan, nem azért tanulnak, hogy cselekedjenek, csupán azért, hogy tudjanak”. Ezzel szemben az animátorképzésben és általában az IUT képzésekben a „gyakorlat válik alapvető céllá, nincs többé oktatás, mert az maga a képzés”.
- 3 W. Turner: *Les réseaux hybrides d'intelligence*.
- 4 (Gillet megkülönbözteti az *intelligence de la pratique* és a *sagesse pratique* fogalmát.)
- 5 A kompetencia három szintje a tevékenység, a cselekvés és az alkotás. A tevékenység-felfogás a '70-es évek születte, mikor bizonyos munka elvégzéséhez szükséges társadalom által meghatározott képességek és ismeretek együttesét jelentette. A '80-as években a növekvő feladategyüttessel szembe-sülve az embernek a felmerült problémagyűttes megoldásához az absztrakciót is segítségül kellett hívni. Minőségi ugrást jelentett a '90-es években, hogy a *tudni mit csinál* és a *mit kell tennie* mellett a szokatlan helyzetek is szükségessé tették a feladat meghatározását, az összefüggések elemzését, a célok újrafogalmazását és a cselekvés más szektorokkal egyeztetett megszervezését.
- 6 J. C. Gillet: *Formation à l'animation*, 52.
- 7 Ezek további elemei megfelelnek az EU-ban használatos elemekkel: *Interperszonális képességek*: Team-munka és közös cél érdekében való együttműködésre való képesség, Vezetői képesség, valamint *Intra-perszonális képességek*: Motiváció és attitűd, Tanulási képesség, Problémamegoldó képesség, (Effektív) kommunikáció kollégákkal és kliensekkel, analitikus képesség; továbbá a Technológiai vagy infokommunikációs technológiai (IKT, ICT) képességgel.
- 7 Forrás: J. C. Gillet szóbeli közlés, Bordeaux 2002. november.

Most jelent meg az Akadémiai Kiadó gondozásában a *Tér és terep* című tanulmánykötet-sorozat újabb opusza, immáron három sötétkék ponttal a gerincén. (S mert a belbecs remélhetően fontosabbá lehet, mint a küllem, csupán tipográfiai fantáziám kacérkodik a majdani 17. kötet sűrűn telipontozott gerincével... Lehet, ez pusztán formai nyűnyörgés, hisz a keményborítós kötet már messzire üzeni, hogy ismét kiadós válogatást kapunk...). A tanulmány-válogatás

S lévén mind az intézmény, mind pedig kutatóinak ismerője, talán még azt is merészelném összegzésként állítani, hogy egyre jobb és jobb kiadványok sikerednek egybe, egyre megmunkáltabb írások... – bárha a választott témakörök vagy tapasztalati tudásterületek mintha állandósulni látszanának. Kitartóan figyelmes pályatársként lassan már elhatározhatnám, hogy az egyes kötetekben mindig csak bizonyos kutatók írásait követem figyelemmel, vagy mindig

A. Gergely András

Identitás-tér és etnikai terep

103

K É K

most is olyan, hogy tavalyi (recenzió) lelkesültségemet idén sem tudom visszafogni a könyv tanulmányainak láttán-olvastán.

A sorozatot – mert most már visszavonhatatlanul az, ide értve, hogy intézményi funkciója szerint évkönyv is –, az MTA Kisebbségkutató Intézetében szerkesztik, s alcíme is következetesen *Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Már az első válogatás óta Szarka László és Kovács Nóra gondozza a szövegeket, idén pedig, a harmadik válogatásban már csatlakozott hozzájuk Osvát Anna is.

Kiadósság és tudományos formáltság (általában) nincsenek okvetlenül szoros rokonságban... Nemegyszer azonban igen. Szinte kínos elégedettség szólhat viszont (ismét) belőlem, ha immáron harmadszor is kritikusa lévén a sorozat épp aktuális kötetének, még mindig úgy látom, hogy ebben az évkönyvben kitartóan impozáns egységet formálnak az egyberakott írások.

másikat választok... – mert hát a mostaniban éppúgy, mint a korábbi kötetekben, annyi lenne az ismertetésre, interpretációra érdemes tanulmány, hogy egyértelmű sértésnek, kizárásnak érezhetné a szerzők egy része, miért nem foglalkozom alaposabban az általa írottakkal, miért mindig mások vannak soron...! Pedig a huszonthárom szerző husz tanulmánya egyértelműen nem kerülhet azonos mélységű értelmezésre, megoldásra vagy értékelésre... – én el nem unnám, de az olvasó biztosan.

Lóugrásokkal lehetne csupán haladni a kötetben, vagy huszárohammal, akkor talán a végére érek egy rövid felsorolásnak, amelyből senki sem maradt ki. Ámde a szerkesztés rendjét követve, az első blokkal kezdve már elakadok. Nem bizonytalanság vagy időhiány, hanem a *Kulturális határok – adaptációs folyamatok* alcím kínálta sokféleség okán. Ha csak Ilyés Zoltán határfogalom-folvetető áttekintését

nézem, amelyben a nyelvi és felfogásbeli határok átfedik a történeti–földrajzi–etnikai övezeteket, a statikusnak tetsző fontvonalak fölött a határátlépések valóságos és tényleges jelenségei villannak föl, a kulturális találkozások és mimikri-magatartások belesimulnak a szituációk, narratívák, kulturális megszgye-átjárások dinamikájába, s érintkezési (vagy kontaktus-)zónává alakulnak. Ilyes értelmezésében, továbbá a kutatott társadalmi terepek „saját hangján” – akkor még mindig nem árultam el, hogy szeretnivaló az a kínos pontosság, eszélyesség és árnyalt cizelláltság, amellyel a szerző

dekompozíciók veszélyeit is, elősorolva a kiszolgáltatottságot, a biztonsághiányt, majd a kooperációkkal együtt járó köztességek jelentőségét, végül is a problematika széles határsávját járja körül. Annyiféle és oly sok dimenzióját a térnek, időnek, funkcióknak és struktúráknak, szervezett és spontán alakzatoknak, lazán interetnikus és mereven előnykereső narratíva-változatoknak, hogy ezek átlátása nyomán az olvasó – ha eddig még nem kezdett elbizonytalanodni – immáron másként tekint a további fejezetcimetre.

De van-e (imígyen, határ-paradigmatikusan tekintve) fixnek vélhető eleme egyáltalán a határoknak? Vagy ha nincs is már, volt-e egykoron? Szinte a felvezető gondolatmenet ivére szabja közléseit Hofer Tamás is, midőn a történeti és etnográfiai határfogalmak relatív voltát illusztrálja megannyi példával. Azzal kezdve, hogy etimológiai kontextusban egykoron a *határ* szó a hatás és hatalom kiterjeszhetőségi limitjét jelezte, azon át, hogy a szabadnak tetsző réten, folyóvízen, parlagterületen is ott voltak a helyiek által pontosan ismert határjelek, övezetek, birtoklási térségek, röghöz kötöttségek, tilosnak minősített terek, jelkép-alkalmazási jogosultságok, a pandürok jelvényétől a német és francia kártya használatának térségeig, az etnikai önbesorolás mentális határaitól a haza virtuális horizontjáig vagy vágyképéig... S ezen még jócskán túl is, hisz ahány „kicövekelt” tulajdoni határ, földrajzi vagy akár mentális határtérség, történeti „evidencia” csak van, épp annyi a határátjárások száma, módja és leleményes válfaja...

A nemzetudatok változó határjelképei és a határok alatti-fölötti átjárások, áramlások tapasztalatai a kötet e pontján már szinte teljessé válnak (a huszadik oldalon a négyszázból!). A térségi kapcsolatok rendje, árnyalatai, a rokonsági-baráti-közösségi össze-

kapcsolódások és elválakozások oly sokrétűek, hogy valósággal relativizálják nem csupán a határfogalma(ka)t, hanem az erről merengő kutatók szakirodalmi hivatkozásait is. Nem tudni, valójában mi akadályozza meg a társadalombúvárokat abban, hogy mindannyian ugyanazt a szakirodalmi bázist használják, de a sokféleség édes haszna éppen abban mutatkozik még egyértelműbben, hogy ahány szerző, annyi más szerzőségi jegyzéket és inspirációt képes meríteni a kortárs vagy történeti érvényű forrásművekből. Kérdés persze, hogy bármely *szerkesztői gondosság* képes lehet-e az írások lehetséges találkozási pontjain legalább egy lábjegyzetet reszkírozni arra, ha analóg vagy vitaközö álláspont olvasható ugyanabban a kiadványban, melyet az egy műhelyben munkálkodó szerzőgárda akár disputaként is közös munka részének tekinthetne... – de erre itt nem került sor. Vagy ez okfejtéseknek egymásra hangolása, kontrasztálása talán inkább az olvasó feladata lenne...? Nem tudom igazán, ám ismerve a tudományos intézeti kiadványok készülesi szokásait, úgy vélem, inkább időhiány, a megkésve leadott kéziratok összehangolásának elmaradása okozza, hogy az egyes írások egymásra nem (vagy igen ritkán) reflektálnak, csak csupa „külső” forrásra. Pedig „önkörükön” belül is tartalmas vitát formálhatna a fölhasznált források értéke, haszna, olvasata, idézhetőségének rangja, vagy épp gazdagító hatású lehetne, ha egymás írásait is ismernék a szerzők...

A történeti kontextusú és néprajzi-antropológiai érvényű határfogalom-változások mindazonáltal nem csupán a kutatók egyes körei, tematikus konferenciák vagy közkeletű források használata révén lesznek parttalanok, hanem egyes diszciplínakon belül is igen érdekes verziók mutathatók ki. Kocsis Károly itt a politikai földrajz frontvonalainak és határoló fogalomköreinek szemléjében a lakatlan természeti környezettől (hegylánc, mo-

104

K É K

írásait megformálja és mondandóját szerkezetbe ötvözi. Izgalmasan látja és hitelesen mutatja meg, hogy a társadalomtudományi határ-paradigmák, (amelyekben bármely térség szereplői saját reprezentációjukként jelennek meg), a valamely területre vonatkozó lokális és szimbolikus képzetek révén nemcsak attitűdöket alakítanak ki, nemcsak térformáló funkciójuk erősödik meg, de igénylik is az időbeliséggel kísért jelentéstartalmak változásainak tudomásul vételét. Ilyes a határ mint gát, az elválasztó vonal, a kint és bent közötti limitált jelenség állapotrajzával és felfogástörténetével vezeti be a kötet első felének elemzéseit, sorra véve földrajzot és gazdaságot, politikát és etnográfiát, szociológiát és narratív tüneményeket, *oral historyt* és antropológiai felfogásmódokat, határrégiók életforma-mintáit, értelmezési- és szerepjátékait, periféria-közéret és találkozási zóna eseményeit, végül a határfeloldások,

csár, erdő, láp, gyepű) az államegység garanciájaképpen integrált területi kihatásokig (frontier, limes, boundary) nemcsak a klimatikus viszonyok, történelmi tünemények nagyító alá vételét végzi el, de a határolásnak épp a határok mozgása-változása okán szükségképpen részévé vált zónák jellemzőit keresve az elválasztóvonalak (határolás, korlátozás) mellett az összekapcsolásra, egybekötésre is alkalmas természeti és társadalmi kritériumokat sorolja elő (pl. telekommunikáció, nyelvi kontaktusok, kereskedelmi zónák, etnikai-vallási kölcsönhatások, regionális kooperációk). Ugyanakkor figyelmeztet is arra, hogy a történeti-politikai revans-szándékok (etnikai alapú irredentizmusok, kisebbségpolitikai manipulációk, vallásváltási kényszerek, migrációs törekvések, etnikai tisztogatások) tetszőleges helyszíneken erősíthetik meg a kizáró és bekebelező típusú határokat, vagy tehetik akár csak merevvé és törékennyé a nyelvi közlekedés, illetőleg az asszimilációs trendek térségeit.

A határ mint geográfiai vagy kulturális, állami vagy etnikai képződmény mindezek mellett egyfajta nyílás, ajtó vagy ablak is, melyen át tényleges vagy virtuális híd vezet a bent felől a kint felé, egy ellentmondásosan kettős szuverenitás érvényesítése ellenében, vagy az interakciók tudomásulvétele formájában. Bindorffer Györgyi a dichotóm határfogalom (innenső és túlnani) végpontjai között lehetséges kategorizálásokat statikus és dinamikus jellemvonásait taglalja, a határkijelöléseket a társadalomlélektan által jól ismert „mi”-csoport és „ők”-csoport identifikáló jelenségeivel hozza összefüggésbe. Jelzi persze, hogy határokat nemcsak a hatalom húz meg (persze legfőképpen ő!), hanem két oldalról építik (vagy bontják) is. A határ az identitás és önvédelem alakításának eszköze éppúgy, mint olyan konstrukció, amelyet alkalmilag és tetszőlegesen kiválogatott elemekből is összeállíthat egy csoport tagsága, melynek elemi önmeghatározásához tartozik a

„másoktól való különbözés” és pozitív önértékelés kisebbségi vagy többségi érv-készlete. Minthogy pedig az etnikai és kisebbségi határok korántsem mindig esnek egybe a kulturális, gazdasági, politikai vagy földrajzi határokkal, ezért már magába a közösnek tekintett térbe is kettős identitások vagy osztott közösség-érzetek kapaszkodhatnak. Ezek között a folytonos interakciók, kölcsönhatások dolgoznak, hisz akit kizárnak az egyik (példaként, mondjuk vallási) identitás-csoportból, az még nyelvi, kulturális, etnikai, térbeli vagy gazdasági helyzetét tekintve tartozhat más csoport(ok)hoz. Sokszor kettős hatás, többregeű identitás erősödik meg a külső és belső szituációk nyomáskülönbségei mentén, de az érdekek, érvényesülési racionalitások vagy gazdasági-politikai faktorhatások is jelen vannak mindebben, sőt át-meg-átmetszik a látszólag rögzített határokat (pl. nemzeti identitásokat, haza-képzeteket, diaszpóra-öntudatokat, képzelt-közösségi kapcsolatokat). A folyamatok mai irányait tekintve zordulás, merevedés is található közösségeken belül és rajtuk kívül is, ám hosszabb időtávon a határok „spiritualizálódása”, képletessé válása, kultúraváltási gyakorlatok és készségek általánosabbá válása figyelhető meg.

Ha ezidáig a kulturális határok és azokon belüli adaptációs folyamatok túl sok rétegét idéztem is elő a kötetből, Feischmidt Margit tanulmányából aztán már végképp az elválasztó-összekötő határfogalmak és bennük-alattukfölvittük átívelő kulturaközi kölcsönhatások nehezen osztályozható sokasága tolaakszik elő. Geopolitikai megkülönböztetéstől a határsávi és határátlépési gyakorlatokig, közösségi kiterjedéstől a szimbolikus jelentésvilágok határtalan határaiig sorolja a változatokat. Azonosságba foglalt osztottság, egyenlőtlen hozzáférés és birtoklás, integráció és szegregáció mintázatai, különbségeket reprodukáló és egybetartozáso-

kat legitimáló határfunkciók mellett ugyanis a területileg megjelenített (border) és a közelségben rejlő (frontier) áthatás-mozgás-kontaktusfelület-együttműködés hibrid folyamatait különíti el. Az összekötő híd-metaphora és a zárva vagy nyitva tartott ajtó jelképsége egyformán konstruált kettészakítotttságot tükröz, ugyanakkor vonzást is tartalmaz, miként a határvidékek társadalmi számára a kettős hovatartozás: „hazába”, hátszországba, meg „idegenbe”, a másság felé is egyszerre kötődni részben kettős identitás, kooperációs esély, részben meg konfliktus alapja és hordozója-kifejezője is.

Mindez elméleti áttekintésként szolgál Feischmidt Margit számára, hogy azután a választott nézőpontból az antropológusok által határként értelmezett elválasztó mechanizmusokat, a határok által megosztottak védekező magatartását, továbbá az etnikai csoportkapcsolatok határ(ki)kerülő gyakorlatait vegye szemügyre, mezsgyék, nemzeti identitások, kulturális érdekjátzmák, szimbolikus diskurzusok és kulturális hátszországok territorialis érvényesülésében, közelebről pedig az erdélyi románok és magyarok határépítési és határfeldolgozási stratégiájában. Határátlépési helyzeteket, román stigmatizálási diskurzusokat, külső irányból jött (nemzeti) határdefiníciók elfogadását és emocionálisan közvetített Trianon-vágyképeket egyaránt sorra vesz, az etnikai szolidaritás helyzeteit, a migrációkkal kapcsolatos vélekedéseket és megítélési vagy értéktulajdonítási diszkussziókat taglalja, a romániai magyarok „magyar-ké-

peinek” illusztrálásával pedig olyan hibrid életvilágok azonosítási folyamataira közelít rá, amelyekről kevés-szer és kevesebb érvénnyel tekintenek a szociológiai, kisebbségkutatási tanulmányok többségében.

A határ-narratívákról szóló beszéd persze nemcsak a kisebbségkutatók jellemző vonása (sőt!), a határátlépések hétköznapi helyzeteiben nemcsak a mesélőknek, hanem a kutatóknak, sőt az olvasóknak is megvan a maguk értő, értelmező szerepe. Bakó Boglárka esettanulmánya egy erdélyi faluban végzett terepkutatás (látszólag) „melléktermék”, melyben egy zárt falusi közösség-

lád ideálja és konvenciója már más szempontból sem fenntartható).

Nemi szerephatárok átlépése, outsider állapot véglegessé válása, stigmatizáltság és másság vállalása... – olyan közösségi normaszegések folyamata ez, amelynek megjelenése (vagy tételezése) nemcsak a hiteket, vallásokat, hanem az életviteli kultúrákat és értékrendeket is éppúgy áthatja. Nemigen lehet ez másként korunk európai zsidóságával sem, amelynek csoportjai ismét aggodalommal tapasztalják az új antiszemitizmus megjelenését és látható elszaporodását Európa térségében. Kovács András ezt a viszonyt, a holokauszt utáni állapotot már megtagadó európai közviselkedést veszi reflektorfénybe: midőn a megmenekült zsidóság immár nem az arisztokráciában, hanem az államokkal vállalt iratlan szerződésben merete látni jövőjének kevéske esélyét, ebbe a jogvédelem, a gyűlöletbeszéd tiltása, az államalkotó demokratizmus elemi egyenlőség-esélye is beleértődött; sőt: az európaiság kinyilvánításának és az államközi kapcsolatok gazdagodásának idillikus állapotaként a morális kötelezettségvállalás ugyancsak garanciaként szolgált... – elvileg. Mert gyakorlatilag viszont a (jóllehet szerepére, újrafelismerett esélyeire, vállalható identitására, sőt intézményes védelmi formák sokaságára hagyatkozni próbáló) zsidó reneszánsz alighogy alakulni kezdett, azonmód szembetalálta magát az új antiszemitizmus vehemens és elharapódzó új hullámaival. Az államokkal kötött morális szerződés nem vált társadalmi szerződéssé, s ma már egyre kevésbé lehet tradicionális kultúrára hivatkozva az európai kultúra megszabott útjától eltérő irányban identitást keresni, egyre esélytelenebb azt állítani, hogy ami amerikai, az nem föltétlenül zsidó is, ami izraeli, az nem okvetlenül háborús, ami más, az még nem okvetlenül rossz vagy elenséges is. A világháborút követő ál-

lapot, az európai zsidóság és az európai államok közötti szerződéses viszony ma már elhalványult, a rövid időszakot jellemző harmónia mostanság számos újabb szélsőséges csoport rövid távú politikai kalkulációjának van kitéve, veszélyeztetve a kontinens zsidóságának mint önértéknek fennmaradását. Morális határ, lelkiismereti kompenzáció és a partneri kapcsolat szimbiózisa került veszélybe, miközben e határok és egyensúlyok mindig is belsőleg osztottak, kívülről is tagoltak, környezet által sem kitaróan támogatottak voltak. „Zsidó és nem zsidó közszereplők és politikusok tudatos döntésére – és ezzel komoly konfliktusok vállalására – van szükség ahhoz, hogy Európa és zsidói között helyreálljon a harmónia. Ha az európai identitás körüli konfliktusokból nem azok kerülnek ki győztesen, akik számára a zsidóság jelenléte a kontinensen önérték, előfordulhat, hogy a félelem, az értetlenség és a rövid távú politikai kalkulációk spirálja olyan konfliktusokhoz vezet, amelyek jövőtehetetlenül szétrombolják azt a szimbiózist, amely a Shoa utáni évtizedekben fokozatosan kialakulni látszott az európai népek és az Európában élő zsidóság között” – írja Kovács.

Hogy a szimbiózis a határokon innen vagy túl van-e, hogy Európa és népei még egykor volt határaik között élnek-e, s ami körülöttük vagy bennük változott, az föloldotta-e az értetlenség és félelem légkörét... – ma még (vagy már) aligha tudhatni. De hogy a határok funkcionalitása életre hív másfajta etno-territoriális konfliktusokat és kultúra-közi értetlenségeket, az bizonyos. A kötetnek ezen a pontján már világosan kitetszik, hogy a hazai és európai kisebbségelméleti vagy lokalitás-kutatási témakörök miként illeszkednek mozaikkövekként az identitás-terek és etnikai-kisebbségi terek szimbolikus geográfiájába. Az eset-elemzések, térségi tereptanulmányok sorát épp a zsidóság számára is okkal igényelt tolerancia-szemlélet, meg az asszimiláció- vagy megmara-

106

K É K

ben végzett hosszabb kutatómunka határátlépési helyzeteit illusztrálja olyan asszonysorsokkal, amelyek „normatörők” voltak, átléptek a saját evangélikus közösségük periferiájáról az újabb, híveket hódító karizmatikus vallási közösségbe, ezzel kiléptek a számukra közösségi büntetésként vagy stigmaként meghatározott marginalizáltságból, megváltoztattak nemi szerepekhez fűződő hagyományt, a „női társadalom” elvárásaival is szembekezdve, sőt új vallási közösségükben etnikai és nemi szerepkötöttségektől mentesen találtak helyet. „Mássa” váltak, „új női típus” jellegzetes vonásait formálták meg, s ha eredeti vallási csoporttagságuk immár meg is szűnt, pusztán a példával, a másként élés esélyével és a perifériára szorítottság elleni aktivitással olyan etikai modellt formáltak, amelynek eltérő jegyei a hagyományos közösséggel szembeniek, azon kívüliek, lényegében családfüggetlenek (egy olyan korban, amikor a nagycsa-

dás-kérdések aktualitása nyomán Petteri Laihonen írása viszi tovább: a romániai bánági (bánáti) többnyelvűség elemzésével olyan nyelvi ideológiákra mutat rá, melyek a kutatók által kevésbé preferált térségben érvényesülnek. Mennyiségi szövegváltozatok gyűjtése helyett minőségi elemzést végez olyan kutatói szerepvállalással, amely nem a bennfentes, nem a jobban tudó vagy az óslakosé, hanem az idegené, a külső szemlélőé, akit ugyanakkor a „terep hangja” érdekel elsősorban, nem pedig a kutatási koncepció igazolhatósága. Lévéen finn kutató, akit a többnyelvű közösség tényleges beszélt nyelvi gyakorlata foglalkoztat, nem pedig a nemzeti ellenkezések helytörténete, szerét ejti annak, hogy ne csupán egyetlen (magyar) kisebbségi közösséggel foglalkozzon, mely ugyan a legnagyobb, de mellette román, német, szlovák, horvát, bolgár, szerb és sváb szórványcsoportok is élnek, s mindez lehetetlenné teszi a Bánágban a nyelvsziget kialakulását, inkább a többnyelvűség érhető tetten. A nyelvpolitikába persze az ideológia, az iskola, a politikai képviselet esélyei, az egyházak hatása, a tolerancia még létező módjai, valamint a regionális identitás alakulása is belejátszik. Ezt a multikulturalitás helyi módjai, a befogadó magatartás hagyományai, a nyelvcserre sajátos változatai is befolyásolják, s a mindennapi élet közösségi szintjén kezelhetővé teszik.

„Apró jelekben is tetten érhetőek vagyunk... (...) Azért ez a mi kávénk, mert olyan, mint mi, vendégszerető, meleg, olyan igazi balkáni, nem rohan, van ideje a másokra, és délibb, melegebb, barátságosabb, mint máshol Európában” – foglalják össze ezt a hétköznapi élményt Hajnal Virág és Papp Richárd tanulmányuk bevezető soraiban, utalva arra, hogy nem csupán saját „olvasatuk”, értelmezésük fókuszában áll a mikrojelenések elemzése, de ebben is inkább azokra figyelnek oda, akik kutatás közben maguk hívják föl a figyelmet egy jelenség szociokulturális voltára, holisz-

tikus tartalmára, mely nélkül maga a lét is nehézkesen értelmezhető. A kávézás mint hétköznapi esemény írásukban nemcsak történet, együttlét-állapot, hanem rituális gyakorlat, melyen át a megfigyelt közösség kultúrájának komplex összefüggésrendszerére pillanthatnak rá. A kávézás ritusa a délvidéki magyar közösségekben (Dobradóban, Zentán és Bácsfeketehegyen) azért is nyer különös fontosságot, mert a generációk közötti egykori viszonyok változása, a zadruga szervezetének szétesése és a modern életvitel betolakodása közepette alig maradt már csupán néhány elem, mely az életmódot strukturálja, a napot tagolja, az emberi kapcsolatokat bensőségessé lenni hagyja. Az egymásra figyelő nyitottság, a nemi szerepek szabályozottsága, a kulturális értékrend fennmaradása nemcsak etnikus jelleget ölt, hanem a másságot, a helyi „ellenkultúrát”, a saját világvé és térérzékelés horizontját megszabó közösségiséget is építi. A kulturális határok, a térbeli mozgások, a létértelmezés kisebbségi viszonyrendszere azt a mentális épséget (vagy legalább ennek vágyát) szolgálja, amely nélkül e tájon megmaradni szinte lehetetlen. A kulturális és identitás-határok illetően építése, fenntartása mentalitás-kategóriákat formál, megkülönbözteti Észak és Dél, Kelet és Nyugat, „balkáni” és „európai” kulturális égtájak mentalitásföldrajzi jelentőségét is.

Politikai egyenjogúság, nemzeti oszthatatlanság vagy államterületi sérthetlenség jogi-igazgatási kategóriarendszere persze nincs okvetlenül szoros kapcsolatban a demográfiai, térhasználati, kartográfiai vagy etnoföldrajzi jelenségekkel. Keményfi Róbert itt közölt tanulmánya az 1848-as, 1868-as jogszabályalkotásig, valamint a huszadik század eleji etnolingvisztikai előzményekig megy vissza, hogy a kisebbségkezelés gyakorlatában „bevett” vagy bevezetett térképezési szemléletválto-

zást illusztrálja. Nyelvhatárok, nyelvszigeti és nyelváltási folyamatok szimbolikus ábrázolásában vállalt politikusi szerepeket, a nemzetiségi térképészet plasztikus szerkesztési elveit és (látszólag) „politikailag semleges” tudományos precizitását hozza példaként arra, miként lehetett bármikor kiforgatni vagy politikai célra fölhasználni a kisebbségek térképi ábrázolását, vagy az „egyes etnikumok terület-birtokló erejéről” szóló benyomásokat és szimbolikus politikai manipulációkat.

Merthogy az etnopolitika különböző alternatívákban nyilatkozik meg, s korántsem független az etnikai cso-

portváltozásoktól, ezt régóta tudjuk. Tóth Ágnes és Vékás János 2001-es népszámlálási adatelemzése a külföldön születettek kisebbségi-nemzeti kötődései szerinti azonosságkeresését taglalja. A határok és identitásválasztás jelenségeit azok különböző szinteken reflektált képződményeiben nagytól alá véve ez a tanulmány nemcsak a közösségek fennmaradásának szolidaritási, mobilitási, mintaválasztási mutatóit fűrkészi a demográfiai anyagban, hanem a népszámlálás-módszertani bázison a nevesített, életviteli közösségek kettős identitás-meghatározódását is kimutatja (valójában nem kettévált vagy megosztott, hanem többes kötődés formáit vizsgálva). Az országonként, kisebbségenként, többséghez fűződő viszonyban és demográfiai mutatókban ismertetett helyzetkép példa arra, hogy a népszámlálási statisztika nem a valós, még csak nem is a vallott adatokat mutatja, hanem az identitásjellemzők domináns, kompakt,

többrányú etnospecifikus sokféleségét, melyet nem okvetlenül az anyaország vagy a politikai trendek segítenek gazdagodni, hanem a „tartós és dinamikus fejlődési pályára került” kisebbségek, a bevándorláspolitikai és a konfliktusmegoldó szándékok összehangoltsága legalább annyira.

A törvényi kezelés és a kisebbségi létállapotok fura lebegtetése alkotmányos alapokon is tiltásokat intézményesített a szocializmus-kori nemzetiségi kérdéskezelésben, melynek reformált részletszabályozását az 1993. évi kisebbségi törvény volt hivatva megoldani. Azóta többféle kormányzati (és ellenzéki)

kisebbségpolitika került a köztudatba, a kisebbségfogalmat nemcsak határ(olás)ok és jogi garanciák, hanem etnikum-szintű önszerveződési törekvések is átformálták. Erről Szabó Orsolya értekezik, dilemmává téve, hogy valódi reform, vagy csupán módosítások látványai veték-e körül e folyamatot, s ha a 13 legitim kisebbségből nyolc elutasítja a választói névjegyzéket, akkor a rohamos asszimiláció következményét vajon el kell fogadni, vagy érdemes még a jogi szabályozás további reformját szorgalmazni. Ezek is határok tudniillik, a választójog problematikája és az uniós csatlakozás normái még inkább azokká teszik, akár tekintet nélkül is a kulturális autonómia, a kisebbségjogi és emberi jogi normák meglétére vagy érvényesíthetőségére.

Ugyanerről az alapról Eiler Ferenc már egy következő ciklusban, az 1998–2004-es önkormányzati választások reformidőszakában bekövetkezett módosulásokat követve értekezik.

Szemle

A szabályozások buktatóit, pénzügyi és szervezeti kötelmeit, helyi vagy országos kisebbségi autonómiák formáit, visszaéléseket és korrekciós folyamatokat ismerteti, a kormánypártok és a képviselők csatározásait is említi, kiemelten szólva a cigány kisebbségi törekvésekről, lévén ezek mégiscsak a legnagyobb kisebbséget érintik...

Változási igények, kisebbségi működés-zavarok kutatása alapján folytatja az előző témakört Kállai Ernő írása, aki harminc települési önkormányzat funkcionalitását épp a helyi képviselők és vezetők pozitív programja tükrében elemzi. Konfliktusok és harmóniák, határok és határátjárások minden helyi szinten személyközi viszonyokat tükröznek, így messze nem igaz a cigányellenesség konfliktusokból származó vádja, de annál inkább érvényesül a szakértelem hiánya a roma kisebbségi kultúrában funkcióba jutottak körét tekintve. S hogy képes-e bármely helyi csoport, kulturális hagyományoktól függetlenül, vagy azok ellenére problémamegoldó feladatra vállalkozni, nem kis részben a kulturális identitás-megőrzés határhelyzeteitől függ, bár a jogi védelem és antidiszkriminatív garanciarendszer, vagy a finanszírozás és a cselekvésség korlátai éppoly „külső” határoként szolgálnak, mint a belső felelem a megosztottságtól, a hamis képviselőktől, a szavazóképes lakosság morális merészségétől.

A kérdésfelvetések és -megoldások korántsem mindig azoktól származnak, akik magát az élethelyzetet nap mint nap átélik, formálják. Vagy nemcsak tőlük... Függ többek között a közmoráltól, a politikai érdekcsoportok gyürkőzésétől és az intézményi szabályozásoktól is, de nem hanyagolható el a közgondolkodás sem, amelyre pedig (jó esetben) a kutatások is visszahatnak, esetleg szemléletformáló vagy korszakos belátásokat is lehetővé téve. Épp ezért izgalmas és

fontos, miként vélekedik és gondolkodik a társadalomkutatás magukról a kisebbségi helyzetekről, s ezen belül is a romák körül konstruálódó ismeretek egész terepéről. A *Tér és terep III.* kötete igen széles palettán vonultatja föl a megfigyelések, megértések, regisztrálások, értelmezések és rendszerezések technikáit, s ezekhez képest elkülönítő, választékosabb és puhább eszköznek minősül a kulturális antropológia nézőpontja. Prónai Csaba írása (három példa alapján) azt taglalja, miként hatottak a cigányokról kialakult hamis vélekedések ellen a kulturális antropológiai konstrukciók, amelyek döntő fordulathoz, paradigmaváltozáshoz járultak hozzá a cigánykutatásokban. A „piszkos” cigány, az „élősködő” cigány és a „nevelhetetlen” purdék etnokulturális „típusa” oly sokféle nemcigány felfogásban él, hogy valódi tudományos közbotrány-számba menő felfedezéseket produkálnak mindazon szerzők, akik hajlandók voltak közelebb kerülni a cigány létmódhoz, s megpróbálták belátni vagy meglátni mindazt, amit sokan csak félreértésekkel pótoltak. Megláthatták így azt is, miként látnak és néznek e láthatatlan világok lakói azokra, akik magukat oly láthatónak és jelentősnek tartják...! „A cigányok ugyanis attól a naptól fogva interkulturálisak, amióta cigányok. Hozzájuk képest az antropológusok újszülöttek” – idézi Prónai a jeles Leonardo Piasere felfogásmódját, rögzítve mások munkái alapján is azt, hogy a cigány és nem cigány világok közötti nyitottságok/zárttságok azért képesek határrá erősödni, mert épp a „cigányok földrajza” vált teljességgel ismeretlen földde a nem cigányok számára, s a „külvilág” szemében a táborközösség inkább gettó és elmaradottság-szimbólum, mintsem egy szerves és egészséges kulturális közösség miliője.

Sajátnak tartani, vagy idegenként kezelni – ez nemcsak a stabilizálódott kulturális másságok szemlélethatarát megszábó nézőpont kérdése. A Vasfüggöny mögötti és utáni országhatárok

Szemle

átjárhatósága kihívta a döntéshozás kényszerét a „menni vagy maradni” kérdésében is, vagyis a mobilitás, a vándorlás, a menekülés, az áttelepülés és otthonváltás minden kényszerét és perspektíváját előidézte. A sokféle mozgásosság közepette pedig átrajzolta a határokat, a perifériákat, a „végek” dilemmáit is. Váradi Monika Mária (Doris Wastl-Walter és Fiedrich Veider segítségével kezdett európai) határdiskurzus-kutatása ezeket a kihívásokat és részválaszokat regisztrálta, noha eltérő mértékben a kettős határokkal övezett európai térségekben: szlovén–olasz, keletnémet, német–cseh és német–lengyel otthon-narratívákban és életút-interjúkban olyan színvonalat mutatta fel a morálisan vállalt helybenmaradásnak, melyek a migrációs narratívák ellen szólnak ugyan, de belső indokai a perifériáról valamely központba kerülés vágyképpé válhatnak. A kötődések nyelvi-stilisztikai, s legalább ennyire morális-sikerképességi lenyomatai végső soron arról (is) szólnak, hogy ne kelljen a határvideken, átmeneti övezetben, parciális állapotban érezniük magukat, hanem lehetőséget nyerjenek a marginalitásból menekülés révén a pozitív identitás és integritás folyamatos átélésére.

Menekültként élni, vagy bevándoroltként remélni, esetleg határon túliként vágyakozni, vagy éppen merészen nekivágni a reménytelen munkapiacnak és kiszolgáltatottságnak – az 1990-es évtized kormeghatározó életélménye lett százezrek és milliók csoport-történelmében. Kovács András a magyar bevándorláspolitikai intézményi szervezetének működését, elveit, a passzív-megengedő és az aktív-befogadó migrációfelfogás változási trendjeit ismerteti, beleértve a határon túli közösségek stratégiáit, kisebbségdefiníciós szemléletváltozások útjait, védelmi magatartások indokait is. „Nincs koncepció olyan programok kidolgozására, amelyek a befogadó közösségek és a menekültek közötti feszültség enyhítését célozzák. A kormányzati kommunikáció rendre ösz-

szemossa a menekültügyet az illegális bevándorlással és az embercsempészetrel, nem szól a menedékkérők befogadásának humanitárius elemeiről, tovább erősítve ezzel a lakosság menekültekkel szembeni előítéleteit” – összegzi üzenetét a szerző. Pedig a nemzetközi migráció európai trendjei bennünket is megfontolásra és felkészülésre kellene ösztökéljenek, nem igazán olyan határolásokra, amelyek csakis a bevándorlók előtt leeresztett sorompók cölöpjei lehetnek, nem pedig a jogi, politikai és kulturális közösségbe tartozás talpkövei.

A kötet kulturális adaptációs (első), etnopolitikai (második) blokkja után az adattár harmadik, immár megszo- kott egysége található. Ebben éppen a migrációk és kisebbségvédelmi megoldások ismertetési vezeték be az Európai Konvent vonatkozó elgondolásait, jogforrásait, alkotmányos intézményeit is bemutató forráshatertet. Vizi Balázs a kulturális sokszínűség európai modelljét mint a kisebbségi nyelvek támogatási, védelmi és diszkrimináció-ellenes csomagterv részét ismerteti, fordításban közreadva a Konvent konkrét javaslatait. Az „Egység a sokszínűségben” indítvány olyan intézmények, bizottságok felállítását célozza meg, melyek talán éppen a fentiekben tárgyalt, félreértett és szűkkeblűen interpretált kisebbségfelfogások trendje elleni hatékony fellépést szorgalmaz- zák. S hogy a folyamatban jellegadó események, intézmények, felfogásmo- dok és megoldásképletek még milyen messze vannak tőlünk, az adattár rész- szaként itt közzétett magyarországi kisebbségi kronológia (Mlecsenkov László munkája) is illusztrálja. A kö- tetzáró sajtóhír-válogatás (Vékás Já- nos összegzése) magyarországi és ha- táron túli eseménytörténetet kínál a 2003-as évből.

Van a kötetnek (alighanem a benne foglalt tanulmányok szerkesztettségéből fakadó, vagy talán az olvasói ér-

deklődés és lankadás hullámzásaiból eredő) sajátlagos dinamikája. A tanulmányok hol nyitnak valami új és egybefoglalható felé, hol zárnak valamely közösség miliőjébe; átélhetjük az egyes vagy többes számú szubjektivitást („velem hogyan történt”, „mi mit akartunk”), s egy következő írásban az egyes szám harmadik személyű objektivitást; térben nyitott, de terepek színeit és állagát tekintve olykor meg- lehetősen zárt dimenziók között moz- gunk; elvont és elméleti „szétszalazá- sok” mellett-előtt sűrű terepkutatások terébe kerülünk, saját identitásunk próbájává válik mások téridentitása és

109
K É K

határolási gyakorlata... Tér és terep sajátos dinamikáját még a kutatási és elméleti szinteken kívül a magyar és határon túli, belső és külső, hazai és európai, lokális és univerzális tudások ismeretanyaga színezi. Nem utolsó szerkesztői-szerzői mutatóvány ez, s ha előzményei már megvoltak az előző két kötetben is, e harmadik most kel- lőképpen jólhangoltra sikeredett.

Merthogy sikeredett. Ez talán szű- kös „jelentéshatárú”, de egyértelműen summázható eredmény. Tereké és te- repeké egyaránt, ahol a kutatók mo- zogtak, fölfedeztek, megneveztek, vi- szonyítottak. S vajon mi egyéb érdeme lehetne még egy kollektív tanulmánykötetnek...!?

A kiadvány adatai: *Tér és terep. Tanul- mányok az etnicitás és az identitás kér- désköréből III.* Szerkesztette Kovács Nóra, Osvát Anna és Szarka László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004. 401 oldal, 2990 Ft.

Beavatás, ajándékozás, mana, fétis. Nagy-ember, rokonság, főnök és klán. Törzsek és domb: e szavakról sok minden eszébe jut az embernek, csak az nem, hogy egy politikai elemzés terminusairól van szó. Az elemzés tárgya pedig egy modern politikai intézmény, ahol a főszereplők sámánok, hadurak és keresztapák, és ahol meghatározó szerepe van a patrónus–kliens viszonyoknak.

De hát mégis milyen törzsek? És milyen dombon?

A „Domb” nem más, mint a Capitolium Hill, az a magaslat, melynek tetejére az amerikai kongresszus épületét emelték, és törvény tiltja, hogy bármi-

politikusokra úgy vadásznak, mint egykor az Amazonokra; ha a kongresszusi jegyzőkönyvről kiderül, hogy nem egyszerű dokumentáció, hanem sokkal inkább a modern élet talizmánja, az amerikai törvényhozás fétese; ha a bizottsági meghallgatások szinte semmiben sem különböznek egy előre megírt forgatókönyv szerint zajló hollywoodi filmforgatástól – akkor nemcsak izgalmas képeket és szavakat kapunk ahhoz, hogy másképp tudjunk beszélni a politikáról, hanem annak a nyilvánosság elől rejtőzködő lényegi vonásaira, rejtett működésére tapintunk rá.

Bódis Kriszta

Az Egyesült Államok Kongresszusa – Rituálé és valóság

lyen szerkezet meghaladja magasságát. A Washington tetején lakozó törzsek pedig az Egyesült Államok Kongresszusának egymással harcoló rivális klánjai.

De hát mi újat mondhatunk a politikáról vagy az amerikai kormányzati rendszerről, ha a szenátust az irokézok szövetségével, a képviselőházat viszont egy törzsi tanáccsal hasonlítjuk össze? Nos, úgy tűnik, sokkal többet, mint azt gondolnánk. Ma már közhely, hogy a politikában semmi sem változott évszázadok óta, semmi újat nem találtunk ki, amit már az ókorban is ne ismertek volna. Mégis megdöbbentő, hogy a XXI. század kezdetén, a világ egyik legbefolyásosabb társadalmi intézményében a politikai tevékenység természete nem sokban különbözik a törzsi társadalmak gyakorlatától. Weatherfordnak az amerikai kongresszusról készített etnográfija azonban ennél többről szól.

Ha a szenátor legfőbb hadúrként vagy gerillaként jelenik meg; ha a nő

Nagyon kevés összehasonlító elemzés készült az amerikai politikai rendszerről, így a szerző eredeti célja az volt, hogy a kongresszust más, főleg európai törvényhozó testületekkel vesse össze. Munka közben azonban nagyon hamar rá kellett döbbsennie, hogy bárki – „legyen az újságíró, akadémikus, egyszerű szavazó vagy akár kém” – a kongresszus megfigyelésekor pontosan ugyanazzal a feladattal áll szemben, mint az az antropológus, aki először néz körül egy isten háta mögötti törzs falujának közepén, és minden felkészültsége ellenére fogalma sincs, hogy mit csinálnak ezek az emberek, hogyan és vajon miért?

Weatherford a számára egyetlen járható utat választotta, hogy valamilyen értelmet hámozzon ki a látszólagos káoszából. Elhajította közvéleménykutatásokból, számítógépes programokból és az összehasonlító politika hagyományos eszközeiből álló felszerelését, és beszállt a „játékba”. Együtt

dolgozott és élt a „bennszülöttekkel”, megtanulta nyelvüket, ette, amit ők ettek, ugyanazt a ruhát viselte, és részt vett rítusaikban. Elég hosszú ideig játszott ahhoz, hogy kérdéseket tudjon megfogalmazni, és választ is adjon rájuk. A Heritage Alapítvánnyal szemköztü utcában két háztömbnyire lakott a szenátus épületétől, ahol évenként át dolgozott. Mindennapjait a lobbystákkal és kis éttermekkel zsúfolt környéken töltötte. Ha szüksége volt rá, elhagyta a kongresszusi falut, követte a bennszülötteket útjukon a Potomac mentén, és szavazatokat gyűjtögetett az amerikai vadonban.

Az eredmény nem pusztán annyi, hogy a kongresszus tagjainak mindennapi tevékenysége sokkal inkább érthető, ha azt a venezuelai yanomamik vagy egyes új-guineai törzsek szokásaival hasonlítjuk össze. Sem pedig az, hogy maga a kongresszus inkább rokona a kora-középkori Bizánc, az azték birodalom, vagy a XVIII. századi francia udvar intézményének, mint a mai modern parlamenteknek. Hiszen, mint minden analógia, ez is csak sántítana. Ráadásul korántsem egyszerű analógiákról van szó. Az amerikai kongresszus politikai antropológiája egy meglehetősen jól sikerült kísérlet arra, amit Clifford Geertz „sűrű leírásnak” nevez, és amit akkor is dicsérmünk kellene, ha kevésbé lenne szellemes.¹ És nem azért, mert Weatherford általános érvényű igazságokat talált a helyi, specifikusan amerikai tényekben. Hanem azért, mert többszörös értelemben is szűz területre lépett.

Először is, alig látni példát az intézmény mint önálló entitás, történetileg felépült kulturális jelenség vizsgálatára.² Pedig bizonyos értelemben elkülönülő közösségről, önálló kultúráról van szó, melynek saját nyelvhasználat, csak rá jellemző írott és íratlan normái vannak, ahol a szabályok be nem tartása következményekkel jár, ahol – ugyanúgy, mint minden más kultúrában – van ajándékozás, van kiválasztódás, vannak társadalmi

szerepek, és ahol, mint például az amerikai kongresszusban, még gerilák is tevékenykednek, és nehezen boldogulnak a nonkonformista politikusok. Valahogy úgy van ez, ahogyan Alan Watts írja *A Könyv* című munkájában: „Létezik egy kaliforniai egyetemnek nevezett „állandó”, melyben semmi sem marad változatlanul: diákok, tanszékek, adminisztrátorok, még az épületek is jönnek-mennek, csupán az egyetem marad meg mint állandó folyamat, viselkedésminta”.³ Weatherfordnál is ez köszön vissza, mikor azt mondja, hogy az üléseken a szenátorok neveinek kiejtésére vonatkozó tabuk arra szolgálnak, hogy változatlan, örökkévaló testületként jelenjen meg a kongresszus. Hiszen az nemcsak emberek tanácsa, hanem (ahogyan az a szenátus épületén márványba van vésvé): „Az egyesülés élő szimbóluma”. Sok nebraskai szenátor volt és lesz, de mindig van egy szenátor Nebraskából.⁴

Weatherford vállalja azt a nehézséget is, hogy saját kultúrájára úgy tekintsen, mintha az idegen lenne. Bár ez sohasem valószínűleg meg tökéletesen, legalább azokat a módszereket alkalmazza rájuk, amelyeket egyébként csak idegen kultúrára szokás. Ráadásul mindez még a politikatudomány számára is teljesen új terepen történik. Bár sokan foglalkoznak a szimbolikus politikával, a hatalom szimbolikus vonásaival, de ezt még talán senki sem tette ott, ahol az intézményesen megszületik. Ott, ahol a kormányzó politikai elit található, valamint azok a szimbolikus formák, melyek a kormányzás tényét kifejezik. Itt formálódik ki az a kulturális keret, melyre Geertz szerint a politikai hatalomnak és ellenzékének még mindig szüksége van ahhoz, hogy meghatározza önmagát és megjelölje céljait. Amíg nem értjük, hogy ez hogyan történik, addig a közélet nagy része homályban marad.⁵ Az amerikai

kongresszus esetében e homálynak egy kis része mintha oszlani látszana.

Nos, milyennek is mutatja magát Washington távolról, miről szól a washingtoni folklór, és mit találunk, ha beljebb megyünk? Már a tartalomjegyzékből sejteni lehet, hogy egy virtuális túrara vagyunk hivatalosak a kongresszusba, és nem mindennapi élményben lesz része annak, aki teljesíti a túra három szakaszát: *A hatalom piramisának meghódítása; Politika Csofdaországban; Misztikus kongresszus: rítus, mítosz és smink*. És pontosan ez az, ami történik. Ráadásul Weatherford személyében kitűnő vezető ka-

111

K É K

punk. Hogy az olvasót ne fosszuk meg az összes élvezettől, itt csak arra vállalkozunk, hogy egy rövid szakaszon elkísérjük a szerzőt, és belekóstoljunk abba, hogy milyen is egy „domblakó” élete.

A szerző, csakúgy mint mindenki, aki Amerikában nőtt fel, úgy érzi, ismeri a kongresszust. Minden nap része van benne, látja a napilapokban, meg washingtoni képeslapokon, amikor pénzt dob egy automatába, vagy felragaszt egy bélyeget. A televízióképernyőn keresztül minden este bejön a nappaliba, a hálószobákba; és hát a legtöbb ember részt vett már kongresszusi látogatáson... Messziről szemlélve az épület legfeltűnőbb jellegzetessége óriási mérete, sima fehérsege és a két egyenrangú kamarának otthont adó szárnyak tökéletes szimmetriája, pontosan úgy, ahogyan azt az alkotmány előírja. Azt várná az ember, hogy e külső hű megfelelője a belsőnek: az épületben található szer-

vezet és annak tevékenysége ugyanilyen egyszerű és rendezett.

Ám ha közelebb megyünk a kongresszus épületéhez, már első pillantásra is inkább látszik „Disneyland elődjének, semmint Róma utódjának”. Az arányok torzak, és egyáltalán nem emberi léptékűek. Belépve, a káosz csak fokozódik, még Weatherford is azon elmélkedik, hogy nem a Smithsonian Intézet padlására tévedt-e. Az alagsor pedig, ahol már nincsenek sem turisták, sem pedig iskoláscsoportok, egy totálisan más világot rejt. Az épületegyüttes tagjait összekötő földalatti folyosók sima falai és vízve-

szor utalnak, de amit sohasem magyaráznak meg. Ez az élmény a legtöbb esetben gyakorlatilag semmiben sem különbözik attól, amit egy frissen megválasztott képviselő tapasztal.

A hátsó szobákban és alagsori folyosókon zajló tevékenység, az emberek, akik itt dolgoznak, névtelenek. Az első feladat tehát az, hogy nevet adjunk nekik, azaz kiderítsük, kik ők, és mit csinálnak. Ennek nem sok módja van. Leginkább csak egy. Az, ha részt veszünk tevékenységeikben. Weatherford ezt teszi, a „törvényhozó golyák” pedig kénytelenek is ezt tenni, azaz a domb aljáról nekivágni a hatalom meredek piramisának. Az újonc képviselők legtöbbször körülbelül azt élheti át, amit egy frissen sorozott katona első napján a laktanyában. A golya nevét legfeljebb a liftesfiú ismeri, és a Capitolium épületén kívül gyakorlatilag egy senki.

Így kezdődik el a kongresszusi specializáció gyötrelmes szakasza, ahol bár a politikus egyénisége, ügyessége, kezdeményezőkézsége és nem utolsósorban szerencséje a meghatározó, a rangidősség elve bizonyos értelemben még mindig szent és sérthetetlen. Sőt fegyver az öregek kezében az újoncok ellen, akik nap mint nap ismétlődő – gyakran megalázó – próbatételek és kemény beavatások közepe tanadják meg, hogy hol a helyük.⁷ A legendás hírű Lyndon B. Johnson például, még többségi vezetőnek (Senate Majority Leader) korában rendkívül leleményesen leckéztette az újoncokat. Szó sincsen törvényhozásról – legfeljebb annak látszatáról –, de két feladatot teljesíteni kell: el kell érni az újráválasztást, és meg kell tanulni a kongresszus működését. Enélkül senkit sem vesznek komolyan. A sikeres újráválasztással indulhat el valaki a felfelé vezető úton, és normál esetben 10–20 évbe telik, hogy valaki teljes kongresszusi hatalomra tegyen szert, olyanra, mint

amilyen a törzsi Big Manek kezében koncentrálódik.

A folyamat lényege nagyon hasonlít ahhoz, ahogyan egyes új-guineai vagy melanéziai törzsekben a vezetők kiválasztódnak és elbuknak. A képviselők azonban nem feleségeket, dísznókat és yamgyökereket halmoznak fel, hogy támogatókat és szövetségeseket szerezzenek, hanem a törvényhozás minél nagyobb vagy egyre több szeletét igyekeznek megkaparintani. Először is témát kell találniok, aztán egy bizottsági alelnöki posztot itt, egy elnöki széket amott, esetleg egy önálló albizottságot is alakítva, még akkor is, ha az tulajdonképpen semmiről sem szól, ...és így tovább.

Mindennek alfája és omegája az, hogy képes-e a képviselő egy – nem ritkán a kampánystábjából kifejlődő – gyakorlatilag személyes politikai szervezettel létrehozni, és sikeresen működtetni. A stábba – amelyhez szinte családi kapcsolat fűzi a képviselőt – beletartozik a gépirónótól kezdve jogászokig, média-szakértőig mindenki; ők a képviselő személyes alkalmazásában állnak. Speciális a helyzetük, és számos törvény nem vonatkozik rájuk. Ahogy a képviselő mozog bizottságból bizottságba, úgy kerülnek a stáb tagjai is más és más pozícióba, míg az elhagyott helyekre újabb embereket lehet behozni. Ha elég ügyes a politikus, saját stábjából egy valószínűs „klánt” tud kovácsolni, amely idővel más politikusokat is magába foglal annak klánjaival együtt. Ily módon lehet maximalizálni a politikai teljesítményt. A legsikeresebbek közé tartozott például a Kennedy-klán, a már említett Johnson és John Hampton Stennis, Mississippi szenátora, akit nemes egyszerűséggel csak „Mr. Military”-nek hívtak, mivel szinte monopolizálta a honvédelmi ügyeket a szenátusban. A bizottsági hely önmagában nem jelent hatalmat, csak akkor, ha van olyan stáb mellette, melyen keresztül gyakorolni is lehet azt. A stáb mérete nemcsak a médiában való ismertséget határozza meg, ha-

112

K É K

zetékei között húzódik meg a kongresszus tagjaival zsúfolt „virtuális rejtett város”. Ezek a „jelöletlen katakombák”, melyek inkább emlékeztetnek egy „külvárosi bevásárlóközpont”, semmint nemzeti törvényhozó testületre, a hatalom igazi folyosói.

Weatherford úgy tekint a Capitolium hármass szerkezetére, mint a kongresszusi cselekvés három kulturális szintjére. A homlokzat formalitása, az egyszerű külső – ahogyan a kongresszus épülete megjelenik a nyilvánosság előtt – az, amit leginkább ismerünk. A kaotikus belső az a félig nyilvános terep, ahol a politika bonyolult és szédítő világa tárul elénk úgy, ahogyan azt a késő esti hírekben és az újságokban találják. És mindezek alatt található a névtelen földalatti világ, amelyről nem készült térkép, hogy a látogató tájékozódni tudjon. Itt zajlik „a kongresszus magánélete”, ahol minden látszat ellenére ésszerűen intéződnék a dolgok, és az, amire sok-

Szemle

nem az elvégezhető munkamennyiség is ettől függ. A legújabb jelenség az, hogy mikor a klán eléri maximális kiterjedését a házon belül, a stáb volt tagjai jelöltetik magukat, és idővel alkánokat építenek ki. Sőt a klánok gyakran létrehozjuk bukása után is fennmaradnak.

A *Politika Csodaországban* arról a meglehetősen új jelenségről szól, hogy hogyan megy végbe a klánok expanziója, hogyan hatolnak be a bürokráciába, kormányhivatalokba, a politikai pártokba és a lobbykba, mintegy hálózati bázist kialakítva a kormányzat testében. Persze ez sem megy minden ellenállás, harc és kompromisszum nélkül, a következményekről már nem is beszélve.

A kultúra, melybe ez a szövetségi kormányzatba is behatoló szövényes szervezet ágyazódik, elsősorban archaikusnak tűnő ceremóniáiról, fura beszédéről és mulatságos rítusairól ismerszik meg, amire általában nem sok szót vesztegetnek. Pedig mindez nemcsak a múltból megmaradt üres forma vagy pusztá hagyomány. Weatherford Simon Harrisonhoz hasonlóan úgy véli, hogy fontos szerepük van a hatalom elosztásában és gyakorlásában. Mégis minden egyes esetben ez mást és mást jelent. Harrison szerint a szimbolikus cselekvés a politikai erőforrásokért történő versengés.⁸ A kongresszus esetében, úgy tűnik, ez visszafelé sült el, hiszen a nyilvánosság hatására gyakorlatilag a törvényhozás teljes egésze ritualizálódott. Mit is jelent ez? Abban a pillanatban, amikor a „néző” belépett, színházi helyzet konstellálódott, lehetetlenné vált az érdemi munka, ráadásul a képviselők és szenátorok is felismerték a helyzetben rejlő lehetőséget. Showmanként kezdtek viselkedni, miközben a törvényhozás visszahúzódott egy hátsó helyiségbe. Miután a kamera oda is behatolt, még hátrább vonultak. Aztán ez történt a bizottsági ülésekkel, a meghallgatásokkal, és így tovább. Ha politika és színház összefonódik, nincs semmi különös abban, mondja

a szerző, ha egy színész nyeri el a legmagasabb politikai hivatalt az Egyesült Államokban.

A törvényhozás útja, melyen minden egyes törvénynek végig kell mennie, továbbra is az út, de nem a döntéshozatal folyamata. Végül is az üres rituálék még annak a törvénynek a megszavazását is évekre kitolják, melyet a többség támogat. Minden évben egyre kevesebb törvény születik, sőt rendszeren még a költségvetési törvényt is csak a következő év felénél tudják elfogadtatni. Úgy tűnik, mintha a kongresszus óriási mechanizmusa egyre lassulna, és félfő, hogy egyszerűen csak megakad.

A ritust pedig csak a politikus hajthatja végre. Ha ezt megtagadja, annak megvannak a maga következményei, ha nem, akkor pedig ez olyannyira felémészi az idejét, hogy a döntéshozatalban szinte egyáltalán nem tud részt venni. Hol van akkor a valódi hatalom? Máshol, olyanok kezében, akit senki sem választott meg, és a választók többsége, minden szkepticizmus ellenére, ezt még csak nem is sejtí. Az ilyen típusú politikai vákuum pedig beláthatatlan következményekkel járhat...

John McIver Weatherford (1985): *Tribes on the Hill*. (Törzsek a dombon) Bergin and Garvey, New York.

JEGYZETEK

- 1 Sűrű leírás. In Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma*. Budapest, 1994, Századvég Kiadó.
- 2 Ebbe az irányba mutat néhány antropológiai írás, például Jean La Fontaine: *Invisible Custom. Public Lectures and Ceremonials*. In *Anthropology Today*, és a cikk végén található bibliográfiában említett egy-két munka.
- 3 Watts, Alan: *The Book*. New York, 1989, Vintage Books. Még nem jelent meg magyarul. Az idézetet Holló Imola Dalma fordításában közlöm.

4 A személynevek, bizonyos névmások stb. használatára vonatkozó tilalmak óriási méreteket öltenek az amerikai kongresszusban. Például sem az én, sem pedig az ön vagy te szavak nem használhatóak. Ez gyakran minden érdemi vitát lehetetlenné tesz. Ennek egyik klasszikus esete az volt, mikor Lyndon Johnson szenátor azt akarta mondani Knowlandnek, Kalifornia szenátorának: „Szeretném, ha tudná, hogy állítását nem tekintem kritikának”. A kongresszus „ezoténikus argójában” ez így hangzott: „Texas szenátora egyáltalán nem kifogásolja, és Texas szenátora szeretné, ha Kalifornia szenátora tudná, hogy Texas szenátora tudta, hogy Kalifornia szenátora nem kritizálta.”

5 Geertz, Clifford: *Centers, Kings and Charisma: Reflections on the Symbolics*

113

K É K

of Power. In Geertz: *Local Knowledge*. London, 1993, Fontana Press.

6 Ennek rendkívül sokféle módja van (pl. humor, zavarba hozás, az, hogy egyedül az újonck nem közlekedhetnek a földalatti folyosón, és turisták tömegében kell átverekedniük magukat, hogy munkába erjenek stb.), de maradjunk a nyelvi példánál. A golyák megregulázásának egyik eszköze a politikus nevének félreérthető kiejtése. Ez első hallásra nem tűnik túl eredetinek, de nagyon hatásos. A név valójában a „politikus manájának” legszentebb része, melynek bevezetésére dollármilliókat fordítanak a kampányok során. Mikor Paul Tsongas először jelent meg a szenátus energiabizottságában, az elnök az új tagot szenátor „Ton Gas”-ként mutatta be, ezzel emlékeztetve arra, hol a helye.

7 Harrison, Simon: *Four Types of Symbolic Conflict. The Journal of the Royal Anthropological Institute*, vol. 1 (June 1995) no. 2. Magyarul lásd in Szabó Márton–Kiss Balázs–Boda Zsolt szerk. *Szövegvaltozatok a politikára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas, Budapest, 193–211.

Látóköörünkbe most a turkálók és boltok tulajdonosai, illetve az eladók kerülnek.

A használtruha boltok vásárlói – széles körben kiterjedt szubkultúra ma Magyarországon. Erről korábban már beszámoltunk. Jellemzője a szükségleten túli vásárlás, amely állandósult, jól működő, kiterjedt, egymáshoz lazán kapcsolódó, hasonló vonásokkal jellemezhető informális közösségeket hozott létre azonos módon az

ahol a válogatás és a találat a cél, amelyhez a ruhákban való turkálás vezet: ez a „turi.” Itt általában kilóra mérik a holmit. Van aztán egy ún. „vállfás” típusa az üzleteknek, itt a ruhákat mosva, vasalva vállfára teszik és darabonként beárazva adják el. A harmadik a „vegyes”, amikor ugyan darabonként beárazva szerepel az áru, de vegyesen, lehet turkálni a beárazott darabok között, és lehet vállfára kitett árut is vásárolni.

Zachariás Klára

Népművelő vagy dealer?

Használt holmik piaca – tulajdonosok és eladók

115

KÉK

ország nagyvárosaiban, de dominánsan Budapesten.

A vizsgálat elsősorban Budapest területén zajlik.

Üzletfajták – tulajdonos szerint

Ismereteink alapján három fő típusát különíthetjük el a használtruha üzleteknek. Az első, talán időben is, az „állami”, és/vagy annak utódszervezete, a második a „nagy családi” vállalkozás és a harmadik típus a többnyire egyetlen személy által vezetett, „egyszemélyes” vállalkozás, amelyben ez az egyetlen személy a tulajdonos és eladó is egyben. Ez a bolt-típus általában „vállfás” (lásd alább).

Üzletfajták – jelleg szerint

Ha a ruhák gyűrötten, kupacokban kerülnek a széles rakodófelületre,

Helyszíni tapasztalatok

Akarmelyik helyszínen járunk, nyilvánvalóvá válik, hogy a ruha itt csak forma, a tartalom: az élvezet. A tulajdonosoknak és eladóknak pontosan tudniuk kell, hogy mit adnak el, ruhát, vagy élvezetet. Minél többet tudnak erről, annál jobban megy az üzlet. És a turik – jól mennek. Bár a három fő típusa az üzleteknek különböző eredménnyel működik. Mi a siker titka? Miként folyik bele a szubkultúra kialakításába és fenntartásába a kereskedő? Az általános marketingstratégia szem előtt tartásával.

Ennek egyik lényeges pontja a munkatársak megfelelő kiválasztása. E tekintetben a nagy családi vállalkozók a legsikeresebbek. Egyenesen mesterei, ahogy a megfelelő munkatársakat megtalálják és, ha ezek megvannak, mesterei, ahogy kiépitik velük a lehető legjobb, szinte családi kapcsolatot.

Érdekes terület az olyan nagycsaládi vállalkozás, ahol a legkülönbözőbb oldalági rokonok is bekapcsolódnak, mivel természetesen nem mindenki születik az ehhez a munkához megfelelő képességekkel. De mesteri, ahogy mindenkinek helyet biztosítanak; csak hát persze, nem mindenkinek a vásár helyszínén, a személyes eladási szituációban.

Ezért aztán, akár akarja, akár nem akarja, aki részt vesz, előbb utóbb megtanulja a közművelődés-ügyi előadók mesterségét. Mert a vevő eladó nélkül nem vevő. Az eladás jellege is meghatározza az eladásnak a vevőre gyakorolt hatását.

A kereskedő – csábít. Annál inkább manipulatív lehet a csábítása, minél nagyobb a távolság az áru és annak a vevőben az áru iránt megfogalmazódott szükséglete között. Egyszerűbben: ha valamire szükségünk van, nem kell rábeszélés. „Jó bornak nem kell cégér”.

„Ha nincs szükségem valamire, erősen fel kell kelteni a figyelmemet az adott dolog iránt, hogy érdeklődjem és vásároljak is. Ha a figyelemfelkeltés sikerrel járt, sőt, stabillá és megismételhetővé vált, akkor már a figyelemfelkeltés manipulatív mivolta csökkenhet. De az éhes ember akkor is megebédel, ha nem reklámozzák neki minden utcasarokon, hogy ebédeljen. Valahol biztosan eszik, ha otthon, ahhoz is vásárolnia kell.

A szomjas ember is iszik, akár az orra alá tolják a különböző italok reklámját, akár nem. És szomjában úgyszólván azt az italt választja, amelyik csillapítja a szomját. Többet és válogatottabban

Budapest

akkor fog az ember enni is, inni is, ha nem a szükségletét elégíti ki, hanem a tevékenység eredményétől függetlenül is szereti gyakorolni az adott tevékenységet. Ha azért eszik, mert szeret enni a végletekig, akkor »bélpoklos«. Ha mindig iszik – iszákos. Erre pedig nem kell készíteni az embert, ez vagy benne van, vagy nincs. Ezért aztán mi nem sokat adunk a reklámra. Nálunk az vásárol, aki szeret vásárolni. A fő, hogy tudják, mikor, hol vagyunk. Ennyi elég” (tulajdonos, „nagycsalád”).

Néhány szó a marketing-tényezőkről

*Az áru minősége, forgatása –
A reklám – A dizájn*

Tapasztalatunk szerint itt a sikert egyáltalán nem a reklám határozza meg. És nem is a dizájn. Pedig az „igazi” ruhaboltoknál, mint általában a kereskedelem minden más üzletípusban, főleg e kettő a meghatározó. A marketing szakkönyvek is ezt állítják. Itt ez nem jön be: „Egyszer vásároltam egy igazi ruhát, igazi boltban, igazi pénzért, évek óta ott áll a szekrényemben, még rajta lóg az árcédula. És tudom, hogy sose fogom fölvenni...” (Anna, vevő, újságíró)

Az egyszerű ruhazakboltban a vásárló ruhát vásárol, egyedül, vagy családi kísérettel, és arra törekszik, hogy minél hamarabb megszerezze a szükséges holmit. Számlát kér, és boldogan távozik, nem nézgelődik azután már, hogy megvette, amire szüksége volt.

A használtcikkpiacon éppen az ellenkezője történik. Lassan, hosszadalmasan tekeregnek a vásárlók a széles, jól megrakott asztalok, esetleg vályúkban kiterített anyagok között, lassan döntenek, komótosan fizetnek, és mielőtt eltávoznak, még tesznek egy kört. „Esetleg még vesznek valami mást is. Van olyan vevő, aki naponta többször is

betér ugyanabba a boltba...” (fecske-lányok, eladók „állami”).

A használtcikkboltok nem költenek sokat marketing-eszközökre. Nézzük csak a cégtáblákat. Minél lepusztultabbak, minél ákom-bákomabb betűk hirdetik a second hand áruk jelenlétét, minél házilagosabb kivitelezés, annál nagyobb a siker. Hiszen ez annak a jele, hogy az áru olcsó. A marketing-profizmus itt komoly hátrány. Rossz jel. Egy nagy kifeszített libegő-lobogó, nem túl tiszta lepedő, rávarrt, ruhákból kivágott, szegetlen szélű betűkkel – vagy ugyanez festve –, ez az igazi! De még a „vállfás”, drágább, kiválogatás révén összegyűjtött árukat is olyan feliratok hirdetik, amelyekből árad az amatőrizmus, és ez nemcsak azért van, mert itt a bevételből nem telik igazán művészi kivitelezésre (valószínűleg telne is), hanem mert ez a bevőcsalogató. Az sem baj, ha már az üzlet nevében is benne van, hogy aki ide jár, mániás, (Ruhamánia, üzletnév), kábulatra vágyó (Ciánkáli, üzletnév).

Diszkont? Nem! A diszkont csak a bolt helyének és környezetének, felszerelésének alacsonyabb színvonalára utalnak – itt az áru általában első osztályú.

Az áru

A használt holmik üzleteiben az áru a szokásos alapon – „osztályba sorolás” – nem kategorizálható, mert lényege, hogy bár használt, de teljesen egyedi, és az egyes darabokból nincs széria.

Hozzá lehet jutni a hacikban alig használt Marks & Spencer telikabátokhoz, Armani blézerekhez, Versace ruhákhoz, Hennes pullóverekhez, Lewis farmerekhez és Salamander cipőkhöz, igazán potom áron. „Vettem én már majdnem új Bata cipőt hatszáz forintért. Hennes kosztümöt ezerötért és Poldini táskát néccázér” (Edit – vevő, adminisztrátor).

Igaz, az állami hacik forgalmaznak új holmit, de ez csak kiegészítés. „Az igazi törzsvásárlók a használt holmi-

kat keresik, mert annak a minősége ugye, az egészen más, ott az anyag, a forma, a kidolgozás meg sem közelíti a nálunk első osztályúnak kategorizált hazai terméket..." (eladó, „állami”).

Kategorizálható viszont az áru, pl. a forrás szerint (holland, svájci, olasz, német, angol), és aszerint, hogy hanyadik válogatáson – kiterítésen – ment keresztül. Itt aztán a rosta a végtelenségig sokszorozható – de csak azokban az üzletekben érvényesül ez a szempont, ahol az áru naponta változik. A „vállfás” üzletekben néha eltelik egy hét is, míg új árut ki lehet tenni; nem akkora itt a forgalom, mint a turikban.

Persze, a rostálás sorszámat a turik eladói gondosan titkolják, hiszen azért utaztatják az árut naponta, hogy mindenütt újnak lássék, és gondosan ügyelnek rá, hogy ugyanaz ne kerüljön kétszer ugyanarra a helyre. A „vállfásoknak” azért is nehezebb a dolguk, mert az ő áruik nem forognak olyan gyorsan, pedig a vevő itt is naponta szeretné az egész boltot új áruval megtömvé látni.

„Egyszerűen kriminális, hogy mindenki, minden nap azt kérdi, mikor jön új áru? Mondom, ez új, hiszen tegnap jött! Tegnap? Akkor az már nem új. Nem értik meg, hogy nekem egyetlen boltom van – itt nincs áruforgatás –, amíg ez el nem fogy, hogyan vennék újat? De persze veszek. Csak nem olyan ütemben, amit a vevő igényelne, mondjuk naponta kétszer... Haha” („egyszemélyes”, eladó).

Akinek van szeme, a turkálókban is azonnal látja a rosták számát. A gyenge minőségű árut – a sokszorosan kiválogatottat – a vásárlók elkerülik. Ebből a szempontból ez a társaság nem csapható be könnyen. Anélkül, hogy tudná, a kitanult vevő egy perc alatt átlátja, hogy kb. hanyadik válogatás után jutott a kínálatához. Ha már egy „rongy” másodjára kerül a kezébe egyik napról a másikra, elhúzza a száját. A rosta tehát fontos tényező a kedveltségre nézvést. Itt az igazi érték a valóságos színvonala az anyagnak,

formának, fazonnak, esetleg a nagy márkanevek gyakorisága. A jó eladó ebben legalább annyira jártas, mint a vevő.

Mindez azonban kevés ahhoz, hogy egy helyhez kitartóan visszajárjon, vagyis törzsvevővé váljon az ide bejáró.

A tulajdonosnak és az eladónak más igényeket is ki kell elégítenie. Tisztában kell lennie azzal, hogy ez a terület milyen, mit kell adnia még az árun kívül! És ez már sokkal inkább igényel pszichológusi, sőt, pszichiáteri képességeket, mint kereskedelmit. – „Ezt igazából tanulni sem lehet. Erre születni kell. És szeretni kell az embereket! Hajaj! ha a kereset döntene, akkor itt nem lenne egyetlen eladó sem; ezt csak szívből és szeretetből lehet csinálni...” („fecske-lányok” „állami”).

A bolt sikere tehát leginkább – a hely megfelelő mérete, és az „új”, keveset rostált áru megfelelő bősége mellett – az eladók személyiségén múlik. Az eladókén, akik tehát egyszerűen kell, hogy üzletemberek, -aszszonyok, pszichiáterek, népművelők és dealerek legyenek ahhoz, hogy fenntarthassák az érdeklődést a használt holmik iránt...

„A politikusi poszt lehetne a turkálók sikerének legtokéletesebb megoldása – így lehetne fenntartani legmegfelelőbbben azt a társadalmi alaphelyzetet, amely az igazi motivációt szolgáltatja a vásárlási szenvedélyhez. Ha hozhatnának még néhány olyan törvényt, amely a kor- és kereseti átrendeződést tovább élénkítené. Akkor pedig nyithatnának további új ruhaboltokat – akár a parlament ritkábban használt helyiségeiben is” (pszichológus, vásárló).

Az eladók

Kikből lesznek az eladók? Hogyan tudják teljesíteni azt a feladatot, hogy a kereskedelmi ismeretek mellett a használtcikk-piac vevői részéről megnyilvánuló egyéb igényeket is kiele-

gítsék? Mi a meghatározóbb az eladásban, a mániát kihasználó, sőt növelő (önös) pénzkereseti szándék, vagy a vevők kellemes szabadidő-elöltését biztosító (altruista) attitűd?

Senki ne gondolja, hogy a kérdés naiv. Ezek a bolti eladók olyan kedves szeretettel, őszinte érdeklődéssel, megértő lelkesedéssel válnak a vevők magánéletének részévé, hogy sokszor valóban nem tudni, vélt-e vagy valós a szolidaritásuk és empátiájuk. És ha jobban belegondolunk: fix, havi jövedelmük van; a forgalom után ugyan kapnak kis jutalékot, de nem darabonként, és nem a személyes érdem

alapján. Szinte ugyanazt a belső lelkesedést képesek produkálni a vevő lelki békéjének megteremtéséért, mint mondjuk egy pszichológus vagy közművelődés-ügyi szakember, aki szintén havi fixért dolgozik. Szemmel láthatóan átéljük és hivatásuknak tekintik, hogy olyan bolti környezetet teremtsenek, ahol a vevő jól érzi magát, és ez mindhárom tulajdonosi típusban így van. A különböző tulajdonosok persze másféle módon és forrásból fogadják fel alkalmazottaikat.

A családi boltokban mindenütt találni az eladók között családtagokat is. Ezek egyrészt megbízhatóak, másrészt potenciális riválisok. Így aztán boltról boltra vándoroltatják őket, ez sokszor ellensúlyozza a kitorés szándékát. (Egyik-másik családtag ugyanis néha fellázad, és úgy érzi, hogy képes lenne ő is arra, amit a fivér vagy a nővér már kialakított.)

A nagycsaládiak is alkalmaznak külső embereket, de ezeket igen gyorsan

és közömbösen váltogatják, magyarul, nem engednek egykönnyen külső embereket beszivárogni. Mégis van egy-két igen simulékony természetű, aki megmarad. Ez elsősorban a „pörgő” turiban van így, a lassúbb, áttekinthetőbb „vegyes” üzletek kifejezetten külsős eladókra építenek, de ezek aztán rendkívüli gondossággal vannak kiválogatva; az együttműködés alapja a bizalom. Vagyis olyanokat válogatnak ki a vegyes boltot fenntartó családfők, akik igazán megbízhatók. Hogyan csinálják? Valószínűleg nem volt egyszerű erre a szintre eljutni, és sok veszteség is érte őket, mára azon-

behozzák a veszteségeiket. A vásárlók meg ritkábban keresik fel ezeket a boltokat, mert úgy vélekednek róluk, hogy már túl jól élhetnek, hogy ennyire lazítanak.

Az „állami” boltok – igazából ezek is magántulajdonban vannak már, csak a régi szisztémát őrizték meg és a régi eladógárdát is. Ők még a régi stílusban dolgoznak, akár jó a főnök, akár nem, akár látogatja a boltot, akár nem, akár személyes kapcsolatot tart fenn legalább a munkatársaival, akár nem. Ők betartják az összes előírást, azt is, amit csak a szakmaszeretet diktál, és hősiesen állják a sarat a körülmények romlása ellenére. Hiszen alaposan megváltozott a helyzet, a korábban kiemelt üzlet belesüllyedt a turkálók és hacik hosszú sorába. Már nincsenek nagy ünnepek, ahol időnként kiváló dolgozó érdemermeket lehetett nyilvánosan átvenni, ahol a főnökök az ő asztalukhoz is odatelepedtek és a magánéletüket is számon tartották, ahol kis esztrádműsorral felléphettek. A saját focicsapat is a múlté, meg a vállalati üdülő. Ennek ellenére az eladók többsége 15 évnél régebb óta dolgozik a vállalatnál. Van, akinek nem is volt más munkahelye, pedig nyitástól munkatárs.

A bolt a szívügyüké vált. Most már nemcsak a vevőkért dolgoznak, hanem a megmaradásért is. Hiszen mit lehet tudni a mai világban, ugye. És éppúgy, mint húsz évvel ezelőtt, most is minden reggel stratégiai megbeszélést tartanak, és csak ebédidőben kapnak egy félórát, meg délután egy cigiszünetet. Viszont ma már a zárást nem a törvény szabja meg, hanem a vevő. Így értelmezhető a kapitalizmus, ami ide is betört. És, mivel az utcában már parkolóóra működik, a jó vevő, az autós vevő, rohan, nincs ideje dupla mennyiséget megvásárolni, mert az idejét köti a parkolójegy. Azonkívül kemény összegért lehet már csak az utcára kosarakba kitenni

az árut, hogy növeljék a forgalmat, mert az önkormányzat megkéri az árat. Sőt, bárki ide telepedhet az üzlet elé árulni, aki fizet.

„A régi jókedv? Na nem... az már nem jön vissza... sose... Mégis, a vevőért mindent. Csak azért érdemes.” És Icuka elmeséli, hogy a minap hozott neki egy törzsvásárló egy himzett párnahuzatot. „A néni hímezte, a saját kezével, és rajta volt, hogy Icukának, a világ legjobb eladójának” mondja Icuka, aki hajdan dizőzként is fellépett a vállalati rendezvényeken és a vállalati focicsapatnak is oszlopos tagja volt: oroszládként küzdött a békavész lányok elleni meccsen. És könnybe lábad a szeme.

Az „egyszemélyes” boltok eladóinak sorsa a legsanyarúbb... Mert ők egy személyben a mindenesek, ha meg akarnak élni. Árubeszerzés, szállítás, ügyintézés, nyitás, zárás, kiszolgálás, pénztárkezelés, takarítás... és minden más, előre ki nem számítható dolog. Perpatvar a ház lakóival, mert ég a villany, perpatvar, mert nem ég. A szomszéd üzlet tulajdonosa betart, a kirakatot betörték, és ki kell cserélni a cégtáblát. Viszont talán ők a legfelkészültebbek, és a legsokoldalúbbak. A vevők gondja is nagyobb súllyal esik rájuk, mint ott, ahol többen is osztozhatnak a vevők főleg lelki problémáin.

„Állandóan fáradt vagyok” – ez Enikő, aki 15 éve foglalkozik használt ruha eladással. Ő ruhaipari technikumot végzett.

„Talán a leginkább az fáraszt, hogy mindenki gondját magamra veszem. De úgy kell nekem! Egyszer nagyon megjártam! Bejárt hozzám egy fogorvosnő, beszélgettünk, elmesélte az életét, aztán egyszer azzal jön elő, hogy akar valami foglatosságát a lányának, talán nyitnia kellene neki egy üzletet... Mifélet? Hát, esetleg olyat, mint a tied, mondja. Hát, mondom neki, ez errefelé nem a legjobb bolt, mert ugye ezen a környéken igen sokan vagyunk, nem nem, nem itt. Csak hát, hogyha elmondanám leg-

ban ők is szert tettek olyan tekintélyre, amelynek révén találnak megfelelő embert.

Ott működik igazán jól a bolt, ahol a főnök állandóan részt vesz a munkában. Ha megállás nélkül járja a boltjait, akkor nemcsak a befolyt pénzhez jut hamarabb, de a munkatársakat is folyamatosan kézben tarthatja, és a vevőkkel is kontaktust tud teremteni. Ráadásul, mivel mindenki szeme láttára hajtja magát agyon, a megbecsülést is megkapja minden oldalról. És ha ehhez még megtalálja a megfelelő hangot is mind az eladókkal, mind a vevőkkel, nyert ügye van. E tekintetben az egyes családok között bizony látni a különbséget. A régebbiek ebből a feszített tempóból már engedtek, ennek következtében gyengébb minőségű árut is piacra mernek vinni, mivel nem szembesülnek naponta a vevők elégedetlenségével.

Az eladókat is gyorsan váltogatják, meg drágábban is kell árulniuk, hogy

Budapest

alább, hogyan induljon neki. Szépen elmeséltem, amit tudtam, még ötleteket is adtam, merre próbálkozzon, meg hogy kitől lehet az árut beszerezni. Egyszer látom ám, hogy a szomszéd utcában új üzlet nyílt, valami nagyon puccos, a cégtábla is ríktó – éppen egy másik haci mellett közvetlenül, tudod, a Zsóka boltja mellett – na hát látom, hogy az én fogorvosom lánya tollászkodik bent az üzletben. Innen egy kópésre. Már a Zsókéval is sokak vagyunk egymásnak, erre idetolja a képét, miután minden titkomat kiszedte. Na, ez az én nagy segítőkészségem – hogy a fene ette volna meg!” („egyszemélyes” eladó-tulajdonos).

A tulajdonosok

Lényegében néhány család alkotja a legbelső magot. Az anyagbeszerzés és a szállítás az alaplételem. Ez csak a családfők privilégiuma. Régebben nagy elosztókba szállítottak elsősorban, a kis egyedi turkálók tulajdonosai is ebből tankoltak fel. Ma már majdnem minden turi maga látja el magát. És ma a nagy familiárisok már csak a családi boltok részére hoznak be hatalmas tételekben a családon belül elosztandó ruhát. A kisebb boltok vagy kisebb külföldi forrásokat használnak, vagy – a legnehezebben megélők – a nagy családok kisebb boltjaiban jutnak hozzá a viszonylag olcsó termékhez, mint egyszerű „turisok”, aztán magasabb áron eladják viszonylagosan rendbe téve a holmikat. Sokan rákényszerülnek, hogy be is vegyenek a lakosságtól levetett holmikat. Ezek főleg „vállfás”, beárazott, nem kilós ruhát árulnak, és kénytelenek olyan magas áron árulni, ami nem mindig éri meg. Ezek a boltok, néhány év alatt tönkremennek, hacsak nincs a háttérben újabb „tőkeinjekció”, gazdag szülők bőkezűségéből, vagy más külső forrásból.

Az egyik nagycsalád

A használt ruha kereskedelmével foglalkozó családok száma nem túl magas. Ezért néhány fő jellemzőt, és főleg a neveket természetesen elferdítve idézem, hogy üzleti titkok ne sérüljenek.

Több, mint húsz évvel ezelőtt indult be az egyik első turkálós familia, és a család a mai napig megél belőle! Sőt! A kezdet kezdetén csak a feleség, majd a férj vetette bele magát ebbe az üzletágba, meg a testvérek. Aztán ahogy a gyerekek nőttek, ők is kaptak egy-egy területet. Aztán a férjek és feleségek is bekapcsolódtak. Ma már az unokák és azok hitvesei, a jövődóbeliek is ebben találják meg számításukat. Az két „ős” azóta elvált, külön utakon járnak, külön utakon szerzik be az árut, és az unokák a leszakadás halvány reményével hajják a fejüket a még nagyon is igényelt járomba. Hiszen az árubeszerzés még mindig a „nagyok” dolga, a kamionok, teherautók irányítói maguk a főnökök, ennek a megszervezése túl nagy falat lenne a harmad-generációnak. A kialakult külföldi kapcsolatok személyre szólnak!

Miként vélekednek a tulajdonosok a vevőkről?

Mi a meghatározóbb a bolt szerkezetének és működésének kialakításában, a mániát kihasználó, sőt, növelő (önös) pénzkereseti szándék, vagy a vevők kellemes szabadidő eltöltését biztosító (altruista) attitűd? Ha mindenképpen manipulációt keresünk, akkor azt a tulajdonosoknál kell keresnünk. De nevezhető-e manipulációnak a kereskedői szakma magas színvonalú – esetenként mesteri alkalmazása? Hiszen ez az áru nem tiltott! Még csak nem is veszélyesnek nyilvánított, mint mondjuk a dohánytermék!

Tudja-e a tulaj és az eladó, hogy itt nem a kereskedelmi szakismerete fog kamatozni?

Mi a stratégiájuk?

A tulajdonosok, sőt, az eladók is úgy tartják, hogy a vásárlók nagyobb része, 50%-tól 100%-ig terjed a saccolás, szenvedélybeteg. Van, aki ezt finomítja, esetleg lemegy 35%-ig, vagy éppen más szóval illeti a mániát: a vevő igényes, gyakori, visszajáró – de a dolog lényege nem változik. Ennek megfelelően kell a kereskedelmi szakmát is módosítani. Ide nem elég egyszerű kereskedelmi szakismeret.

119
KÉK

Egyébként a tulajdonosok között alig van valóságos szakember. Persze ma már be kell szerezni egy olyan oklevelet, amely a kereskedelmi szakma végzésére jogosít, de ez amolyan „gyors-talpaló”, bármilyen más szakmára ráépülhet. Az eladók is inkább más szakmából vetődtek oda. Találkoztam fiatal eladólánnyal, aki pék, és fiatal eladófiúval, aki kazánszerelő. Mindketten jól megállták a helyüket, mivel remek kommunikációs készséggel rendelkeztek. A főnökök nem is várják el tőlük a kereskedelmi végzettséget. Egyedül az „államiak” végzett bolti eladók, büszkék is a szakismeretükre. Az „egyszemélyesek” pedig igen változatos helyekről álltak át, van közöttük konzervatóriumot végzett zongorista, diplomás tanár és persze ruhaipari technikus is. De mindegyiknek tudnia kell azonosulni

a vásárlónak a szokásos vásárlói viselkedéstől eltérő viselkedésével.

Kedvezmények hosszú sorát vezetik be mostanság ezek a boltok. A jó turikban ma már jó hosszú időre is félretesznek kiválasztott árut. Volt, hogy az eladó adott kölcsönt (!) a vevőnek, hogy az elvihesse azt az árut, amit már másnap nem találna itt. Több nagyteremben tartott vásárhelyen az eladó a kávét főz és a válogatók cigarettaszünetet tartanak az előtérben, előkerül az uzsonna is; traccs-parti és jókedv.

A vásárlók viselkedése

Miként viselkednek itt a vásárlók? Először hosszasan és körülményesen válogatnak... Kinek-kinek megvan a maga módszere. Van úgy, hogy csak lazán magukra kapják, amit éppen kiválasztottak, nem ritka látvány, amint a válogató fején kis pörge kalappal, csipkés uszályt maga után húzva bók-lászik a sorok között, de látni puló-verre felvett melltartóval száguldozót, és olyat is, aki mezítláb rohangál a sorok között, mert egy cipőpróba alatt észrevett valami kis lila csücsköt kilógni a kupac alól, két sorral arrébb.

„Egy alkalommal az egyik hölgy elvesztette a saját fél pár cipőjét. Már éppen beszáoktam, ki kellett bontani vagy öt zsákot, úgy találtuk meg az egyik zsák alján. Addig fél lábán körörcipővel bicegett, de a keresgélést nem hagyta abba. Ahogy a hölgyet ismerem, haza is ment volna ebben az állapotban, ha idejében elő nem halá-

Budapest

szom a lábbelijét” (Győző, eladó, „nagy család”).

A vásárlók értékpreferenciája

Ki miért turkal? Mi rejlik a mániás viselkedés mögött?

A következő értékek mentén választottak a kérdezettek: a vadászat élménye, a szabadság élménye, a közösség élménye, a beszélgetés élménye, a biztonság, az őszinte hang, a bizalom, a megértés és megértettség élménye, az önértékelés élménye (!) Miként értékelik ezt az eladók? Hogyan kell itt viselkednie egy eladónak? Ezt a kereskedelmi iskolában biztosan nem tanítják. De az eladók nem is elemeznek – hál’ Istennek. Ehhez szociológiai ismeretek nem elégségesek. Összefüggéseket, okokat nem látnak és nem is figyelnek ki. De azt feltételezik, hogy ezeknek a vásárlóknak a pénze viszonylag kevés, és mindegyiknek van valamiféle problémája. Hogy melyek ezek a problémák, hogy ezeket a mániásokat milyen belső motiváció hajtotta ide, arról az eladók sem sokat tudnak. Némelyikük mégis fején találja a szöveget: egyszerű empátia alapján és a motiváció egyes elemeit egészen jól argumentálják.

Azt azonban érezni, hogy ezek az eladók sohasem kezelik le a vevőt. Egyébként is, tudják, hogy szegénységük viszonylagos: semmiképpen nem jelent nyomort. Látják, hogy aki ide jár, az nem hordoz szegényerzetet.

„Ki szegényli, hogy idejér? A szegény. A valóságos szegény. Például, a hajléktalan. Az még megjegyzést is tesz néha az áru minőségére, mert szegényli a sorsát. De a gazdag nagyon is szívesen tartózkodik itt, jól érzi magát, és hirdeti, hogy ő csakis innen szerzi be a családi ruhatárát” (Győző, eladó, nagy család).

Ez esetben persze mind a szegény, mind a gazdag kifejezés használatában

ott a felismert relativitás – mind a vevők, mind az eladók jól tudják, hogy itt igazán szegény ember nincs, de mindenki igazán szegény, aki annak érzi magát. És ennek a korszerű bölcsességnek egyöntetű elismerése még közelebb hozza a vevőt és az eladót.

Sajátos ellentmondás, hogy miközben a korábban munkanélküli, jelenleg felállással is kiegészítő negyvenes évei közepén járó üzletkötő három nyelvvizsgával a zsebében itt öltözteti kamasz gyermekeit; a kávét főző, majdnem kamasz korú eladó éppen arról tartja szóval a társaságot, hogyan is *nem vett* lakást abból a jövedelemből, amit pár éve keresett egy nyáron egy strandi buféban. A napi 10–20, esetenként 60 ezer forint hetenként elment egy-egy buli alakalmával, nem ritkán 90 ezer forintot is feláldoztak a szórakozás oltárán...

„Ez az itteni munka ennyi pénzt azért nem hoz. Mégis, jobban szeretem, mert itt sikerélmény is van. A legszebb napom itt az volt, amikor egy néni egy fél évvel azután, hogy először bejött mankóval, és akkor még alig tudott járni – félévvel később mankó nélkül lépett be. És én tudtam, hogy ebben nekem nagy részem van, mert a néni annyiszor, de annyiszor megnevettem, és mondtam neki, hogy nem is beteg, és ösztetegződünk és követelte, hogy szólítsam öreglányoknak, na aztán már a mankó sem kellett neki – hát ez nekem nagy boldogság volt” (Győző, eladó, „nagy család”).

Győző, a használtcikk-kereskedő, Julianna, a félállású üzletkötő meg a mankótlán nyugdíjas néni szombatoként a nagy hodály turkalóban jóízűen nevetgélve mulatják az időt, kávét isznak és jól érzik magukat, miközben a háttérben halkan de biztosan egyre csúsznak széjjel az új társadalmi változások nagy válsággócáinak is mondható korkereseti arányok...

A modern nem stílus
„Modern minden korszak, melyben a modern
ténye egy bizonyos értéket jelent”
(Vattimo).

Előzmények

A modern művészet, a vizuális művészetekben – kiváltképp a festészetben, a szobrászatban, az építészetben, a grafikában, valamint az ipari formatervezésben – a XIX. század végére és a XX. századra jellemző törekvések összefoglaló elnevezése.

A modern lényege a van folytonos meghaladása annak szellemében,

magját, a nyugati vizuális kultúra egyik csúcspontját jelentették.

Az 1880–1905 közötti évek sajátos irányzata a posztimpreszionistákat vonta maga köré. Ezek a művészek többféle irányzat elkötelezettjei voltak, számos stílusirányzatot követtek, de egy azonos volt bennük, mégpedig a naturalizmuson, a színeken, érzéseken és képzeleten való túllépés. Számos képviselője közül leginkább Van Gogh, és Gauguin nevét kell megemlíteni.

Az 1880-as évek másik jelentős irányzata a szimbolizmus. E stílusirányzat követőit a modern ipari társadalmak elleni lázadásából és az

Laki Ildikó

A modern művészet és irányvonalai

A főváros egy jelen kortárs művészeti intézménye,
a Trafó Kortárs Művészetek Háza

121
K É K

hogyan az új mindig nagyobb értékkel bír a régivel szemben.

A modern művészet fogalomkörébe irányzatok, stílusok, elméletek tartoznak, továbbá mindazoknak a tevékenysége, akik olyan művészetet akarnak létrehozni, amely az addigaknál jobban megfelel koruk megváltozott társadalmi, gazdasági és szellemi feltételeinek, s ennek jegyében elvetik a hagyományos, a történelmi, az akadémikus formákat és konvenciókat. Tulajdonképpen nincs konkrét évszám vagy esemény, amelyhez a modern művészet megkezdését lehetne kötni, azonban a „közmegegyezés” szerint a korszakos változások a XIX. századi Franciaországban kezdődtek. Courbet, Manet és az impresszionisták művei egyre inkább a látható világ természetesebb bemutatását jelezték.

Az 1800-as évek végétől jelentkeznek azok a különféle mozgalmak és stílusok, amelyek a modern művészet

anyagelvű értékrend elleni megnyilvánulásából, a múltban és a fantázia világában kerestek menedéket.

A szimbolisták kiemelkedő személyiségeként kell megemlíteni Moreau-t, illetve az impresszionizmustól elforduló Gauguin-t.

Ugyanebben az időszakban megjelenik az akadémikus festés elleni lázadás szecesszió. Ennek az irányzatnak komoly képviselője Klimt, aki valójában az osztrák szecesszió erőteljes megvalósítását tudta véghezvinni.

A huszadik század viharos éveiben a kubisták léptek be a művészeti irányvonalak közé, akik azt vallották, hogy a művésznek a világ valóságghű ábrázolására kell törekednie. Ezt testesítette meg Pablo Picasso és Filippo Marinetti. A kubizmus irányvonalát két nagyobb szakaszra lehet osztani, így beszélhetünk korai és késői kubizmusról egyaránt. A korai kubizmus témája általában egy alak, vagy

csendélet, a tárgyak geometriai formáik-
ra vannak bontva, majd utána újra fel-
építetté, melynek legfőbb célja: egyetlen
képbe sűríteni az összes nézőpontot.

A későbbi kubizmus művészei ké-
peiken csak bizonyos utalásokat hely-
yeztek el a való világra, így először a
betűket, vagy fa- és textilutánzatokat,
majd újságpapír-kivágásokat alkal-
mazták. Ez az irányzat – mint ahogy a
stilusirányzatok jelentős hányada – a
mai napig tovább él a különböző
mozgalmakban.

Az absztrakt művészet körébe tarto-
zó irányzatként tartjuk számon az
olasz Marinetti nevével fémjelzett fu-

A „kinetikus művészet” kifejezés
eredete az 1920-as évekre nyúlik vissza.
A kinetika művészete szinte egybeforr
Gabo nevével, mivel első alkotása –
egy motorral mozgatott acélpálca – új
jelentést és értelmet adott annak a
műszónak, mely korábban a mecha-
nikai fizika és a kémia területén volt
használatos. Ezek a kinetikus szobrok
valóban mozognak, vagy villanymo-
torral, vagy külső erő segítségével.

A kinetikus művészet jelentős alak-
jai közé sorolható Calder és Tinguely.
Calder festett és kivágott fémrudakra
függesztett fémlemezekből rakta össze
mobiljait, míg Tinguely az anarchikus
és fantasztikus kinetikus roncsaival lé-
pett be a kinetikus művészet világába.

A kinetikus művészet körébe azon-
ban nem csupán a ténylegesen mozgó
„művek” tartoznak, hanem azok a
műtárgyak is ide sorolandók, amelyek
a nézőben a mozgás hatását kelthetik.
Ezen irányzat előzményei fellelhetők
más művészeti irányzatokban is, úgy-
mint a futurizmusban és a szürrealiz-
musban, de még távolabbi időkbe is
vissza lehet menni, így az ősök mozgó
játékaihoz, vagy az óraszerkezetekkel
működő, nemritkán művészi kivitele-
zésű figuráihoz.

A kinetikus művészet tulajdonké-
peni szellemi atyja a futurizmus. A
mozgás művészi igényű megjelenítése
az olasz futurizmussal és az orosz
avantgárdal kezdődött. Marinettiék
azt erősítették, hogy korunk jellegze-
tes tulajdonsága az örökös mozgás.
Ennek volt első „feltalálója” Marcel
Duchamp, aki 1920 körül elkészítette
két mozgó tárgyát, a Biciklikereket és
a motorral hajtott, színes forgó tárcsá-
ját, a Rotoreliefet.

E művészeti irányzat elindítója volt
egy olyan korszaknak, melyet a moz-
gás, a dinamika, az újszerűség jelle-
zett. A művészetet fogyasztók számá-
ra egy más gondolkodási frázist adott;
azt próbálta erősíteni, hogy az embe-
rek nem mechanikus „ismeretekkel”

rendelkeznek, hanem igenis vannak
organikus cselekvési folyamataik.

E művészeti irányzat mellett párhuz-
amosan futott az op art művészet
irányvonala is. Az op art kifejezést (az
optika szóból eredeztethető) arra az
absztrakt irányzatra használjuk, ame-
lyik az optikai jelenségeket – a színek
egymásra hatását, a vibrációt stb. –
használja ki geometrikus műveiben.¹

Az ősi gyökerekkel is rendelkező op
art képviselői között tisztelhetjük a
magyar származású Vasarelyt, illetve
Albertset. Vasarely munkáiban sokszor
a különböző optikai hatásokat hasz-
nálta fel sokszor a merőben eltérő szí-
nek rácsszerű szerkezetbe foglalásával.

A hatvanas évek másik két irányza-
taként tartható számon a minimál art
és a koncept art. A minimál art művé-
szetét a szobrászok alkalmazták legin-
kább; ők a tárgyak és az anyagok
„szőszerűségére” fordították figyel-
müket. Az alkotók többsége (mint
például Judd, Donald és LeWitt, Sol)
az ipari gyártási folyamatokat utánoz-
ták munkáik létrehozásában, és egy-
úttal erősebben hangsúlyozták azok
fizikai tulajdonságait.

A koncept art részben a minimál art-
ból nőtt ki, de egyben annak tagadása
is. A művészek úgynevezett átmeneti
munkákat készítettek; különböző eljá-
rásokkal, képzeletbeli mértani mintá-
kat írva a tájba a fényképek és szöve-
gek segítségével.

A koncept art irányzat különlegessé-
gét az adta, hogy a mértani mintákat
egyre erőteljesebben és érdekesebb
megközelítésben használták, mint a
futurista vagy kubista irányzatokban.

Ezekről a mozgalmakról elmondhat-
juk, hogy tartalmilag, formailag, és
megjelentett céljaikban rendkívül vál-
tozatosak, s legtöbbszörükre érvényes,
hogy magában a festészet anyagi-tech-
nikai, illetve kifejezésbeli médiumá-
ban keresik a feltáratlan lehetősége-
ket. Azokat amelyekkel a szellem
szintjén adhatnak választ a huszadik
század megváltozott lét- és életállapo-
tára, a felgyorsult technológiai válto-

122

K É K

turizmust, mely a mozgásban lévő
tárgyak megörökítését tűzte ki célul.

Az I. világháborút követő években
két mozgalom jelent meg, a dadaiz-
mus és a szürrealizmus. A dadaizmus
tulajdonképpen egy tudatállapotként
is felfogható, hiszen elutasította a
fennálló társadalmi rendet és minden-
áron ki akarta zökkeneni az embere-
ket a megalégedettségükből. Az áram-
lat kimagasló képviselői között tartjuk
számon Max Ernstet és Breton-t.

A szürrealizmus 1924-ben Párizsban
alakult mintegy tiltakozásként a nyu-
gati társadalom racionalizmusa és ma-
terializmusa ellen. A mozgalom forra-
dalmi jellegű volt, 1925 után a
kommunista párt felé vonzódott, ké-
sőbb azonban a kommunisták elhata-
rolták magukat ezen irányzattól.

Az 1920-as években számos más
irányzat is megjelent, melyek mind-
egyike egy új korszakot nyitott a mű-
vészet területén. Ilyen új vonalat jelen-
tett a kinetikus művészet és az op art.

Budapest

zásokra, a tudományos ismeretek és hasznosításuk gyors bővülésére.

Az egész huszadik század fontos irányzata az absztrakt vagy nonfiguratív művészet, vagyis az olyan képzőművészet, amely csak kismértékben vagy egyáltalán nem tekinteli céljának, hogy objektíven újraterejtse vagy ábrázolja a természetet, a létező fizikai világ tárgyainak formáját, megjelenését. A nonfiguratív művészet szemlélete az ember és egyéb élőformák elhagyásával vagy mellőzésével a dekoratív, elvont alkotás megjelenítése.

A modern művészeti ágakban jelentős szerepe van az építő/építészet művészetének is, hiszen egyrészt táplálója, másrészt fogyasztója ezen művészeti ágak összességének.

A modern építészet, a XIX. század végi, illetve a XX. század eleji stílusirányzatok elvetését hirdette (a klaszicizmus, az eklekticizmus, a historizáló stílus), továbbá ezzel együtt azt is hangsúlyozta, hogy bármiféle múltbeli stíluselem alkalmazható lett volna a XIX. század végi és a XX. század elején készülő épületeknél. Az építészetben a modernizmus központi elve az volt, hogy valamely tárgy – épület, bútor vagy egyéb – szépsége a használhatóság függvénye is egyben.

A modern építészet viszonya a korabeli tudományhoz és technikához abszolút pozitív. A technika fejlődése lehetővé tette a modernista törekvések megvalósítását. Felismerték a beton, a vasbeton, az acél és az üveg mint tér-elhatároló szerkezet jelentőségét a kor építészeti megoldásában; a vasbeton és acél vázszerkezet teljes körű kihasználását, alkalmazását ott, ahol az épület súlyát nem a falak, hanem az acélváz viseli; a tömeges építés, azaz a nagyipari sorozatgyártás eszméinek gyakorlatba való átültetését.

Amíg az építőművészet lényege a tértervezés-téralakítás, a kisebb területen több elem elhelyezése, a tér kihasználása, addig a művészeti ágakban a tér elnagyolását, a nagyobb területen történő elhelyezését erősítik.

Amennyiben az építészet múltját az 1900-as évektől végigtekintjük, láthatjuk, hogy a modern építészet milyen változáson ment keresztül, továbbá azt is észrevehetjük, hogy azok a stílusirányzatok, amelyek csak a XX. század közepére váltak elfogadottá Európában, már a múlt század végén az Egyesült Államokban ismertek voltak. Az építészet nemcsak a művészeti irányvonalakat alkalmazta, hanem a tér-idő kapcsolatát is erősen beépítette. Így például létrejöhettek a felhőkarcolók, amelynek úttörője Sullivan volt, aki ezen épülettípus megalkotásánál is két szempontot követett: az egyik volt a különlegesség, a hagyományos építészeti elemekkel való szakítás, a másik pedig a tér megfelelő kihasználása.

A modern építészet a mai napig a tér megfelelő kihasználását, a terület gazdaságos felhasználását követi, a tárgyi elemeiben pedig a korszerű technikát alkalmazza, az újszerű „valamiben más” elvet. A művészeti elemeket semmilyen esetben sem hagyja figyelmen kívül, s megpróbálja – még ha csak ötvözetszerűen is – de alkalmazni.

A művészeti stílusirányzatok kiemelkedő és egyben egyik legérdekesebb képviselője a pop art irányzat, mely a XX. század második felében az elfojtottságból való kitérést példázta.

A pop art elnevezés eredete a popular art – népszerű művészet. A pop art nevét 1955-ben Londonban, Kurt Schwitters emlékére rendezett kiállítástól örökölte. A pop art egymástól függetlenül, szinte egyidőben bukant elő és erősödött Angliában, valamint az USA-ban. A pop minőségileg és szemléletileg merőben mást, valami olyan újat hozott létre, amit az amerikai hétköznapok, az utcák, a reklámok inspiráltak. A pop-art művésze lelépett az ideák és az ideálok talapatáról, s bármely egyszerű járókelőhöz hasonlóan elkezdett sétálgatni

és szemlélődni az utcán, és körülnézett a közvetlen környezetében. Olyan helyzeteket, tárgyakat, alakokat tartott fontosnak, amelyeket nap mint láthatunk, és érezhetünk, s éppen ezért szinte velünk él.

A pop artban továbbra is kifejezésre jutott az absztrakt expresszionizmus néhány sajátos összetevője; az aktuális művészet szoros kapcsolata a környezetével és a nagyvárosi élettel, sőt még valamiféle rejtett romantika is, amit első tekintetre nehéz benne fölfedezni, mégis megmutatkozik bizonyos régi dolgok nosztalgikus folidításában (így például a negyvenes

123

K É K

évek filmjei, a harmincas évek kocsi-jai, a húszas évek női fehérneműi). Igaz, hogy a pop art a kezdeti energiáit a hatvanas évek elején kialakult általános helyzetnek köszönheti, de nem tagadható azt sem, hogy két nagy európai mester (Duchamp és Léger) nagyban hozzájárult annak az általános szellemi irányultságnak a létrejöttéhez, amelyben a pop art kibontakozása lehetővé vált a '60-as évek elején. Amíg Duchamp a nyugtalan, irracionalista, romantikus oldalt, Léger pedig az észelvű, klasszikus, tiszta vonulatot képviselte, addig a pop art célja elsősorban az volt, hogy megjelenítse mindazt, amit korábban figyelemre méltatlannak ítélték, de leginkább a művészi ábrázolásra alkalmazhatók, így a reklámokat, a folyóiratok illusztrációit, a sorozatban készült bútorokat, a ruhákat, a konzervdobozokat, a képregényeket.

A pop art számára annál jobban megfelelt valami, minél közönségesebb

és olcsóbb volt. Hiszen Warhol, Wesselmann, Segal alkotásainak alapját, a tömegkultúrából vett, hitelüket vesztett képek alkották.

Erre a művészeti irányzatra a technikák különféle alkalmazása volt jellemző, így műanyagtól a fémekig, illetve a papíralapú anyagoktól egészen a valóságos személyekig. A pop-art művészeinek legfőbb törekvése az általánosság, az ún. széria megismerése és megismertetése volt, mely természetesen nem zárja ki a szépség és a kellemesség tényét, viszont nem helyeztek elsődleges szempontot.

Az art-művészetek között új vonalként tartható nyilván a body art, a land art és a performansz.

A body art, a testművészet a performansz egyik elágazásának is tekinthető. A body art művelői a saját testüket tekintik a formálendő művészi tárgynak. E „tevékenység” nem új keletű, mivel már az emberiség őskorában is megszokott, sőt kötelező érvényű volt. A body art irányvonalával ugyan nem szoros összefüggésben, mégis vele kapcsolatban kell kiemelni a performanszot, mely előadást, illetve cselekvést jelent. A műfaj lényege a résztvevők központúság. Ez az előadásmód arra is lehetőséget ad, hogy a művész végigpróbálja a művészet valamennyi műfaját. Ezzel szemben a tájművészet (a land art) egy teljesen más irányzatot képvisel. Ezen irányzat a minimal és concept art terméke. A tájművészet, vagy land art művészet művészi műfajja csak a legutóbbi esztendőknél alakult. Célja minden esetben a

Budapest

természet átalakítása a társadalom fennmaradásának feltételeként. A stílusirányzat nem a hagyományos táj bemutatását tűzte ki célul, hanem a különböző technikai eszközök és tárgyak segítségével a táj értékét, társadalomra gyakorolt hatását mozdította elő.

A XX. század irányzatait végigtekintve elmondható, hogy az elmúlt száz év alatt számos művészi és művészeti irányvonal férközött be a köztudatba, illetve az alkotók, művészek és befogadók életterébe. Ezek a vonalak mindig valami mást, valami újat próbáltak megmutatni, melyet leginkább a művészek alkotásain, munkáin vehettünk észre. A munkák viszont gondolkodásra, tevékenységre sarkalltak bennünket, melynek eredményeképpen megteremtődtek az irányzatok intézményei. Így jöhettek létre azok a (többek között hazai) kezdeményezések is, melyek a befogadó feladataik mellett a szakmai elkötelezettséget is magukra vállalták.

Budapest egyik prominens kortárs művészeti intézménye a TRAFÓ Kortárs Művészetek Háza

A TRAFÓ Kortárs Művészetek Háza 1998-ban hosszú döntési folyamat után „jött létre” Budapesten a IX. kerület egyik volt „ipari jellegű” épületében (az épület trafóház volt eredetileg, mely 1909-ben épült). Az intézmény jelentős képviselője a hazai, valamint a nemzetközi kortárs művészeti ágakban tevékenykedő egyéneknek és csoportoknak, illetve képviselője a különböző kortárs művészeti ágaknak. Ez az intézmény olyan kulturális közeg szeretne lenni, ahol mind az előadó, mind pedig a látogató jól érzi magát, szeret ott lenni, élvezni a légkört, az előadásokat, a kiállításokat, egyszerűen azt, hogy ott lehet. S valljuk be, ezt mind sikerrel is teszi, immáron hét éve.

Az intézmény kihasználtságát, mely egyben a szakmai utat is követte, az 1990-es évekre tehetjük, amikor egy francia művészeti csoport segítségével bepillantást nyerhettünk a kortárs előadások, performanszok és képzőművészeti kiállítások körébe, majd legközelebb csak 1998-ban, amikor a Fővárosi Önkormányzat megvásárolta és kulturális intézményként bejegyeztette e helyet.

Az intézmény létrehozásában további előzményként megemlítendő, hogy az Andrassy út 112. (ma KOGArt-ház) az 1960-s évektől a Fiala Művészek Klubjaként (FMK) működő kulturális intézmény utódjaként tekintették a TRAFÓ-t, s méltó utódként, több művészeti tevékenységet folytató kulturális intézményként kívánták működtetni.

A TRAFÓ 1998. őszén (az őszi fesztivál keretében) Bozsik Yvette táncstíjjal nyitotta meg kapuját. A megnyitástól napjainkig hatalmas érdeklődés és figyelem középpontjában áll, hiszen ilyen multifunkciós kortárs kulturális intézmény jelenleg nincs a fővárosban (a Gödör jelenleg átszervezés alatt áll, a fesztiválok ideiglenesek, a különböző képző-, tánc, vagy színházi terek pedig a saját tevékenységi körükben szerveznek programokat).

A ma már Kht-ként működő kulturális ház az elmúlt hét év alatt rengeteg nagyszerű színpadi- és táncelőadásnak, képzőművészeti kiállításnak adott helyet. Emellett egyéb más lehetőséget kínál az ide látogatóknak (legyenek fiatalok vagy idősek). Ilyen többek között a középiskolások részére indított beavatkozó-előadások sorozata, mely a kortárs művészet fogalmát, kérdéskörét szeretné a fiatalok elé tárni, a különböző szakmai beszélgetések, workshopok lehetősége, amelyeken a beszélgetések, eszmecserék a hazai és külföldi szakemberekkel, előadóművészekkel közösen történnek. Továbbá a Műhely Alapítvány szervezésében történő Kortárs Művészeti Szabadegyetem programjai, melyek ingyenes látogatása lehetőséget, fogódzót

Budapest

ad a befogadó közönségnek a kortárs művészeti alkotások megértéséhez.

A TRAFÓ kínálatát a műfaji sokszínűség, hazai- és nemzetközi elismertség, illetve a szakmai minőség jellemzi. Megjegyzendő, hogy a minőséget a megfizethető jegyáraival is képes biztosítani, emellett bérletvásárlási lehetőséget ad, pártoló tagságot, illetve az ingyenes programokat. Ezen intézményben a korcsoportok mindegyike talál magának való programot, szórakozási, vagy kikapcsolódási lehetőséget, annak ellenére, hogy a köztudatban a kortárs művészet iránti érdeklődést leginkább a fiatalok kedvteléseként van megjelenítve. Egy 2002-ben végzett felmérés szerint² a TRAFÓ-ba látogatókat leginkább a nők képviselik, életkori megoszlásban pedig a 29 éves korcsoport.

Az intézmény megnyitása óta törekedett arra is, hogy a főváros kulturális életét színesítve, de nem elfojtva és parallel szervezze programjait. Olyan előadókat, csoportokat hívott, és hív meg ma is, akik Európában, illetve Európán kívül jeles képviselői a művészeti ágaknak, de Magyarországon még nem, vagy csak kevésbé ismertek (így a Big Art Group, Blindman Quartet, Compagnia Caterina Sagna). A hazai előadók köre talán az elmúlt időszakban jobban beférközött a köztudatba, s ezáltal egyre többen látogatják előadásait (a többször fellépő Bozsik Yvette és Frenák Pál és társulata, illetve a TÁP Színház). Ennek ellenére to-

vábbra is elmondható, hogy még mindig igen masszív állandó csoport látogatja a ház programjait.

Minden évad egy újabb szakmai évet is jelent, hiszen új kihívások, újabb és újabb felfedezettek, illetve programok szükségeltetnek a házba. A fővárosi kulturális élet sokszínű: számos intézmény, szervezet ontja programját, s nagyon nehéz permanensen fennmaradni egy-egy intézménynek. A TRAFÓ minden erejével ezen dolgozik, így biztosítja az állandó látogatóknak is a lehetőséget, de új közönséget is szeretne megnyerni.

A Kortárs Művészetek Háza igazi fellegvára a különböző újszerű művészetek iránt érdeklődőknek, hiszen már az épület külseje (annak kellékeivel) is valamiféle vonzalmat áraszt felénk, s akarva-akaratlanul belépünk. Ezután pedig ki-ki eldönti, szeretne-e valamit ettől a helytől, vagy sem.

Mindenesetre fontos, hogy még mielőtt ítéletet alkotnánk a posztmodern, kortárs, vagy bármilyen művészeti ágakról, ismerjük meg, tájékozódjunk felőlük és utána döntsünk: szeretjük-e, vagy sem.

A TRAFÓ Kortárs Művészetek Háza Budapesten a IX. kerület Liliom utca 41-ben található a IX. kerület jelenleg rehabilitáció alatt álló területén.

IRODALOM

- Bakos József: *Idegen szavak szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986
- Beke László: *Műalkotások elemzése: a gimnázium I–III. osztálya számára*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004.
- Bonta János: *Modern építészeti 1911–2000*. (2002) Budapest: Terc, 2002.
- Budapest Lexikon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993.
- Egyetemes Guinness Enciklopédia* (1998)
- Róman József: *Bevezetés a modern művészetbe*. Budapest: Ciceró, 1999.
- www.kultura.hu
- www.trafo.hu

JEGYZETEK

- 1 Az *Idegen szavak szótára* (Bakos, 1986) szerint: a XX. század derekán kialakult, mértani elemeket alkalmazó, gyakran érzéksalódások keltette térhatások elérésére törekvő művészeti irányzat.
- 2 2002. februárjában a TRAFÓ „kutatást”, leginkább felmérést végzett az intézménybe látogatók körében. A minta 805 főt tett ki, melyből 792 kérdőív volt értékelhető. A cikkben szereplő adatok ebből a publikálásra nem került, belső anyagból származnak, az elemzések, illetve a következtetések a szerző saját véleményét tükrözik.

Szerzőink

Bódis Krisztina (Budapest, 1969), kulturális antropológus, politológus, a Budapesti Kommunikációs Főiskola oktatója, szakfordító

Desseffy Tibor (Budapest, 1962), szociológus, ELTE TáTK, Demos Magyarország Alapítvány elnöke

Falus Sára (Budapest, 1984), francia és kulturális antropológia szakos egyetemi hallgató (ELTE, Budapest). Írása és a mögötte álló kutatás első szakmai kísérlete a kultúratudomány hétköznapiságának megismerése felé.

Felföldi Barnabás (Gyöngyös, 1968), kultúrakutató, a budapesti Zsigmond Király Főiskola adjunktusa, a Pécsi Tudományegyetem kommunikáció doktori programjának hallgatója.

A. Gergely András (Budapest, 1952), politológus, kulturális antropológus, az MTA Politikai Tudományok Intézetének tudományos főmunkatársa, lapunk egyik társszerkesztője

Danielle Juteau, az Etnikai Tanulmányok Központjának igazgatója és a Montreali Egyetem Etnikai Kapcsolatok Tanszékének tanszékvezetője.

Pálné Kovács Ilona (Pécs, 1954), az MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézetének igazgatója, egyetemi tanár

Kovács Katalin (Budapest, 1954), Szociológus, területfejlesztő, MTA RKK, osztályvezető

Kovács Zoltán (Eger, 1960), geográfus, az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetének tudományos tanácsadója

Laki Ildikó (1973), szociológus, MTA Szociológiai Kutatóintézet tudományos munkatársa.

Mátyási Sándor (1958), mérnök, szociológus, több évtizedes szervezetfejlesztői tapasztalattal rendelkezik. Tanít az ELTE-n és a BME-n.

Mészáros József (Budapest, 1958), BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék docense

Ponác György Márk (1980), PhD-hallgató, újságíró, vezetői tanácsadó. Közgazdász diplomát szerzett a Széchenyi István Egyetemen, ahol azóta is európai uniós gyakorlati ismereteket oktat. Regionális tudományi ku-

ratási gyakorlatot szerzett az MTA RKK NYUTI kutatóintézetében. A Győri Kredit Szerkesztőség tagja. Vezetői tanácsadóként tevékenykedik az ICG Infora Consulting Groupnál, ahol központi államigazgatási fejlesztési projektekből vesz részt.

Szabó Viktória (1978, Budapest), Magyar nyelv és irodalom szakos diplomával kulturális antropológus hallgató, egy ormánsági nyelvészeti antropológiai kutatás munkatársa.

Kraiciné Szokoly Mária (Vác, 1945), andragógus, főiskolai docens, az ELTE TÓFK Továbbképző Központjának igazgatója

Tóth E. Manuéla (Keszthely, 1980), művelődési és felnőttképzési menedzser, a Pécsi Tudományegyetemen végzett 2004-ben. Jelenleg a keszthelyi Európa Pont munkatársa.

Zachariás Klára (Budapest), Vállalkozó. Végzettsége: ELTE filozófia szak, KKF Nemzetközi Marketing szak

